

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΓ' ΑΡ. 4 (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1981)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΙΚΑΣ, Ἄγνωστη ἰταλικὴ περιγραφή τῆς ναυμαχίας τοῦ Γέροντα	σσ. 481 - 493
MAXWELL M. WINTROBE, Ἡ ἐκδήση τῆς Ἰατρικῆς	σσ. 494 - 503
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ «Ἱστορία τῆς Ἀνατομικῆς» τοῦ Δημητρίου Ἀλεξάνδρου Μαιροκορδάτου (1811-1839)	σσ. 504 - 523
ANNA ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ, Ἡ φίλια. Πανηγυρικός ἢ φιλοσοφικὸ μνημόσυνο;	σσ. 524 - 533
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Ἡ παρουσία τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας στὴ σκέψη τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ	σσ. 534 - 557
ΓΙΩΡΓΟΣ Ι. ΤΣΟΥΚΝΙΔΑΣ, Ἀποκρυπτικὰ μέσα στὴ συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν τεχνιτῶν τῆς Στεμνίτσας Γορτυνίας	σσ. 558 - 575
ΛΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΩ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου στὸς Αἰγὸς ποταμὸς (405 π.Χ.)	σσ. 576 - 609
Π.Β. ΠΑΣΧΟΣ, Ὁ ἅγιος Ἀνθιμος ὁ Σιμωνοπετρίτης ὁ διὰ Χριστὸν σαλός (†9.12.1867)	σσ. 610 - 621
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ ὑπὸ Κ.Ι. Μερκεντίου, Γ. Δημητροκάλλη - Ἀλ. Καλφαγιάν σσ. 622 - 627	

ΧΡΟΝΙΚΑ

Μνήμη Αἴνας Π. Τσαλδάρη	σσ. 628 - 636
-------------------------------	---------------

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»
Γραφεία: Πλατεία Ἀγ. Γεωργίου Καρότσι 8—Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπὴ Συντάξεως

ΓΕΡ. ΙΩ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»
ΔΗΜ. ΚΩ. ΠΑΛΛΑΣ : Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. «Π.»
Θ. Γ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΕΛΗΣ : Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. «Π.»
Γ. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: Γενικὸς Γραμματεὺς Φ.Σ. «Π.»

Ἐπεύθυνος κατὰ Νόμον Γερ. Ἰω. Κονιδάρης.

Προϊστάμενος τυπογραφείου: ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ
Ὁδὸς Φωτομάρα 54, Ἀθήναι

Τιμὴ τεύχους Δρχ. 120

(Α.Ν. 1092/1938, ἄρθρον 6, § 1)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικοῦ Δρχ. 500. Ἐξωτερικοῦ Δολλ. 25.

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα Δρχ. 400.

Διὰ Τραπεζῶν, Ἐπιχειρήσεις, Ὄργανισμοὺς, Ἀνωνύμους Ἐταιρεῖας,
Δήμους καὶ Κοινότητας Δρχ. 1000.

Ἐμβάσματα ἀποστέλλονται ἐκ ὀνόματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός».
Χειρόγραφα δημοσιεύσιμα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΑ

Καθηγητοῦ τοῦ Istituto Universitario Orientale
τῆς Νάπολης

ΑΓΝΩΣΤΗ ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ
ΤΗΣ ΝΑΥΜΑΧΙΑΣ ΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΑ*

Στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους στὴ Νάπολη βρίσκονται σὲ φακέλους ὄλα τὰ διπλωματικά ἔγγραφα τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν. Ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς φακέλους τοῦ ἀρχείου αὐτοῦ ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Περιέχουν ἔγγραφα τῶν προξένων τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν Κύπρο, στὴ Σμύρνη, στὴν Κέρκυρα, στὴ Ζάκυνθο, ποὺ ἀναφέρονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σὲ γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὅπως π.χ. τὴν περιγραφή τῆς πολιορκίας καὶ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, τὴν προετοιμασία τουρκικῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, τὴν περιγραφή τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου. Δίνουν εἰδήσεις γιὰ τὶς ἐκατέρωθεν δυνάμεις, τὰ μέσα καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν Τούρκων, τὶς προθέσεις καὶ τὴ στρατηγικὴ τῶν ἀντιπάλων καὶ ἄλλες πολλὲς πληροφορίες.

Καὶ ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ μᾶς, γιὰτὶ γράφονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τὴν προσκείμενη στοὺς Τούρκους, μὰ καὶ οἱ διπλωματικὲς σχέσεις τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ τῶν Τούρκων ἦταν καλὲς καὶ φιλικές. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ καὶ παρὰ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ψυχρὰ διπλωματικά ἔγγραφα, καμιά φορὰ διαφαίνεται κάποια συμπάθεια καὶ κάποια εὐνοϊκὴ συναισθηματικὴ διάθεση γιὰ τοὺς Ἕλληνες¹.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἀναφέρεται στὴ ναυμαχία τοῦ Γέροντα καὶ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Πρόξενο τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν στὴν Ἀλεξάνδρεια R. Fantozzi στὶς 2 Ὀκτώβρη 1824².

Τὰ τῆς ναυμαχίας τοῦ Γέροντα εἶναι γνωστὰ καὶ διαφορὲς μέχρι σή-

* Τὸ ἴδιο θέμα ἀπετέλεσε ἀντικείμενο ἀνακοίνωσής μου στὸ Ζ' Διεθνὲς Συμπόσιο Αἰγαίου, ποὺ ἐγίνε στὴν Κῶ ἀπὸ 27-31 Αὐγούστου 1981.

Τὸ ἔγγραφο ἀναφέρεται καὶ στὰ πρὶν καὶ μετὰ τὴ ναυμαχία γεγονότα.

1. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔγγραφα εἶναι ἀντικείμενο μελέτης οὐμᾶδας ἐρευνητῶν καὶ γρήγορα, πιστεῶ, θὰ δοῦν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

2. Archivio di Stato di Napoli, fasc. Affari Esteri, n. 2356, n. 318.

μερα περιγραφές έχουν δημοσιευτεί³. Όμως τούτη έδω έχει κάτι πού τήν κάνει πολύ σπουδαία. Δίνει πληροφορίες και λεπτομέρειες για τόν τουρκικό στρατό και τόν τουρκοαιγυπτιακό στόλο πού δέν μᾶς δίνονται ἀπό άλλες πηγές. Αναφέρω μερικές ἀπ' αὐτές πού ἀφοροῦν στά ἐξῆς:

- α) Ὅτι ὁ Μεχμέτ Ἄλῆς ἀπό τά τέλη Αὐγούστου εἶχε γυρίσει στήν Ἀλεξάνδρεια ἀπό τὸ Κάιρο γιά νά λαβαίνει γρήγορα νέα τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ στόλου του και τοῦ στρατοῦ του και νά δίνει πιό γρήγορα διαταγές στόν Ἰμπραήμ.
- β) Ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μεχμέτ ἦταν δύσθυμος και ἀνυπόμονος νά μάθει εἰδήσεις· και ἐπειδή τοῦ ἔλειπαν ἔστειλε ἕνα μπρίκι και ἄλλα τρία στή συνέχεια μέ διαταγές και διάφορες ὁδηγίες.
- γ) Ὅτι, ὅταν ὁ Ἰμπραήμ ἔφτασε στήν Ἀλικαρνασσό, ἄφησε ἐκεῖ τά μεταγωγικά και τοὺς πεζοὺς και πῆγε μέ τὸ στόλο νά ἀγκυροβολήσει στό Καραμπαρλά.
- δ) Ὅτι, ὅταν ἐπετέθηκε ὁ ἑλληνικός στόλος ἐναντίον τοῦ κωνσταντινοπολίτικου στόλου στήν Κῶ, ἀναγκάστηκε στή συνέχεια νά ὑποχωρήσει στό στενὸ μεταξύ Ψέριμου και Κῶ, ὅταν εἶδε νᾶρχεται κατεπάνω του ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, σχεδὸν ἀπὸ πίσω του, ἀπὸ τὸ Καραμπαρλά, ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος.
- ε) Ὅτι καταστράφηκε τὸ μεγάλο κανόνι τοῦ Καπετάν Πασᾶ και οἱ Τούρκοι ἔπαθαν σύγχυση.
- στ) Ὅτι, ἀν δέν ἐρχόταν ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος σὲ βοήθεια, θά κατεστρέφετο ὅλος ὁ κωνσταντινοπολίτικος στόλος στήν Κῶ.
- ζ) Ὅτι ἕνα πυρπολικὸ παρά λίγο νά κάψει τή φρεγάτα τοῦ Ἰμπραήμ και ὁ ἴδιος λυσσασμένα τὸ πυροβολοῦσε.
- η) Ὅτι ὁ δεῦτερος καπετάνιος τοῦ Καπετάν Πασᾶ σκοτώθηκε.
- θ) Ὅτι ἕνα μπρίκι ἑλληνικὸ πού τοῦσπασε ὁ παπαφίγκος πιάστηκε, χωρὶς τὸ πλήρωμα ὅμως, ἀπὸ τοὺς Τούρκους και τώρα χρησιμοποιεῖται γιά μεταγωγικὸ στήν Ἀλικαρνασσό.
- ι) Ὅτι στήν τунησιακὴ φρεγάτα πού τήν ἔκαψαν τὰ πυρπολικά τῶν Ἑλλήνων πέθαναν και τρεῖς λόχοι τοῦ Γ' συντάγματος τοῦ Σελήμ Μπέη και μόνο γύρω στοὺς 30 σώθηκαν· μέσα σ' αὐτοὺς και ἕνας συνταγματάρχης και τρεῖς λοχαγοί, αἰχμάλωτοι στή Σάμο.
- ια) Ὅτι πάρα πολλοὶ ἦταν οἱ τραυματίες πάνω στά τούρκικα πλοῖα.
- ιβ) Ὅτι ἡ ναυμαχία ἦταν πολὺ πεισματώδης· μόνη της ἡ φρεγάτα τοῦ Ἰμπραήμ ἔρριξε 650 κανονιές.

3. Ὁ Ἄ. Μιαούλης στό Ἀρχεῖο Κουντουριώτη, τόμ. Γ', σσ. 170-175. Ὁ γάλλος ναύαρχος Jurien de la Graviere. Καὶ ὁ ναύαρχος Κ. Κλίνφορντ εἶδε τή ναυμαχία, δέν γνωρίζουμε ὅμως τήν ἐκθεσὴ του.

- ιγ) Ὅτι στοὺς νεκροὺς τῆς τυνησιακῆς φρεγάτας ἦταν καὶ ὁ Μεσσηνίος Paolo Onofrio, φαρμακοποιὸς στὸ Ε' σύνταγμα.
- ιδ) Ὅτι στὶς 9 Σεπτέμβρη ὁ Ἰμπραήμ ζήτησε καὶ πήρε τὴν ἀρχηγία δλου τοῦ στόλου καὶ ὁ Καπετάν Πασᾶς ὑπηρετοῦσε πλέον κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές του μόνο σὰν ἀπλὸς καπετάνιος πλοίου.
- ιε) Ὅτι ὁ Ἰμπραήμ ἐπιβίβασε στὰ πλοῖα μόνο τὸ Γ' σύνταγμα τοῦ Κορσιούτ Μπέη, τὸ Δ' τοῦ Χουσεῖν Μπέη, ἓνα λόχο τοῦ Σελήμ Μπέη καὶ ἓνα τοῦ ΣΤ' τοῦ Σολιμάν Μπέη καὶ κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Σάμο.
- ιστ) Ὅτι οἱ Σαμιῶτες στὶς ἀπειλές τοῦ Ἰμπραήμ ἀπάντησαν ὅτι θὰ πολεμοῦσαν μέχρι θανάτου παίρνοντας κουράγιο ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἐλληνικοῦ στόλου.
- ιζ) Ὅτι στὸν τούρκικο στρατὸ στὴν Ἀλικαρνασσὸ γίνονταν πολλὲς λιποταξίες καὶ ὁ αἰγυπτιακὸς στρατὸς βασανίζοταν ἀπὸ διάφορες ἀρρώστειες.
- ιη) Ὅτι οἱ εὐρωπαῖοι καπετάνιοι δυσανασχετοῦσαν ἐπειδὴ παρετεινέτο πολὺ τὸ ταξίδι.
- ιθ) Ὅτι πολλοὶ ἦταν οἱ εὐρωπαῖοι ἐκπαιδευτὲς τοῦ τουρκοαἰγυπτιακοῦ στρατοῦ.
- κ) Ὅτι ἔφτασε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ «Castel Rosso», πλοῖο παραγγελμένο ἀπὸ τὸ 1823 στὴ Βενετία, καὶ φτάνει σὲ λίγο καὶ ἄλλο, καθὼς καὶ δύο, μιά κορβέττα καὶ ἓνα μπρίκι, ἀπὸ τὴ Γένοβα.
- κα) Ὅτι στὶς ἀκτές τῆς Καραμανίας ὑπῆρχαν Ἕλληνες πειρατὲς ποὺ ἐπίασαν καὶ λήστεψαν 7-8 τουρκικὰ πλοῖα· ἀκόμα ἓνα ρώσικο μπρίκι καὶ ἓνα ἄλλο αὐστριακὸ. Ὑστερα ἓνα ἄλλο ἰσπανικὸ, μὲ 170 στρατιῶτες ποὺ πήγαιναν γιὰ εἰδικὴ ἀποστολὴ, λεηλατήθηκε στὶς ἀκτές τῆς Κύπρου καὶ γιὰ νὰ ἐλευθερώσει ὁ τούρκος κυβερνήτης τοὺς 170 στρατιῶτες ἀναγκάστηκε νὰ πληρώσει 30.000 πιάστρα στοὺς Ἕλληνες, ποὺ κράτησαν καὶ πλοῖο καὶ πλήρωμα.

Αὐτὲς καὶ ἄλλες πληροφορίες μικρότερης σημασίας περιέχονται στὸ ἰταλικὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύω παρακάτω. Τοῦ ἐγγράφου ἕκαμα καὶ μιά ὄσο τὸ δυνατό πιστὴ μετάφραση.

Alessandria li 2 ottobre 1824

*A Sua Eccellenza
il Signor De' Medici,
Consigliere Ministro di Stato,
Ministro Segretario di Stato delle Reali Finanze,
Incaricato Interinalmente del Portafoglio
del Real Ministero degli Affari Esteri
di S(ua) M(aestà) il Rè del Regno delle Due Sicilie,
in Napoli.*

Eccellenza

sino dalli 11 dello scaduto mese di settembre, Sua Altezza ritornò in questa dal Cairo, per essere più a portata di ricevere sollecitamente le notizie della sua Armata spedita per la Morea e dare nel tempo istesso quelle opportune disposizioni analoghe alla stessa, ma dispiacevolmente per Lui, dopo li ultimi rapporti che le furono diretti da S.E. Ibrajm Pascià da Rodi, altri non ne ha ricevuti dallo stesso sino ad oggi, e quantunque indirettamente sia informato del suo arrivo a Bodrum e delle sue operazioni, ciò nonostante questa privazione lo rende di cattivo umore ed impaziente, a segno che le ha già spedito uno delli suoi Bregantini Armati e tre altri Europej repartitamente con dispacci per ricevere con il loro ritorno li dovuti riscontri, a sua norma e direzione.

Detta Flotta, dopo la sua partenza dall' Isola di Rodi, si portò a Bodrum e là Ibrajm Pascià si lasciò tutti li Trasporti, sbarcando le Truppe a terra per rinfrescarle ed Egli con l'Armata Navale andò ad ancorare sulla vicina Rada di Carabarlà, per proteggerla in caso di bisogno, nel mentre che il Capitan Pascià si ritrovava ancorato con la sua Flotta nella Rada di Stanchiò di poggiate da Samos.

Li 5 dello scaduto la Flotta degl' Insorgenti Greci, passando tra l'isola di Calamino e quella di Capri, andò ad attaccare la Flotta del Capitan Pascià nella sua posizione di Stanchiò, supponendo che tutte le Forze Ottomane fossero colà riunite e s'impegnarono nel combattimento; la Flotta Egiziana fece in allora vela da Carabarlà ed accorse a soccorrere il Capitan Pascià e, raggiunto che lo ebbe, entrò in azione ed in conseguenza di ciò la Greca, temendo dalle manovre di questa d'essere posta fra due fuochi, favorita dal vento, si ritirò in passabile ordine per il Canale delle Isole di Capri e Stanchiò e l'Egiziana ancorò in unione a quella del Capitan Pascià in Stanchiò.

La Flotta Constantinopolitana nel porsi alla vela allorchè fù attaccata ebbe fra di essa qualche confusione ed al Vascello del Capitan Pascià si ruppe il Cannone di Maestra ed avrebbe avuto del gran danno se non fosse stata soccorsa dall' Egiziana; vari Burlotti lanciarono li Greci durante il combattimento, uno dei quali sulla Fregata d'Ibrajm Paschià, che li andò sì da vicino, ch' Egli stesso le tirò delle fucilate, ma tutti furono gettati a picco, il secondo del Capitan Pascià restò ucciso da una palla di Cannone, varj Bastimenti si fecero del danno, manovrando fra di loro ed un Bregantino Greco, a cui si ruppe il Parochetto fù preso senza l'equipaggio, che se ne fuggì colle sue Lancie, dai Legni della Flotta Egiziana e mandato a Bodrum, ove in oggi le serve da Trasporto.

La sera delli sette detto l'avanguardia della Flotta Greca s'incontrò

con quella della Flotta Ottomana fuori di Stanchiò e s'impegnò fra di esse il combattimento con qualche ostinazione d'ambe le parti ed essendosi messa alla vela la Flotta di quest'ultimi per soccorrerla, li Greci si ritirarono, e sopraggiunta la notte null'altro vi fù in quella giornata.

La mattina delli 8 detto, le flotte riunite del Capitan Pascià ed Ibrajm Pascià si ritrovarono in faccia a tutta quella degl' Insorgenti Greci che li si presentò in linea di battaglia ed immediatamente s'attaccarono con un vivissimo combattimento che s'impegnò fra di loro e durante l'azione la Flotta Ottomana, essendosi avvista che la Greca faceva tutti li possibili sforzi per guadagnarti il vento, per mantenersi girò di bordi ed in questo una Fregata Ottomana della stessa che si era più avanzata delle altre si ritrovò tagliata fuori dalla stessa ed in mezzo alla Greca che pervenne ad abbruciarla mediante tre Burlotti che li lanciarono sopra ed il suo equipaggio con tre compagnie del terzo Reggimento di Selime Bey che vi erano imbarcate, rimasero vittime del fuoco e dell'acqua, ad eccezione di una trentina di persone cirsa che alle Lancie Greche riuscì di salvare dall' acqua, fra i quali vi sono un capo di battaglione e tre Capitani che hanno indi condotti per quanto si dice prigionieri a Samos, trattandoli molto bene; varj altri Burlotti furono da essi lanciati in quella giornata, ma senz' alcun effetto, per essersi uno abbruciato da se e li altri buttati a picco e verso la sera si ritirarono non senza qualche danno e così cessò quel combattimento e l'Ottomana andò ad ancorarsi nuovamente tutta a Stanchiò.

Sulla Flotta Ottomana in quella giornata non vi fù che pochissima mortalità ma molti feriti; Ibrajm Pascià si dimostrò molto attivo e zelante, avendo la sua Fregata sola tirare seicentocinquanta cannonate e fra il numero delle vittime restate abbruciate ed annegate della Fregata Tunesina vi è anche compreso il Real suddito Paolo Onofrio, nativo di Messina, dell'età d'anni 35 circa, ch'era impiegato nel Quinto Reggimento in qualità di Speciale ed imbarcato sopra la stessa.

La mattina del 9 detto Ibrajm Pascià si trasferì di persona a bordo dal Capitan Pascià per conferire seco lui e li fece intendere che s'egli avesse l' intiero comando di tutte le forze Navali s'impegnerebbe di condurre a buon fine la spedizione contro l'Isola di Samos. Il Capitan Pascià senza esitare accettò la proposizione e li concesse l'intiero comando della sua Flotta con essersi obbligato di restare sotto li suoi ordini, come un semplice Capitano di Vascello ed avuto così Ibrajm Pascià il comando in Capo di tutta la Flotta fece imbarcare sù i Bastimenti da Guerra il Terzo Reggimento di Corsciut Bey, il Quarto di Hussein Bey, un Battaglione del quinto di Selim Bey ed un altro del Sesto di Soliman Bey e lasciando le restanti Truppe e Trasporti a Bodrum fece vela con la stessa il giorno 16 detto alla volta di Samos e giunto

innanzi a quell' Isola intimò per mezzo di un parlamentario alli abitanti di sottomettersi a Lui, assicurandoli che sarebbero stati perdonati e ben trattati, ma essi come sembra incoraggiati dalla presenza della Flotta Greca li risposero ch'erano disposti di battersi fino all'ultimo sangue, piuttosto che arrendersi ai Musulmani, dietro di che egli si dispose per effettuarvi il sbarco delle sue Truppe e per ben tre volte lo aveva già preparato ma il tempo e li venti glielo fecero sospendere, in attesa del momento favorevole ed in queste operazioni ebbero luogo varj piccoli combattimenti fra le Flotte, ma di lieve effetto, per essersi sempre la Greca ritirata.

Fra le Truppe Turche che si ritrovano a Bodrum, non mancano delle diserzioni ed in quelle Egiziane delle malattie causate dai freddi, che la leggerezza del loro vestiario li faceva sentire ed ai quali esse non sono avvezze ed i capitani dei Bastimenti Europej non erano troppo contenti di vedersi impegnati in un viaggio così prolungato, contro ogni loro aspettativa.

Li su riferiti dettagli mi sono stati trasmessi da Carabarlà e Bodrum da detti Uffiziali Europej, impiegati in quell' Armata come Istruttori ed avendomi alli stessi aggiunto il Piano della Posizione che avevano le Flotte all' attacco fattoli la Greca, li 5 dello scorso, liene unisco pure qui inserta una copia a sua intelligenza⁴.

Li 26 dello scorso giunse da Venezia il Bregantino da Guerra Castel Rosso, appartenente a questo Governo di ventidue cannoni in Batteria, lungo di novanta piedi in Colomba, foderato di rame, stato colà costruito d'ordine e per conto di S.A. il Pascià, in seguito della commissione che fino dall'anno scorso avanzò per la costruzione di quattro Legni da Guerra, cioè in Venezia di due Bregantini ed in Genova di una Corvetta ed un Brik, e di momento in momento si attendono li altri tre che si sa essere quasi del tutto pronti.

Sulle coste della Caramania e Soria si sono fatti vedere qualche Corsari Greci ed hanno predato da sette a otto piccoli Legni Ottomani e ad un Bregantino Russo che da Beirut andava a Cipro le hanno portato via li gruppi che aveva a bordo; ad un Bregantino Austriaco ch'era da qui partito per Candia, carico di commestibili le hanno fatto l'istesso del carico per mare, lasciandolo vuoto; un Bregantino Spagnuolo poi, ch'era da qui partito con la spedizione con centosettanta soldati a bordo e che il tempo fece poggiare in Damiatà, da ove dovette ripartire per andare in traccia della stessa, fù dai medesimi predato nelle vicinanze dell'Isola di Cipro ed avendo il Governatore della stessa mandato al loro bordo a trattare per il riscatto dei detti

4. Βλ. σ. 487

soldati essi lieli consegnarono mediante la somma di piastre trentamila che li pagò ed il Bastimento con l'equipaggio se lo portarono via seco loro.

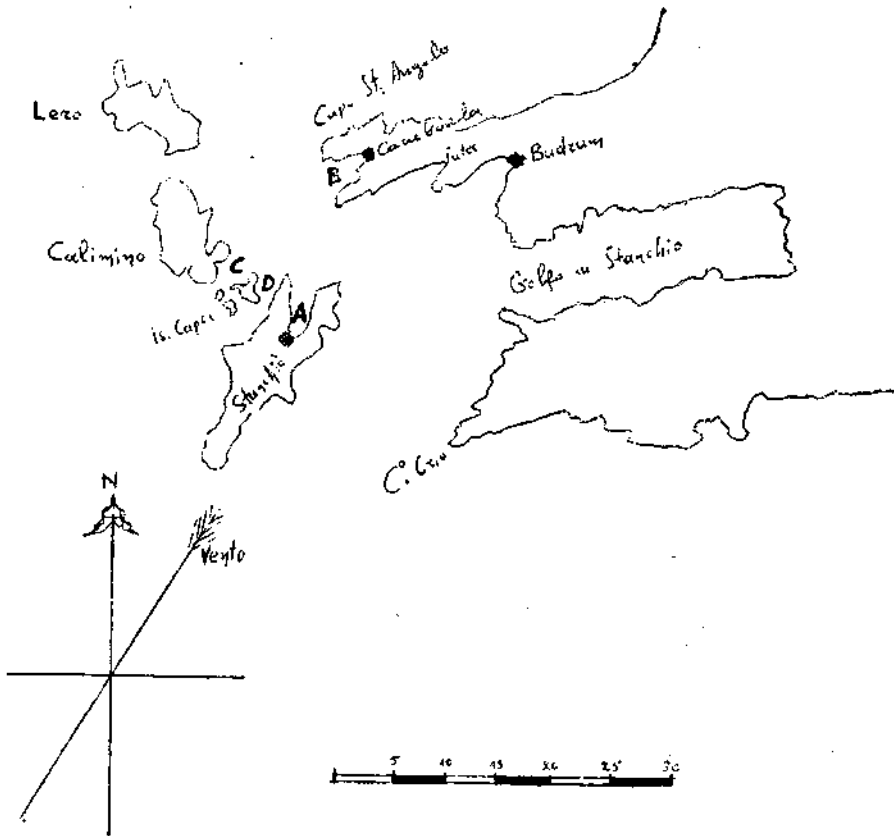
Disposto sempre ai pregiatissimi comandi dell'Eccellenza Vostra con la più alta stima, considerazione, ho l'onore di protestarmi

dell'Eccellenza Vostra

Umilissimo Devotissimo Servo

R. Fantozzi

Piano della posizione in cui si ritrovavano le Flotte Costantinopolitana ed Egiziana all'attacco che la Greca fece alla prima li 5 del mese di Settembre 1824.

A. Posizione ove era ancorata la Flotta Costantinopolitana, comandata dal Capitan Pascià;

B. Posizione idem della Flotta Egiziana, comandata da Ibrajm Pascià. La Flotta degl' Insorgenti Greci si presentò dal punto C, vedendo fra le Isole di Calamino e Capri e si recò al punto D credendo che tutte le forze Ottomane si ritrovassero in A ed allorchè videro che la Flotta ch'era in B li veniva addosso si ritirarono per il Canale dell'Isola di Capri e Stanchiò. La Flotta Egiziana da B si condusse in A per ajutare la Costantinopolitana ed in ciò fece un gran fallo, poichè se si conduceva invece nel punto C per passare fra le Isole di Calamino e Capri, per indi portarsi fra quest' ultima e Stanchiò ad attaccare la Greca, la metà dei Bastimenti di questa li cedevano nelle mani predati.

Ἴδου καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ ἐγγράφου :

Ἀλεξάνδρεια, 2 Ὀκτώβρη 1824⁵

Στὴν Ἐξοχότητά Του
τὸν Κύριο Ντε' Μέντισι
Σύμβουλο Ὑπουργὸ Ἐπικρατείας,
Ὑπουργὸ Γραμματέα τοῦ Κράτους
τοῦ Βασιλικῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν,
Ἐπιτετραμμένο προσωρινὰ Ὑπουργὸ τοῦ
Βασιλικῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν
τῆς Μεγαλειότητάς του τοῦ Βασιλιᾶ
τοῦ Βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν
στὴ Νάπολη

Ἐξοχότατε,

ἀπὸ τῆς 11 τοῦ περασμένου μηνὸς Σεπτεμβρίου, ἡ Ὑψηλότητά του γύρισε ἀπὸ τὸ Κάιρο, γιὰ νὰ τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ λαβαίνει πρὸ γρήγορα εἰδήσεις ἀπὸ τὴ στρατιά του στὸ Μοριά καὶ παράλληλα νὰ δίνει σ' αὐτὴ τῆς ἀνάλογες σὲ κάθε περίστασι διαταγὰς· δυστυχῶς ὁμως γι' αὐτόν, ὕστερα ἀπὸ τῆς τελευταίας ἀναφορῆς ποὺ τοῦ στάλθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐξοχότητά του τὸν Ἰμπραήμ Πασῶ ἀπὸ τὴ Ρόδο, δὲν ἔλαβε ἄλλες ἀπ' αὐτόν μέχρι σήμερα, καὶ μολονότι πληροφορήθηκε ὅχι κατευθεῖαν γιὰ τὴν ἀφιξὴ του στὴν Ἀλικαρνασσὸ (Bodrum) καὶ γιὰ τῆς ἐπιχειρήσεις του, παρόλα αὐτὰ αὐτὴ ἡ ἔλλειψις εἰδήσεων τὸν κάνει δύσθυμο καὶ ἀνυπόμονο, μέχρι τοῦ σημείου νὰ τοῦ στείλει ἤδη ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξωπλισμένα Brigantini του (ἀπὸ τὸ γαλλ. Brick, ἀγγλ. Brig = μπρίκι) καὶ τρεῖς ἄλλα εὐρωπαϊκὰ πλοῖα χωριστὰ μὲ διαταγὰς γιὰ νὰ λάβει μὲ τὸ γυρισμὸ τους τῆς πρέπουσας ἀπαντήσεις, ὅπως ὁ ἴδιος ἔχει κανονίσει καὶ διατάξει.

5. Ὅλες οἱ ἡμερομηνίες τοῦ ἐγγράφου εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο.

Ὁ στόλος αὐτός, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἀπὸ τὸ νησί τῆς Ρόδου, ἔφτασε στὴν Ἀλικαρνασσὸν (Bodrum) καὶ ἐκεῖ ὁ Ἰμπραήμ Πασᾶς ἄφησε ὄλα τὰ μεταγωγικά, βγάζοντας τὸ στρατὸ στὴ στεριά γιὰ νὰ ξεκουραστεῖ, καὶ αὐτὸς μὲ τὸ στόλο πῆγε καὶ ἀγκυροβόλησε στὸ κοντινὸ ἀγκυροβόλιο τοῦ Karabağlar, γιὰ νὰ τὸν προστατεύσει σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ὁ Καπετὰν Πασᾶς ἦταν ἀγκυροβολημένος μὲ τὸ στόλο του στὸ λιμάνι τῆς Κῶ στὴν εὐθεία πρὸς τὴ Σάμο.

Στὶς 5 τοῦ περασμένου ὁ στόλος τῶν Ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, περνώντας μεταξὺ τῆς νήσου Καλύμνου καὶ τῆς Ψέριμου (Cargi), ἐπετέθηκε στὸ στόλο τοῦ Καπετὰν Πασᾶ στὴ θέσιν του στὴν Κῶ, νομίζοντας ὅτι ὅλη ἡ ὀθωμανικὴ δύναμις βρισκόταν ἐκεῖ ἐνωμένη καὶ παρατάχθησαν σὲ ναυμαχίαν· τότε ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος σήκωσε ἀπὸ Karabağlar καὶ ἔτρεξε νὰ βοηθήσει τὸν Καπετὰν Πασᾶ καί, μόλις τὸν ἔφτασε, μπῆκε στὴ ναυμαχίαν μὲ ἀποτέλεσμα ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἀπὸ φόβου μήπως ἀπὸ αὐτὴ τὴν κίνησιν βρεθῆι μεταξὺ δύο πλοίων καὶ ἔχοντας ἐνοικὸ τὸν ἄνεμο ἀποτραβήχθηκε μὲ τάξιν στὸ κανάλι μεταξὺ τῶν νησιῶν Ψέριμου καὶ Κῶ, καὶ ὁ αἰγυπτιακὸς ἀγκυροβόλησε μαζὶ μὲ τὸν Καπετὰν Πασᾶ στὴν Κῶ (Stanchiò).

Ὁ στόλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν ἄρχισε ἡ ναυμαχία, αἰφνιδιασμένος ἀπὸ τὴν ἐπίθεσιν εἶχε κάποια σύγχυσιν καὶ στὸ πλοῖο τοῦ Καπετὰν Πασᾶ καταστράφηκε τὸ μεγάλο κανόνι καὶ θὰ εἶχε ὑποστῆι μεγάλη ζημιὰ ἂν δὲν εἶχε βοηθηθῆι ἀπὸ τὸν αἰγυπτιακὸν στόλον· διάφορα μπουρλότα ἔστειλαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ναυμαχίας, ἕνα ἀπ' αὐτὰ ἐναντίον τῆς φρεγάτας τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ, ποὺ πῆγε τόσο κοντὰ ὥστε καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἐπυροβόλησε ἐπανειλημμένα, ὄλα ὅμως τὰ μπουρλότα βυθίστηκαν· ὁ δεῦτερος καπετάνιος τοῦ Καπετὰν Πασᾶ σκοτώθηκε ἀπὸ βλήμα κανονιοῦ, διάφορα πλοῖα ἔπαθαν ζημιὰς ἐπειδὴ συγκρούστηκαν μεταξὺ τους ἐνῶ ἐλίσσονταν, καὶ ἕνα ἑλληνικὸν Brigantino (μπρίκι) ποὺ τοῦ ἔσπασε ὁ παπαφίγκος συνελήφθηκε, χωρὶς ὅμως τὸ πλήρωμά του ποὺ σώθηκε ἐπιβιβασμένο στὶς σωσίβιες λέμβους του, ἀπὸ τὰ πλοῖα τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου καὶ στάλθηκε στὴν Ἀλικαρνασσὸν (Bodrum), ὅπου σήμερον χρησιμοποιεῖται ὡς πλοῖο μεταφορᾶς.

Τὸ βράδν τῆς 7ης τοῦ περασμένου ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου συναντήθηκε μὲ ἐκείνην τοῦ ὀθωμανικοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν Κῶ (Stanchiò) καὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ ναυμαχήσουν μὲ κάποιο πείσμα καὶ ἀπὸ τίς δύο μεριεὶς καὶ ἐπειδὴ κινήθηκε ὄλος ὁ στόλος τῶν ὀθωμανῶν πρὸς βοήθειαν, οἱ Ἕλληνες ἀποτραβήχθησαν καὶ ἐπειδὴ νόχτωσε τίποτε ἄλλο δὲν ἔγινε ἐκείνη τὴν ἡμέραν.

Τὸ πρωὶ τῆς 8ης τοῦ ἴδιου οἱ ἐνωμένοι στόλοι τοῦ Καπετὰν Πασᾶ καὶ τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ βρέθηκαν ἀπέναντι σ' ὄλο τὸ στόλο τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων ποὺ παρουσιάστηκε σὲ διάταξιν ναυμαχίας καὶ ἀμέσως ἐπετέθησαν καὶ ὑποχρεώθηκαν σὲ μιὰ δυνατὴν ναυμαχίαν· καὶ κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν ἐπιχειρήσεων ὁ ὀθωμανικὸς στόλος, καθὼς ἀντελήφθηκε ὅτι ὁ ἑλληνικὸς ἔκανε

τὰ πάντα γιὰ νὰ κερδίσει τὸν ἀέρα, γύρισε στὰ πλάγια γιὰ νὰ κρατήσῃ αὐτὸς τὸν ἀέρα· σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια μιὰ ὀθωμανικὴ φρεγάτα, ποὺ ἦταν πρὸ μπροστὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες, βρέθηκε ἔτσι ἀποκομμένη στὴ μέση τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ποὺ τῆς ἔβαλε φωτιά μὲ τρία μουρλότα· καὶ τὸ πλήρωμά της μαζί μὲ τρεῖς λόχους τοῦ τρίτου συντάγματος τοῦ Σελὶμ Μπέη ποὺ ἦταν μέσα ἔγιναν θύματα τῆς φωτιάς καὶ τοῦ νεροῦ, ἐκτὸς ἀπὸ καμιὰ τριανταριά ἄτομα ποὺ τοὺς ἔσωσαν τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἀπὸ βέβαιο πνιγμό· μέσα σ' αὐτοὺς καὶ ἕνας συνταγματάρχης καὶ τρεῖς λοχαγοὶ ποὺ τοὺς ὀδήγησαν αἰχμαλώτους στὴ Σάμο καὶ τοὺς φέρθηκαν πολὺ καλά· πολλὰ ἄλλα μουρλότα ἐξαπολύθηκαν ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα, χωρὶς ὅμως ἀποτελέσματα· τὸ ἕνα κήκε μόνο του καὶ τὰλλα βυθίστηκαν κατὰ τὸ βράδυ ἀποσύρθηκαν χωρὶς ἄλλες ζημιές· καὶ ἔτσι τέλειωσε αὐτὴ ἡ ναυμαχία καὶ ὁ ὀθωμανικὸς στόλος πῆγε καὶ ἀγκυροβόλησε πάλι στὸ Stanchiò (Κῶ).

Πάνω στὰ ὀθωμανικὰ πλοῖα κείνη τὴν ἡμέρα δὲν ὑπῆρχαν πολλοὶ νεκροί, ὅμως ὑπῆρχαν πάρα πολλοὶ τραυματισμένοι· ὁ Ἰμπραήμ Πασᾶς ἀποδείχτηκε πολὺ δραστήριος καὶ πρόθυμος, ἀφοῦ μόνη ἡ φρεγάτα του ἔριξε ἐξαικόνισιες πενήντα (650) κανονιές· μεταξὺ τῶν νεκρῶν ποὺ κήκεν ἢ πνίγηκαν τῆς τυνησιακῆς φρεγάτας εἶναι καὶ ἕνας ὑπῆκοος τοῦ βασιλείου, ὁ Πάολο Ὀνόφριο (Paolo Onofrio), γεννημένος στὴ Μεσσήνη, τριανταπέντε ἐτῶν περίπου, διωρισμένος στὸ πέμπτο σύνταγμα μὲ τὴν εἰδικότητα τοῦ φαρμακοποιοῦ καὶ ἐπιβιβασμένος σ' αὐτὴ τὴ φρεγάτα.

Τὸ πρωὶ τῆς 9ης τοῦ ἴδιου μηνᾶ ὁ Ἰμπραήμ Πασᾶς ἐπιβιβάστηκε στὸ πλοῖο τοῦ Καπετὰν Πασᾶ γιὰ νὰ συζητήσῃ μαζί του καὶ τοῦ ἔδωσε νὰ καταλάβῃ ὅτι, ἂν ἀνελάμβανε τὴ διοίκηση ὅλης τῆς ναυτικῆς δύναμης, θὰ κατάφευγε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ αἴσιο τέλος τὴν ἀποστολὴ ἐναντίον τῆς νήσου Σάμου. Ὁ Καπετὰν Πασᾶς χωρὶς ἀντίρρηση δέχτηκε τὴν πρόταση καὶ τοῦ παρεχώρησε τὴ διοίκηση ὅλου τοῦ στόλου· τον μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ μείνῃ κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές του σὰν ἕνας ἀπλὸς καπετάνιος πλοίου. Καὶ ἀφοῦ ὁ Ἰμπραήμ Πασᾶς πῆρε ὅλη τὴ διοίκηση σὰν ἀρχηγὸς ὅλου τοῦ στόλου, ἐπιβίβασε στὰ πολεμικὰ πλοῖα τὸ τρίτο σύνταγμα τοῦ Κορσιούτ (Corsciut) Μπέη, τὸ τέταρτο τοῦ Χουσεῖν (Hussein) Μπέη, ἕνα λόχο τοῦ πέμπτου τοῦ Σελὶμ (Selim) Μπέη καὶ ἕναν ἄλλο τοῦ ἕκτου τοῦ Σολιμὰν (Soliman) Μπέη καὶ ἀφήνοντας τὸ ὑπόλοιπο τοῦ στρατοῦ καὶ τὰ μεταφορικὰ μέσα στὴν Ἀλικαρνασσὸ (Bodrum) ἔβαλε πλώρη τὴν ἡμέρα τῆς 16ης τοῦ ἴδιου μηνᾶ γιὰ τὴ Σάμο· καὶ ἀφοῦ ἔφτασε μετὰ ἀπὸ πέντε μέρες ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νησί, παράγγειλε στοὺς κατοίκους μετὰ ἀπὸ διαπραγματεύσεις νὰ ὑποταχτοῦν σ' αὐτόν, διαβεβαιώνοντάς τους ὅτι θὰ τοὺς συγχωροῦσε καὶ θὰ τοὺς μεταχειριζόταν καλά· αὐτοὶ ὅμως, παίρνοντας κουράγιο, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, τοῦ ἀπάντησαν ὅτι προτιμοῦν νὰ ἀγωνιστοῦν μέχρι τελευταίας ρανίδας τοῦ αἵματός τους παρὰ νὰ παραδοθοῦν στοὺς Μουσουλμάνους· ὕστερα ἀπ' αὐτὸ παρατάχτηκε γιὰ

νά αποβιβάσει τὸ στρατὸ του· καὶ γιὰ τρεῖς φορές ἦταν ἔτοιμος ἀλλὰ ὁ καιρὸς καὶ οἱ ἄνεμοι δὲν τοῦ τὸ ἐπέτρεψαν· περιμένοντας τὴν εὐνοϊκὴ στιγμή κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων ἔλαβαν χώρα διάφορες μικροσυγκρούσεις μεταξὺ τῶν δύο στόλων, μὰ μὲ λίγες ζημιές, ἐπειδὴ πάντοτε ἀποτραβιόταν ὁ ἑλληνικὸς στόλος.

Στὸν τούρκικο στρατὸ ποὺ βρισκότανε στὴν Ἀλικαρνασσό (*Bodrum*) δὲν λείπουν οἱ λιποταξίες καὶ στὸν αἰγυπτιακὸ δὲν λείπουν ἀρρώστιες ἐξαιτίας τοῦ κρύου ποὺ πολὺ τοὺς ταλαιπωροῦσε ἐπειδὴ ἦταν ἐλαφρὰ ντυμένοι καὶ δὲν εἶναι συνηθισμένοι σὲ τέτοιες κακουχίες· καὶ οἱ καπετάνιοι τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων δὲν ἦταν πολὺ εὐχαριστημένοι ἐπειδὴ ὑποχρεώθηκαν σὲ τέτοιο παρατεταμένο ταξίδι πέρα ἀπὸ κάθε προσδοκία τους.

Οἱ παραπάνω λεπτομέρειες ἔφτασαν σὲ μένα ἀπὸ τὸ *Carabarla* καὶ τὴν Ἀλικαρνασσό (*Bodrum*) ἀπὸ ὠρισμένους ἀξιωματικοὺς εὐρωπαίους, διωρισμένους σ' αὐτὸ τὸ στόλο σὰν ἐκπαιδευτές, οἱ ὁποῖοι καὶ μοῦ ἐπεσύναψαν χάρτη τῆς θέσης ποὺ εἶχαν οἱ στόλοι, ὅταν ἐπετέθηκε ὁ ἑλληνικὸς στόλος, στὶς 5 τοῦ περασμένου· αὐτοῦ τοῦ χάρτη σᾶς ἐσωκλείω ἀντίγραφο γιὰ νὰ ἔχετε στὴ διάθεσή σας.

Στις 26 τοῦ περασμένου ἔφτασε ἀπὸ τὴ Βενετία τὸ πολεμικὸ *Brigantino* (μπριάνι) «*Castel Rosso*» ποὺ ἀνήκει στὴν (ἐδῶ) Κυβέρνηση μὲ εἴκοσι δύο κανόνια στὴ σειρᾶ, μὲ κεντρικὸ πανί ἐνενηντα πόδια, ἐπενδυμένο μὲ χαλκὸ· κατασκευάστηκε ἐκεῖ μὲ διαταγὴ καὶ γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ὑψηλότητάς του, τοῦ Πασᾶ, ὅστερα ἀπὸ παραγγελία ἀπὸ τὸν περασμένο χρόνο τεσσάρων πολεμικῶν πλοίων, δηλαδὴ δύο *Brigantini* στὴ Βενετία καὶ μιᾶς κορβέττας καὶ ἐνὸς μπριγκιού στὴ Γένοβα· καὶ ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή ἀναμένονται καὶ τὰ ἄλλα τρία ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶναι σχεδὸν ἔτοιμα.

Στις ἀκτὲς τῆς Καραμανίας (*Carmania*)⁶ καὶ τῆς Σορίας (*Soria*) παρουσιάστηκαν μερικοὶ κορσάροι Ἕλληνες ποὺ ἔπιασαν καὶ λήστεψαν ἑπτὰ-ὄχτῳ μικρὰ πλοῖα ὀθωμανικά, καὶ ἀπὸ ἓνα *Brigantino* ρώστικο ποὺ πῆγαινε ἀπὸ Βεῖνιτ στὴν Κύπρο πῆραν ὅλα τὰ πράγματα ποὺ εἶχε μέσα ἐνὸς *Brigantino* ἀστριακοῦ ποὺ εἶχε φύγει ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴν Κρήτη, γεμᾶτο τροφίμα, τοῦ πέταξαν τὰ τροφίμα στὴ θάλασσα καὶ τᾶφησαν ἄδειο· ὅστερα, ἀκόμα ἓνα *Brigantino* ἰσπανικὸ ποὺ εἶχε φύγει ἀπὸ ἐδῶ γιὰ μιὰ ἀποστολὴ μὲ ἑκατὸν ἑβδομήντα (170) στρατιῶτες καὶ ἀναγκασμένο ἀπὸ τὴν κακοκαιρία νὰ πιάσει στὴ Δαμῆττη (*Damiat*)⁷ ἀπ' ὅπου ἔφυγε γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ τοὺς πει-

6. Περιοχὴ τῆς Ἀσίας ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Καραμάν Μπέη ἰδρυτὴ τοῦ ὀνόμου ἑμιράτου (1243 περίπου). Περιλαμβάνει τμήματα τῆς Λυκαονίας, Φρυγίας Μεγ., Παμφυλίας, Ἰσαυρίας, Καππαδοκίας, Κιλικίας.

7. Ἡ Ταμιάθις τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ Νείλου.

ρατές, έγινε λεία τῶν ἰδίων κοντὰ στὶς ἀκτὲς τῆς Κύπρου καὶ ὁ κυβερνήτης τοῦ πλοίου, ἀφοῦ ἔστειλε νὰ διαπραγματευτεῖ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν στρατιωτῶν μὲ λύτρα, τοὺς παρέλαβε πληρώνοντας ἓνα ποσὸ ἀπὸ τριάντα χιλιάδες πιάστρα· τὸ πλοῖο ὅμως μὲ τὸ πλήρωμά του τὸ πήραν μαζί τους οἱ πειρατές.

Πάντοτε πρόθυμος στὶς πολύτιμες διαταγές τῆς Ἐξοχότητάς σας, μὲ τὴν πιὸ μεγάλη τιμῆ, ὑπόληψη, ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σημειώνομαι τῆς Ἐξοχότητάς σας

ταπεινότατος ἀφοσιωμένος δοῦλος

R. Fantozzi

Παραθέτω τώρα μετάφραση τῆς ἐρμηνείας τοῦ χάρτη.

Χάρτης τῶν θέσεων ποὺ εἶχαν ὁ κωνσταντινοπολίτικος καὶ ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος ὅταν ἐπετέθηκε ὁ ἑλληνικὸς στόλος τὸ πρωὶ τῆς 3ης τοῦ Σεπτεμβρίου μῆνα τοῦ 1824.

A. Θέση ὅπου ἦταν ἀγκυροβολημένος ὁ κωνσταντινοπολίτικος στόλος κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές τοῦ Καπετὰν Πασᾶ.

B. Θέση τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ.

Ὁ στόλος τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων παρουσιάστηκε στὸ σημεῖο C, ἐρχόμενος ἀπὸ τὸ στενὸ μεταξὺ τῶν νήσων Καλύμνου καὶ Ψέριμου καὶ προχώρησε στὸ σημεῖο D πιστεύοντας ὅτι ὅλες οἱ ὀθωμανικὲς δυνάμεις βρισκόντουσαν στὸ σημεῖο A, καὶ ὅταν εἶδε ὅτι ὁ στόλος ποὺ ἦταν στὸ σημεῖο B ἐρχόταν ἐναντίον του, ἀποτραβήχτηκε στὸ κανάλι μεταξὺ τῶν νήσων Ψέριμου καὶ Κῶ. Ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος ἀπὸ τὸ σημεῖο B πῆγε στὸ σημεῖο A γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν κωνσταντινοπολίτικο στόλο καὶ ἔτσι ἔκανε ἓνα μεγάλο σφάλμα, ἐπειδὴ ἂν προχωροῦσε στὸ σημεῖο C μὲ τὸ σκοπὸ νὰ περάσει μεταξὺ τῶν νήσων Καλύμνου καὶ Ψέριμου καὶ ὕστερα νὰ προχωρήσει μεταξὺ τῆς τελευταίας καὶ τῆς Κῶ καὶ νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν ἑλληνικὸ στόλο, τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ πλοῖα τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου θὰ τοὺς ἔπεφταν λεία στὰ χερίά τους.

Αὐτὲς εἶναι σκέψεις τοῦ Fantozzi καὶ τῶν πληροφοριοδοτῶν του ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πιθανές. Πρέπει ὅμως νὰ λάβουμε ὑπόψη καὶ τὶς προθέσεις καὶ τὰ σχέδια τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν νὰ παρασύρει τὸν ἀριθμητικὰ πολὺ μεγαλύτερο τουρκικὸ στόλο στὰ στενά καὶ ἔτσι παγιδευμένο νὰ τὸν ἀποδεκατίσει μὲ τὰ πυρπολικά. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ τὸ θάρρος καὶ ἡ αὐτοθυσία, ποὺ τόσο τρώμαζαν καὶ πανικόβαλλαν τοὺς Τούρκους, τῶν ὑδραίων Μιαοῦλη καὶ Σαχτούρη, τῶν σπε-

τσιωτῶν Γ. Ἀνδρούτσου καὶ Κυριακοῦ καὶ τοῦ ψαριανοῦ Ἀποστόλη, ποὺ διοικοῦσαν τὸν ἐνωμένο ἑλληνικὸ στόλο, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν τρομερῶν πυρπολητῶν Πιπίνου, Ματρόζου, Μουσιοῦ, Παπαντῶνη, Βατικιώτη καὶ ἄλλων.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι μὲ τὴ νίκη τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου σώθηκε ἡ Σάμος καὶ διατηρήθηκε ἡ κυριαρχία τῶν Ἑλλήνων στὸ Αἰγαῖο. Ἡ νίκη αὕτη ἔδωσε κουράγιο καὶ ἐλπίδες στὸν ἀγωνιζόμενο ἑλληνικὸ λαὸ καὶ αὐξήσε τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα στὴν Εὐρώπη.

MAXWELL M. WINTROBE

Η ΑΝΘΗΣΗ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ*

Ἐξοχώτατε,

Μέλη τῆς Σχολῆς,

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἐχω συναίσθηση τῆς τόσο μεγάλης τιμῆς. Ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα, τὸ ἴδρυμά σας εἶναι τὸ ἀρχαιότερο τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου, γιατί προέρχεται ἀπὸ τὴς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Φιλοσοφίας καὶ ἀπὸ τὴς Ἀκαδημίας ποῦ θεμελίωσαν τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ. Ὅταν βρεθεῖ κανεὶς σ' αὐτὴ τὴ χώρα, τότε μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσει πῶς ἡ μοναδικὴ γεωγραφικὴ θέση ἐπέτρεψε στὴν Ἑλλάδα νὰ δεχθεῖ τὰ πλεονεκτήματα τῶν ἱκανοτήτων καὶ τῶν δυνατοτήτων τῶν παλαιότερων πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Νότου, ἐνῶ ἡ ζωτικότητα καὶ νοοτροπία τῶν κατοίκων τοὺς ἐπέτρεψε νὰ δεχθοῦν ιδέες ἄλλων, ἀλλὰ καὶ νὰ προσθέσουν τὴς δικῆς τους ιδέες. Ἄν καὶ σὰν ἴδρυμα γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐξαναγκασθήκατε σὲ ἐκλειψη, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ πνεῦμα διατηρήθηκε ζωντανὸ καὶ τελικὰ κατέληξε στὴν ἀναγέννηση τοῦ ἰδρύματος στὴν παρουσία του μορφῆ. Στὸ διάστημα τῶν ἐτῶν εἶχα τὸ προνόμιο νὰ γνωρίσω ἓνα ἀριθμὸ ἀποφοίτων τῆς Ἰατρικῆς σας Σχολῆς καὶ ἔχω ἐντυπωσιασθεῖ ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ στάθμη τῆς παιδείας τους καὶ ἀπὸ τὴν εἰλικρινή τους ἀφοσίωση. Ἀμφότερα ἀντανακλοῦν τὴ ζωτικότητα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ σεβασμὸ γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, ποῦ συναντᾷ κανεὶς κάθε φορὰ ποῦ ἐπιστρέφει στὴ συναρπαστικὴ αὐτὴ χώρα.

Ἀποδέχομαι τὴ διάκριση, ποῦ μοῦ προσφέρεται, μὲ ταπεινότητα καὶ μὲ πλήρη ἐπίγνωση ὅτι τὸ ἔργο τῆς ζωῆς καθενὸς εἶναι θεμελιωμένο στὴ συμβολή, ἢ εἶναι τουλάχιστον ἐντονα ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ συμβολὴ ἄλλων: τῶν προκατόχων του, τῶν συνεργατῶν του, τῆς οἰκογενείας του. Ἀναγνωρίζω τὴν ὀφειλή μου σ' ὅλους καὶ τοὺς εὐχαριστῶ. Μοιράζονται μαζί μου τὴ σημερινὴ τιμητικὴ διάκριση. Σὰς εὐχαριστῶ καὶ τοὺς εὐχαριστῶ.

* Ἀντιφώνησις κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ Καθηγητοῦ Wintrobe εἰς Ἐπίτιμον Διδάκτορα τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τελετῶν τὴν 13-9-1981.

Γιὰ τὴ σημερινή μου ὁμιλία διάλεξα ἓνα θέμα ποῦ ἀπὸ πολλοῦ ἐνδιαφέρει ἐμένα καὶ ἐλπίζω ὅτι θὰ ἐνδιαφέρει καὶ σᾶς. Ἄν καὶ μερικοὶ ἀπὸ σᾶς μποροῦν νὰ μὴν εἴσθε ἱατροί, τὸ θέμα ἀφορᾷ ὅλους καὶ ἀξίζει τῆς προσοχῆς ὅλων. Ἐπιθυμῶ νὰ περιγράψω διὰ βραχέων τὴν ἀνάπτυξη τῶν γνώσεών μας στὴν Ἱατρικὴ καὶ ἰδιαίτερα νὰ ἀναφερθῶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ αἰτία ποῦ ὀδήγησαν στὴν ἀπαράμιλλη ἐπέκταση τῆς κατανοήσεως ποῦ ἔχει ἐπισυμβεῖ.

Στὰ τελευταῖα 50 χρόνια ἡ κατανόηση τῆς υγείας καὶ τῆς νόσου καὶ ἡ ἱκανότητά μας νὰ προλαμβάνουμε, νὰ θεραπεύουμε καί, ὅταν ἡ πρόληψη ἢ ἡ ἴαση δὲν εἶναι ἀκόμα δυνατές, νὰ ἀνακουφίζουμε ἀπὸ πολλὰς ἀσθένειες τὴν ἀνθρωπότητα, βελτιώθηκαν σὲ βαθμὸ ἀφάνταστο. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἀληθινὸ γιὰ τὰ τελευταῖα 30 χρόνια. Αὐτὴ ἡ ἀνθηση τῶν γνώσεων περιέλαβε ὁλόκληρο τὸ πεδίο τῆς βιολογίας. Πράγματι ποτὲ προηγουμένως δὲν αὐξήθηκαν κατὰ συγκρίσιμο τρόπο οἱ γνώσεις μας περὶ τῶν ζώντων ὀργανισμῶν.

Ἡ ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη ὠφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἐξελιξίσεις αὐτές, τὶς ὁποῖες θεωροῦμε φυσικὲς καὶ ἐλπίζουμε νὰ ἔρθουν κι ἄλλες. Τέτοιες ἐλπίδες εἶναι ἀσφαλῶς δικαιολογημένες, γιὰτὶ ἡ Ἱατρικὴ εἶναι προοδευτικὴ Ἐπιστήμη καὶ κανεὶς ἀναμένει περαιτέρω ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων καὶ ὄχι ὀπισθοδρόμηση. Ἔτσι μερικοὶ πιθανὸν νὰ ἐρωτήσουν: ὑπάρχει κανεὶς λόγος νὰ κυττάζουμε πίσω, πρὸς στάδια ξεπερασμένα; Θὰ κερδίσουμε τίποτε ἐρευνώντας τὴν ἱστορίαν τῶν ἱατρικῶν ἐπιτευγμάτων; Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι ὅτι πολλὰ μποροῦμε νὰ ὠφεληθοῦμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας. Κατ' ἀρχὴν πολλὰς φορὰς ἔχω ἐντυπωσιασθεῖ ἀπὸ τὸ πόσο εὐκολότερο εἶναι νὰ κατανοήσεις καὶ νὰ ἐκτιμήσεις ἀπόψεις τοῦ παρόντος, ὅταν μάθεις πῶς ἐφθάσαμε σ' αὐτές. Αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσεις πόσο καλὰ θεμελιωμένες εἶναι καὶ νὰ ἀντιληφθεῖς τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῶν ἰδεῶν ποῦ ἐπικρατοῦν. Ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι κανεὶς ὀφείλει νὰ κατανοήσῃ πῶς ἀναπτύχθηκε αὐτὴ ἢ ἐκεῖνη ἢ ἐξέλιξη ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουμε ὅτι θὰ συνεχισθεῖ.

Μόνο διατηρώντας τὶς συνθήκες ποῦ ἐπέτρεψαν τὴν κολοσσιαία πρόοδο τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ πρόοδος θὰ συνεχισθεῖ. Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰδικὴ ἄποψη τῆς ἱστορίας ποῦ θὰ ἤθελα νὰ συζητήσω σήμερα.

Ἄς κοιτάξουμε λοιπὸν πίσω καὶ ἄς σκεφθοῦμε ποῦ βρισκόμαστε κάποτε ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τῆς υγείας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποῦ ἐφθάσαμε πρὶν συζητήσουμε πῶς τὰ καταφέραμε νὰ φθάσουμε στὸ θαυμαστὸ βαθμὸ κατανόησης τῶν τελευταίων ἐτῶν. Θὰ συζητήσω τὰ θέματα αὐτὰ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς ἐξελιξίσεις στὸν κλάδο τῆς αἱματολογίας, διότι, κατὰ τὴ βιολογικὴ ἐπανάσταση, ποῦ ἀνέφερα πρὸ ὀλίγου, ἡ αἱματολογία εὐρέθηκε στὸ κέντρο τῆς σκηνῆς καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶχα τὴν τύχη νὰ εἶμαι μάρτυς τῶν ἐξελιξέων στὰ τελευταῖα αὐτὰ 50 χρόνια. Ἐπὶ πλέον, λόγῳ τῆς φύσεως καὶ τῶν λειτουργιῶν

τοῦ αἰμοποιητικοῦ συστήματος, οἱ ἀνακαλύψεις στὸν τομέα τῆς αἱματολογίας εὐόδωσαν προόδους σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς, ὅπως π.χ. στὴ μοριακὴ βιολογία, στὴ γενετικὴ τοῦ ἀνθρώπου, στὴ χειρουργικὴ, στὴ μεταμόσχευση ὀργάνων καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς βιολογίας.

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς σκέψεις τοῦ ἀνθρώπου πρὶν ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς χιλιάδες χρόνια εἶναι ἐλλιπεῖς. Ἐν τούτοις δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ πολὺ ἔνωρις παρατηροῦσε καὶ τουλάχιστον προσπαθοῦσε νὰ καταγράψει φυσικὰ φαινόμενα. Οἱ εἰκόνες τῶν σπηλαίων στὴν Ἀλταμίρα τῆς Βορείου Ἰσπανίας υποδηλώνουν ὅτι ἡ ἀπώλεια αἵματος ἀπασχολοῦσε τὸν προϊστορικὸ ἄνθρωπο τῆς περιόδου Aurignac. Δὲν γνωρίζομε τί ἐρμηνεῖα ἔδινε σ' αὐτὰ πού παρατηροῦσε. Πολλὲς χιλιετηρίδες ἀργότερα, ὅτι μαρτυρίες ὑπάρχουν φανερόνουν ὅτι δινόταν ἰδιαίτερη προσοχὴ στὸ αἷμα. Κατὰ τὸν Sigegist, στὴν Ἑλλάδα καὶ σ' ὅλους τοὺς ἀρχαίους πολιτισμούς, τῆ βάση κάθε θεωρίας γιὰ τὴ φυσιολογία ἀποτελοῦσε ἡ στοιχειώδης παρατήρηση ὅτι ἡ ζωὴ συνδέεται πρὸς ὠρισμένες οὐσίες, ἐξ ὧν μία εἶναι τὸ αἷμα. Τὸ αἷμα εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσαρες χυμούς, στὴν ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων στηρίζονταν οἱ ἀρχαῖες ἀπόψεις γιὰ τὴν ὑγεία καὶ τὴ νόσο. Τὸ αἷμα περιέβαλλε ἓνας στέφανος ἱερότητας, μυστηρίου καὶ μάλιστα μαγείας. Οἱ Ἑβραῖοι τὸ θεωροῦσαν σάν ἔδρα τῆς ψυχῆς, καὶ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς οἱ Αἰγύπτιοι ἔκαναν λουτρὸ σὲ αἷμα γιὰ νὰ συνέλθουν καὶ γιὰ νὰ ξαναγιώσουν, ἐνῶ οἱ Ρωμαῖοι ἔπιναν τὸ αἷμα τῶν νεκρῶν ἡρώων ὥστε νὰ ἐμποτισθοῦν ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὸ θάρρος τους.

Ὁ μυστικισμὸς γύρω ἀπὸ τὸ αἷμα ἐξηκολούθησε καὶ μέχρι σχετικὰ πρόσφατα. Αὐτὸ βέβαια εἶναι κατανοητό, ἐφ' ὅσον τίποτα δὲν ἦταν γνωστὸ γιὰ τὴν κυκλοφορία του, τὰ συστατικά του ἢ τὶς λειτουργίες του. Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ τὰ αἰνίγματα λύθηκε μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ «*de Motu Cordis*» ἀπὸ τὸν William Harvey τὸ 1628. Ἐν τούτοις ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸν Leeuwenhoek τὸ 1674 τῶν «μικρῶν σφαιριδίων» εἰς τὸ αἷμα ἔδωσε μόνο μερικὴ ἀπάντηση στὸ δεῦτερο αἰνίγμα. Ἄλλωστε ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ παρατήρησή του δὲν ἐνέπνευσε κανένα ἄλλον, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι 50 χρόνια ἀργότερα ὁ William Hewson παρετήρησε ὅτι ἀσφαλῶς τὰ σωματίδια αὐτὰ πρέπει νὰ ἔχουν κάποιον σκοπὸ, ἐφ' ὅσον ἡ φύση τὰ παράγει σὲ τέτοια ἀφθονία.

Μετὰ τὴ βασικῆς σημασίας συμβολὴ τοῦ Harvey, ὅσάκις ἐγίνοντο ἀπώπειρες νὰ μεταγγισθεῖ αἷμα, τοῦτο γινόταν γιὰ σκοποὺς παρόμοιους πρὸς ἐκείνους πού ἐπίνετο τὸ αἷμα, συγκεκριμένα γιὰ σπασμούς, παραλυσία, φρενοβλάβεια, μελαγχολία καὶ κακὸ χαρακτήρα. Ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι τὸ αἷμα μποροῦσε νὰ εἶναι καλὸ ἢ «κακὸ» καὶ αὐτὸ ἀπετέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴν τακτικὴ ἀφαιμάξεων πού ἐφαρμόστηκε τόσο ἐκτεταμένα καὶ γιὰ τόσο καιρὸ σάν μέθοδος θεραπείας πολλῶν νόσων. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ πρώτη ἐνδειξὴ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ αἵματος εἶναι παραπροϊὸν τῆς ἀρπакτικότητος

τοῦ ἀνθρώπου. Ὄταν ὁ Pizzaro, ψάχνοντας γιὰ χρυσὸ καὶ ἄργυρο στὶς Ἄνδεις τοῦ Περού, ἐπεστράτευσε ὄλους γιὰ νὰ ἐργασθοῦν ἐκεῖ, ἐπηκολούθησε καταστροφή: οἱ κάτοικοι τῶν πεδιάδων κατέρρευσαν συνεπεία μιᾶς μυστηριώδους ἀσθενείας, τῆς νόσου τοῦ ὕψους. Τὸ 1569 ὁ Ἰησουίτης ἱερωμένος Ἀκόστα περιέγραψε μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν ἀσθένεια αὐτή, συχνὰ θανατηφόρο, καὶ διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι στὰ μεγάλα ὑψόμετρα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀτμοσφαιρας εἶναι τόσο ἀραιὰ καὶ λεπτὰ ὥστε εἶναι ἀκατάλληλα γιὰ τὴν ἀναπνοὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως φαίνεται ὁμως, ἡ ἰδέα αὐτὴ τὸν καιρὸ ἐκεῖνο δὲν ὀδήγησε σὲ τίποτα. Χρειάστηκαν ἄλλα 200 χρόνια γιὰ ν' ἀνακαλυφθεῖ τὸ ὄξυγόνο καὶ 80 χρόνια ἐπὶ πλέον γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς μοναδικῆς ιδιότητος τῆς αἰμοσφαιρίνης νὰ μεταφέρει τὸ ὄξυγόνο.

Πράγματι μόνο κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα μερικοὶ ἰατροὶ ἄρχισαν ν' ἀναπτύσσουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μικροσκοπία καὶ γιὰ τὰ συστατικὰ τοῦ αἵματος, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ πρόοδος ἦταν βραδεία. Μέχρι τότε ἡ κυρία Πομπαντοῦρ καὶ ὁ βασιλεὺς Γεώργιος III τῆς Ἀγγλίας εἶχαν δεῖξει πῶς πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μικροσκοπιο ἀπὸ τοὺς ἰατροὺς ἢ ἄλλους ἐπιστήμονες. Μόνο κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα δόθηκε προσοχὴ στὶς ἀλλοιώσεις τοῦ αἵματος σὲ διάφορες καταστάσεις, ἰδιαίτερα ἀφοῦ ὁ Ehrlich εἰσήγαγε τὴ χρῆση τῶν χρωστικῶν ἀνιλίνης γιὰ νὰ χρωματίζει τὰ κύτταρα τοῦ αἵματος καθιστώντας τα ἔτσι πῶς προσιτὰ στὴν ἐξέταση. Τέλος, πρὸ 50 ἐτῶν περίπου, ἡ πρόοδος ἐπιταχύνθηκε καὶ μέσα στὰ τελευταῖα 30 χρόνια ἡ αὐξηση τῶν γνώσεων ὑπῆρξε πράγματι ἐκρηκτικὴ.

Ὅπως εἶπα ἤδη, τὸ θέμα εἶναι νὰ ἐξετάσουμε γιὰτί ὁ ρυθμὸς τῆς προόδου ὑπῆρξε γιὰ τόσο καιρὸ τόσο βραδὺς καὶ νὰ ἐρωτήσουμε σὲ τί θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν τὰ καταπληκτικὰ ἐπιτεύγματα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Εἶναι γιὰτί μάθαμε νὰ παράγουμε μεγαλοφυεῖς κατὰ δωδεκάδες, ἐνῶ ἄλλοτε ἦταν σπάνιες; Αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα ἐλάχιστοι θὰ τὴν δέχονταν. Εἶναι οἱ ἄνθρωποι πῶς περίεργοι τώρα, πῶς πρόθυμοι νὰ ἐρωτήσουν τὸ «γιατί» καὶ πῶς ἔτοιμοι νὰ δοκιμάσουν νὰ βροῦν τὴν ἀπάντηση; Ποιοὶ ὑπῆρξαν οἱ κρίσιμοι παράγοντες;

Πρῶτα-πρῶτα, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι γιὰ πολὺ καιρὸ ἡ νόσος ἐθεωρεῖτο τιμωρία θεῶν καὶ οἷοσδήποτε θεὸς μπορούσε νὰ προκαλέσει νόσο. Ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις προκαλοῦσαν ὀξεία νόσο καὶ αἰφνίδιο θάνατο ἐξαπολύοντας τὰ βέλη τους κατὰ τῶν θνητῶν.

Μιὰ καὶ ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων εἶναι στὰ χέρια τῶν θεῶν, ἀσφαλῶς εἶχε τεράστια σημασία νὰ μὴν τοὺς προκαλεῖ κανεὶς.

Γενικὰ εἶναι διαδεδομένη ἡ πίστις ὅτι σὲ ζητήματα υγείας, οἱ θνητοὶ ἦταν λίγο-πολὺ ἀδύναμοι. Θὰ ἐπικρατοῦσε πάντα ἡ θέληση κάποιος ἄπιαστης δυνάμεως, εἴτε ἦταν τὸ καπρίτσιο ἐνὸς μυθικοῦ θεοῦ εἴτε ἡ ἐπίδραση ἐνὸς δαίμονος. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ παράδοση δίδασκε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶχε ἀποκαλυ-

φθει στο παρελθόν και δέν υπήρχε ανάγκη για πιό πολλή έρευνα. Άλλωστε ό Άσκληπιός, ό μυθικός θεός τής Ίατρικής, ήταν ό γυιός του Άπόλλωνος και είχε μάθει τήν τέχνη του από τόν Κένταυρο Χείρωνα. Έπομένως οι απόγονοί του είναι σεβαστοί. Με εξαίρεση περιόδων τής ιστορίας του πολιτισμού, στις όποιες θ' αναφερθώ σε λίγο, ή αρχαϊκή ιατρική βασιζόταν σε διάφορες τελετές και διαδικασίες που είχαν βάση θρησκευτική, μαγική ή εμπειρική. Έστω και μετά περιόδους διαφωτισμού, αφού ή μελέτη και ή παρατήρηση είχαν οδηγήσει στην τροποποίηση προηγουμένης τακτικής, οι συστάσεις των νέων σοφών άπλως αντικαθιστούσαν, χωρίς έρωτήσεις, τις άπόψεις που βασιζόνταν σε παραδόσεις. Ό Γαληνός, επί παραδειγματι, συνέβαλε κατά πολύ, αλλά όπως είναι φυσικό, πολλές από τις ιδέες του ήταν λανθασμένες. Έν τούτοις δέν άμφισβητήθηκαν για πολλούς αιώνες μετά.

Έλάχιστοι φαίνεται να είχαν τό θάρρος να άμφισβητούν. Άν τυχόν έρωτήσεις του «γιατί» και «πώς» έγεννώντο σε μερικούς, άκόμα όλιγοτεροι τολμούσαν να εκφράσουν τέτοιες σκέψεις.

Μολονότι ό Roger Bacon, στο 13ο αιώνα, έφευρε κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ένα πολύ στοιχειώδες μικροσκόπιο, φυλακίστηκε για τό καινοφανές των ιδεών του και τά γραπτά του εκάησαν. Η διαρκής επίδραση του άπώτερου παρελθόντος φαίνεται καθαρά στο γεγονός ότι ό Laennec, για να όνομασθεί διδάκτωρ τό 1804 υπέβαλε διατριβή επί των άπόψεων του Ίπποκράτους σχετικώς με τήν πρακτική ιατρική. Γενικώς, όσο καιρό πιστευόταν ότι ή αλήθεια είχε άποκαλυφθεί στο παρελθόν, όσο καιρό τά λεγόμενα και τά δόγματα γίνονταν άποδεκτά χωρίς άμφισβητήσεις, ή κριτική εξέταση δοξασιών, ή διατύπωση έρωτήσεων και ή αναζήτηση άπαντήσεων άποτελοϋσε τήν εξαίρεση.

Σε έντονη αντίθεση με τήν άτμόσφαιρα που επικράτησε για τόσο πολύ χρόνο, έρχονται οι περίοδοι τής ιστορίας που εμφανίζουν πνευματική ζύμωση. Στόν χρυσούν αιώνα τής Έλλάδος, όπως λέγει ό Sigerist, οι ναοί έμοιαζαν σαν σανατόρια, κέντρα έρευνας και εκπαιδεύσεως, όπου συγκεντρωνόταν ή ιατρική πείρα και μεταδιδόταν στις νεώτερες γενεές. Οι Έλληνες φιλόσοφοι υπήρξαν οι πρώτοι επιστήμονες τής Εϋρώπης. Προέβαιναν σε επιστημονικές παρατηρήσεις και εκτελοϋσαν πειράματα. Στο Βρετανικό Μουσείο υπάρχει ένα αρχαίο νόμισμα, όπου άποθανατίζεται τό γεγονός τής άπαλλαγής τής πόλεως Σελινόωντος από μιá επιδημία, από τόν Έμπεδοκλή, που διοχέτευσε τά άκάθαρτα νερά και έφοδίασε τήν πόλη με καθαρά. Σήμερα άκόμα εξακολουθοϋμε να αναγνωρίζουμε τή σοφία μερικών άφορισμών του Ίπποκράτους. Και είναι πολύ ένδιαφέρον ότι ό Laennec, στη διατριβή, που άνέφερα προηγουμένως, τόνιζε τήν υπεροχή των άπόψεων του Ίπποκράτους για τούς πυρετούς, έναντι εκείνων του διδασκάλου του Bichat.

Κατά τή διάρκεια τής ιστορίας υπήρξαν και άλλες περίοδοι διαφωτι-

σμοῦ, ὅπως π.χ. στὸ 17ο αἰώνα καὶ μετὰ, κατ' ἐξοχὴν δὲ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς Εὐρώπης ἦταν τέτοιο, ὥστε νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ προκαλοῦν τὶς αὐθεντίες καὶ ν' ἀμφισβητοῦν παραδοσιακὰς ἰδέες. Ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ μποροῦμε ν' ἀναφερθοῦμε στὴν περίοδο μετὰ τὸ Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἡ μάθησις καὶ ἡ ἔρευνα εὐδοκιμοῦν ὅταν ἐνθαρρύνονται καὶ ὅταν ἐκτιμῶνται. Σὲ τέτοιαις περιόδους ἐπιτυγχάνονται οἱ μεγαλύτερες πρόοδοι. Τότε ἀνθήσαν τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ τοὺς ἀναγνωρίζομε σὰν μεγάλους ἐργάτες τῆς γνώσεως.

Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα πεδία τῶν ἐπιστημῶν, ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς κατανοήσεως στὸν κλάδο τῆς αἱματολογίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς, συνήθως ὅταν οἱ καιροὶ εἶναι εὐνοϊκοί, ἐνὸς ἀτόμου μὲ διερευνητικὸ μυαλό, ποὺ εἶχε τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἰκανότηταν νὰ ψηλαφᾷ σὲ περιοχὰς ἄγνωστας καὶ ἀχαρτογράφητες, ποὺ ἦταν προσεκτικὸς καὶ ἀποφασιστικὸς, ἐπίμονος καὶ ἀνθεκτικὸς στὶς ἀντιξοότητες. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ χαρακτηριστικὸν εἶναι οὐσιώδες, γιὰτὶ ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ εὐνοϊκὰς περιόδους συναντᾷ κανεὶς ἀντιξοότητες: ἔλλειψιν κατανοήσεως, προκαταλήψεις προσωπικὰς ἢ φυλετικὰς, καθὼς καὶ πειράματα ποὺ παρ' ἐλπίδα ἀστοχοῦν ἢ δὲν γίνονται ἀποδεκτά. Ὁ ἰδεώδης ἐρευνητὴς μας ἔχει ἀνοικτὸ μυαλὸν ἀλλὰ καὶ πεποιθησιν στὶς δικὰς του βαθύτερας γνώσεις καὶ ὑποθέσεις. Εἶναι προσεκτικὸς στὶς λεπτομέρειαις καὶ πρόθυμος γιὰ ἀπειροὺς κόπους. Τέτοιος ἀνθρώπος ἦταν ὁ Leenwenhoek καὶ τέτοιος ἦταν ὁ Paul Ehrlich, οἱ συμβολὰς τοῦ ὁποῖου στὴν φαρμακολογίαν καὶ στὴν ἀνοσολογίαν ἦταν τόσο μεγάλας ὅσο καὶ οἱ σημαντικὰς καὶ βασικὰς προσφορὰς του στὴν αἱματολογία.

Ἡ σημασία τῆς θελήσεως νὰ ὑποβληθῆι σὲ ἀπειροὺς κόπους προκύπτει καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ George Minot. Συχνὰ καθόταν στὸ κρεβάτι τῶν πασχόντων του, ποὺ εἶχαν κακοήθην ἀναιμίαν, καὶ τοὺς ἐπίαζε νὰ τρῶναι 1/4 χιλιόγραμμα σχεδὸν ἄψητον ἥπαρ τὴν ἡμέραν, κι αὐτὸ τὸ ἐπανελάμβανε πολλὰς φορὰς τὴν ἡμέραν. Συγχρόνως, καθημερινὰ καὶ σχολαστικὰ μετροῦσε τὰ δικτυο-ερυθροκύτταρά του, γιὰτὶ γνώριζε ὅτι αὐτὰ θὰ ἦταν οἱ προάγγελοι τῆς ἀνταποκρίσεως στὴν θεραπείαν. Εὐτυχῶς, γιὰτὶ, σὰν διαβητικὸς ποὺ ἦταν εἶχε περισσότερη τοῦ συνήθους, ἐμπιστοσύνην στὴν σημασίαν τῆς διαίτης. Οἱ παρατηρήσεις του ἦταν πειστικὰς καὶ ὀριστικὰς καὶ τὸ ἄρθρον του, τὸ 1926, περὶ τῆς θεραπείας τῆς κακοήθους ἀναιμίας μὲ ἥπαρ, ἠλέκτρισε καὶ ἔφερε ἐπανάστασιν στὸν κλάδον τῆς αἱματολογίας καὶ ἔτσι κέρδισε τὸ βραβεῖον Nobel.

Ἀπὸ τὴν δικὴν μου πείραν μπορῶ νὰ σᾶς δώσω ἓνα παράδειγμα γιὰ τὴν σημασίαν τῆς προσοχῆς στὶς λεπτομέρειαις. Ἡ ἀνακάλυψις μιᾶς ἐλάχιστης ἀνωμαλίας στὰ ἐρυθρὰ αἰμοσφαίρια, τῆς βασηοφιλοῦς στίξεως, σὲ μερικὰ ἄτομα, τῶν ὁποίων τὰ συμπτώματα ἦταν τέτοια ποὺ δύσκολα θὰ δικαιολο-

γούσαν μιὰ προσεκτική μελέτη τοῦ αἵματος, μᾶς ὁδήγησε στήν ὑποψία καί τελικά στήν ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἑτερόζυγη μορφή Μεσογειακῆς Ἀναιμίας. Τά άτομα αὐτά εἶχαν ἐπίσης ἐρυθρά αἰμοσφαίρια μέ ἀξημημένη ὥσμωντική ἀντίσταση. Ἡ ἀνωμαλία πού εἶχαν ὁδήγησε τόν Καμινόπετρο καί τόν Angelini σέ παρόμοια συμπεράσματα. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή ἐγινε γιατί πάντοτε ἐπέμενα ὅτι ἡ ἐξέταση τοῦ αἵματος ἀπό τόν ἴδιο τὸ γιατρό εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικό μέρος μιᾶς καλῆς κλινικῆς ἐξετάσεως ὅσον οἰαδήποτε ἄλλη πράξη πού κάνουμε συνήθως σάν ρουτίνα.

Μέσα στό ἴδιο πλαίσιο ὑπάρχει καί τὸ παράδειγμα γιά μιὰ ἄλλη ἐξ ἴσου σημαντική ἀρχή. Ἡ ἀρχή αὐτή εἶναι ὅτι τίποτε δέν πρέπει νά δεχόμεθα σά δεδομένο. Ἄν ὁ Cooley, ὅσο κι ἂν ἦταν ἐξαιρετος κλινικός ἐρευνητής, εἶχε ὑποβληθεῖ στόν κόπο νά ἐξετάσει τὸ αἷμα τῶν γονέων τῶν παιδιῶν πού περιέγραψε καί ἂν δέν εἶχε δεχθεῖ, χωρίς νά ἐξετάσει, τὸ λεχθέν ὅτι οἱ γονεῖς τῶν παιδιῶν αὐτῶν εἶναι φυσιολογικοί, θά εἶχε ἀνακαλύψει ὅτι ἐπρόκειτο γιά μιὰ κατάσταση πού κληρονομεῖται καί ἀπό τοὺς δύο γονεῖς καί πού ἀντιστοιχεῖ ἐπομένως στήν ὁμόζυγη κατάσταση. Τὸ πεδίο τῆς Γενετικῆς τοῦ ἀνθρώπου θά εἶχε ἀρχίσει νά ἀνθεῖ 15 ὡς 20 χρόνια ἐνωρίτερα.

Πρέπει ὅμως ν' ἀναγνωρίσουμε καί ἄλλο ἓνα χαρακτηριστικό. Μιὰ ἀνακάλυψη πού ἀποδίδεται σέ ἓνα ἄτομο εἶναι σπάνιο νά μὴν ἔχει γίνει ἀπό κάποιον ἄλλον προηγουμένως. Πολλοὶ κυττάζουν μὰ λίγοι βλέπουν. Αὐτὸ εἶναι ἀληθινὸ τόσο στήν κλινικὴ ὅσο καί στό ἐργαστήριο. Ἐνα στοιχεῖο τῆς μεγαλοφυΐας εἶναι ὅτι ἔχει τὴν ἱκανότητα νά βλέπει καί νά ἐνεργεῖ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοι πιθανόν νά μπορούσαν μὰ δέν τὸ ἔκαναν.

Νά προσθέσω ὅτι ἀρκετὲς φορές πρέπει νά μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅτι, ἐπειδὴ μιὰ ἰδέα εἶναι πιθανῶς ὀρθή καί σέ ἀρμονία μέ τις ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς, δέν εἶναι καί ἀναγκαστικὰ σωστή. Ἡ ἀλήθεια τοῦ χθὲς μπορεῖ νά μὴν ἰσχύει σήμερα, καί ἡ σημερινὴ πιθανόν νά φαίνεται ἀφελῆς αὔριο. Συνεπῶς οἱ μὲν εἰδικοί πρέπει νά εἶναι ταπεινοί, οἱ δὲ μαθητευόμενοι νά ἔχουν κριτικὸ πνεῦμα.

Ὅσοι συνέβαλαν πιὸ πολὺ στις γνώσεις μας καί στήν κατανόηση τῶν φαινομένων εἶχαν καί ἄλλα χαρακτηριστικά. Ἦταν άτομα, κατὰ τόν Dwight Engle, πού ὑπερέχουν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκείνη ὁμάδα ἐπιστημόνων πού πείθουν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς νά μένουν ἐξω ἀπὸ περιπετειώδεις ἰδέες καί ἐρευνες καί περιορίζονται σέ ξεκαθαρισμένα προγράμματα τοῦ τύπου πού ἀκολουθοῦν, ὅταν ὁ δρόμος ἔχει ἀνοιχθεῖ ἀπὸ ἓνα πιὸ τολμηρὸ μυαλό. Τέτοια άτομα εἶχαν ἐπίσης αὐτὸ πού ὁ Peter Medawar ἀπεκάλεσε «τέχνη τοῦ ἐπιλύομενου» (art of the soluble), τὴν ἱκανότητα νά εὐρίσκουν τοὺς τρόπους γιὰ τὴν προσπέλαση τοῦ προβλήματος.

Ἐτόνισα τὴ σημασία τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀτόμου καί τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς. Πρέπει ὅμως νά προσθέσω ὅτι οἱ ἀνακαλύψεις δέν γίνονται

συνήθως ἀπὸ ἓνα μόνο ἄνθρωπο, ἀλλ' ὅτι, ὅπως ἔγραψε ὁ Sigerist, «πολλὰ μυαλά καὶ πολλὰ χέρια χρειάζονται πρὶν γίνῃ μιὰ ἀνακάλυψη, τὴν ὁποία ἀναγνωρίζομε ὅτι ἔκανε ἓνας ἄνθρωπος. Ἡ δημοφιλῆς τακτικὴ νὰ ἀναζητοῦμε τοὺς 'πατέρες' κάθε κλάδου τῆς Ἰατρικῆς καὶ κάθε θεραπείας εἶναι, ἐπομένως, μᾶλλον ἀνόητη· ἀδικεῖ ὄχι μόνον τὶς μητέρες καὶ τοὺς λοιποὺς προγόνους ἀλλὰ καὶ τοὺς μαιευτῆρες καὶ τὶς μαῖες». Στεκόμαστε ἐπάνω στοὺς ὄμους τῶν προκατόχων μας.

Ἐπιπροσθέτως, μιὰ ποικιλία ἄλλων παραγόντων ἔχουν συμβάλει ἐπίσης. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ἡ καλὴ τύχη. Ἡ ἀνώμαλη συμπεριφορὰ τῶν δρεπανοκυττάρων, ὅταν στερηθοῦν τοῦ ὀξυγόνου, εἶχε ἀποδειχθεῖ καθαρὰ τὸ 1927 ἀπὸ τοὺς Hahn καὶ Gillespie. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτὰ τὰ κύτταρα ἐμφανίζονται διπλοδιαθλαστικὰ εἰς τὸ πεπολωμένο φῶς, ἀνακαλύφθηκε στὸ ἐργαστήριό μου τὸ 1940. Ὅμως, μόνο κατὰ σύμπτωση ἦρθαν τὰ εὐρήματα αὐτὰ σὲ γνώση ἑνὸς λαμπροῦ φυσικοχημικοῦ, τοῦ Linus Pauling, μετὰ μερικὰ χρόνια. Ἀντίθετα πρὸς ἐμᾶς, πού βρῖσκामε τὰ εὐρήματα αὐτὰ συναρπαστικὰ ἀλλ' ὄχι κατανοητὰ, στὸν Pauling ὑπέβαλαν μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση καὶ ἔτσι μαζί με τὸν Hano ξεκίνησαν νὰ ἐλέγξουν τὴν ἰδέα αὐτή. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἡ διατύπωση μιᾶς νέας ἀντιλήψεως γιὰ τὴν παθογένεια τῆς νόσου καὶ ἡ ἀνθήση τοῦ πεδίου τῆς μοριακῆς βιολογίας.

Τὸ ἀνωτέρω εἶναι ἓνα μόνο παράδειγμα τῆς σημασίας ἑνὸς ἄλλου στοιχείου τῆς ἐπιτυχημένης ἐρευνας, τοῦ στοιχείου «τοῦ ἑτοιμοῦ μυαλοῦ» (prepared mind), τῆς ἐντυπώσεως μιᾶς ἰδέας σ' ἓνα μυαλὸ πού ἔχει ἤδη τὸ ὑπόστρωμα κατανοήσεως, ὅπου ἡ ἰδέα μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ ἐξελιχθεῖ. Θὰ μπορούσα νὰ ἀναφέρω πολλὰ ἄλλα παραδείγματα. Ἀντιθέτως, ὅταν ὁ πατὴρ Acosta διετύπωσε τὶς ἐντυπωσιακὰς ἰδέες του γιὰ τὴν ἀκαταλληλότητα τῆς ἀτμόσφαιρας στὰ ὕψη τῶν Ἄνδεων, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνα ἑτοιμὸ μυαλὸ οὔτε ὑπόβαθρο παρατηρήσεων, μετὰ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ σχετισθοῦν οἱ ἰδέες του.

Εἶναι ἐπίσης φανερὸ ὅτι ἀπαιτεῖται νὰ ὑπάρχει ὄχι μόνον ἐλευθερία ἐκφράσεως ἀλλὰ καὶ ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν καὶ εὐρεία διασπορὰ αὐτῶν. Ὅπως ἀνέφερα ἤδη, ὅ,τι εἶναι δίχως ἔννοια γιὰ τοὺς πῶς πολλοὺς, μπορεῖ νὰ εἶναι διαφωτιστικὸ γιὰ ἐλάχιστους. Εὐτυχῶς τὰ μέσα ἐπικοινωνίας δὲν μᾶς λείπουν σήμερα.

Ἡ τύχη ἔχει παίξει τὸ ρόλο τῆς καὶ μετὰ ἄλλους τρόπους. Ὅταν ἓνας χρεωκοπημένος γεωργὸς ἔδωσε γιὰ τροφή στὶς ἀγελάδες του χαλασμένο τριφύλλι, κατελήφθη, εὐτυχῶς, ἀπὸ τόση ἀπελπισία γιὰ τὸ θάνατο τῶν ζώων του, ὥστε κουβάλησε ἓνα δοχεῖο γεμάτο ἀπὸ τὸ ἄηκτο αἷμα τῶν ἀγελάδων καθὼς κι ἓνα νεκρὸ μοσχάρι στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Wisconsin, ὅπου οἱ ἐπιστήμονες ἦταν ἑτοιμοὶ νὰ ἐκμεταλλεθοῦν αὐτὸν τὸ συνδυασμὸ συμπτώσεων. Ἐτσι ἀνεκάλυψαν τὴν ἀντιπηκτικὴ οὐσία δικουμαρόλη. Ἡ ἀνακάλυψη

της βιταμίνης K έγινε επίσης χάρις στην εκμετάλλευση τυχαίων παρατηρήσεων από δευδερκείς έρευνητές.

Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, ακόμα και σφαλερές απόψεις οδηγούν καμιά φορά σε καλά αποτελέσματα. Έτσι η προσδοκία του Μινοι ότι το ήπαρ θα ώφελουσε τους άσθενείς του με κακοήθη άναιμία, στηριζόταν εις τα εύρηματα του Whipple ότι το όργανο αυτό εύνοουσε την παραγωγή αίμοσφαιρίνης σε σκύλους που είχαν καταστεί άναιμικοί κατόπιν αφαιμάξεων και κάποιας ειδικής διαίτης. Τώρα γνωρίζομε ότι το εύνοϊκό αποτέλεσμα στους σκύλους του Whipple ώφείλετο στο σίδηρο που περιέχει το ήπαρ. Ο συλλογισμός του Μινοι ήταν έσφαλμένος. Αυτά που γνωρίζομε σήμερα δέν τα κατανοούσαμε τότε. Άλλά οι συνέπειες του έσφαλμένου αυτού συλλογισμού, ως προς την Ίατρική, άναστάτωσαν τον κόσμο.

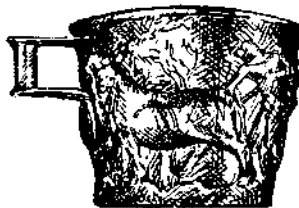
Δέν αναφέρθηκα στο ρόλο της τεχνολογίας να καθιστά δυνατές τις προόδους. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι η ανάπτυξη μεθόδων, με τις όποιες μπορεί κανείς να διερευνά έρωτήματα, έπαιξε ένα τεράστιο ρόλο στην προαγωγή των γνώσεών μας. Άσφαλώς αυτό επέδρασε έντονότατα στο ρυθμό προόδου των τελευταίων ετών.

Τεχνολογικές πρόοδοι, όπως η ανακάλυψη του συνθέτου μικροσκοπίου, η ή εισαγωγή των χρώσεων άνιλίνης, ήταν πολύ σημαντικές, όπως ύπηρξαν, μεταγενέστερα, η ανακάλυψη της ηλεκτροφορήσεως, της χρωματογραφίας, της πεπτιδικής ανάλυσεως των πρωτεϊνών, της αναπτύξεως τεχνικών καλλιεργείας κυττάρων, οι πρόοδοι στην κυτταροχημεία, στη μικροσκοπία και στον καθορισμό των ομάδων των ιστών. Η ανάπτυξη όμοιογενών ειδικών αντίσωμάτων (monospecific antibodies) και πολλές άλλες πρόσφατες τεχνικές πρόοδοι άνοιξαν νέους δρόμους. Όπως έλεγα άλλου, η εισαγωγή μιās νέας τεχνικής μοιάζει με το φύτεμα ενός σπόρου, ενός βελανιδιού που τελικά αναπτύσσεται σε τεράστια δρυ που σκορπά βελανίδια σε άπομακρυσμένα χωράφια. Έπί πλέον έχει τεράστια σημασία ότι ώρισμένες τεχνολογικές πρόοδοι μās επιτρέπουν να τελειώσουμε σε μιá μέρα ή μιá εβδομάδα ό,τι άλλοτε μπορεί ν' άπαιτουσε χρόνια για να ολοκληρωθεί. Αυτές οι ανακαλύψεις και νεωτερισμοί μās δίνουν τεράστια πλεονεκτήματα έναντι των προκατόχων μας.

Όφείλομε όμως ν' αναγνωρίσουμε ότι οι ιδέες που ώδήγησαν στις τεχνολογικές αυτές προόδους προέρχονται από άτομα που είχαν για κίνητρο τις ίδιες δυνάμεις και παρόμοιες ιδιότητες μ' αυτές που συνεζήτησα. Δέν ήταν αναγκαστικά έπιστήμονες — ίατροι και ίσως ούτε καν έπιστήμονες, αλλά κατείχαν τα ούσιαστικά συστατικά του έφευρέτου. Αυτό που έχει αξία είναι το άτομο, ανεξάρτητα από το τί σφραγίδα φέρει.

Στην αρχή της όμιλίας μου διετύπωσα την πρόταση ότι με το ν' αναγνωρίζομε και να διατηρούμε τις συνθήκες που κατέστησαν δυνατή την τερά-

στια πρόοδο, τῆς ὁποίας εἴμαστε μάρτυρες, θὰ ἐξασφαλίσουμε καλλίτερα τὴ συνέχιση τῆς προόδου. Στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, τοῦλάχιστον, ὑπάρχουν αὐτὴ τὴ στιγμή συνηγορίες γιὰ περιχαράκωση, κάποια ἀπογοήτευση ὅτι οἱ ὑποσχέσεις δὲν πραγματοποιήθηκαν, μιὰ ἔλλειψη κατανοήσεως γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κερδίζεται ἡ γνώση καὶ γιὰ τὸ βραδύ, καὶ πολλὰς φορές πολὺ τεθλασμένο δρόμο, ποῦ ἀκολουθεῖ ἡ ἀπόκτηση τῆς γνώσεως. Εἶναι γεγονός ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς ὑποσχέσεις ποῦ δόθηκαν πρὸ 10-20 ἐτῶν ἦταν ἀδικαιολόγητες, ἀλλὰ οἱ παρούσες δυσκολίες ὀφείλονται κυρίως σὲ ἔλλειψη κατανοήσεως. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι νὰ εἶσαι ἰκανὸς νὰ προσγειωθεῖς στὴ σελήνῃ, ὅταν ἡ ἀναγκαῖα τεχνολογία ὑπάρχει ἤδη, καὶ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι νὰ ἐξαφανίσῃς τὸν καρκίνο, ὅταν μένει ἀκόμα ν' ἀποκτήσουμε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν βασικῶν γνώσεων γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐξηγήσῃ κανεὶς τὴ διαφορὰ αὐτὴ σὲ ὅσους δὲν δοκίμασαν ποτὲ νὰ ἐξερευνήσουν, συχνὰ χωρὶς φῶς ἢ πυξίδα, περιοχὰς ὅπου κανένας δὲν ἐπάτησε τὸ πόδι του προηγουμένως. Ἄλλ' αὐτὴ εἶναι ἡ ἔρευνα. Οὔτε ὁ χρόνος ποῦ ἀπαιτεῖται, οὔτε τὸ τί θὰ βρεθῆ ἢ ποιὲς θὰ εἶναι οἱ συνέπειες τῆς ἐρεῦνης μποροῦν νὰ προβλεφθοῦν ὅταν μποροῦν νὰ προβλεφθοῦν, τότε ὁ ὅρος ἔρευνα εἶναι ἀκατάλληλος. Σ' ἓνα τέτοιο στάδιο εἶναι ἀπλῶς θέμα ἐφαρμογῆς τῶν ἤδη γνωστῶν. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ παρελθόντος μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας ὑπῆρξαν πολὺ πιὸ θαυμαστά καὶ ἀνώτερα τῆς φαντασίας οἰοῦδήποτε καὶ ὅτι ἂν ἐξασφαλίσουμε στοὺς ἄνδρες καὶ στὶς γυναῖκες τὴν εὐκαιρία νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐνεργητικότητα καὶ τὴν ἰδιοφυῖα τους, τότε ἡ πρόοδος θὰ συνεχισθῆ.

ΚΩΝΣΤ. Γ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δρος Ί.
Υφηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΜΙΚΗΣ»
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ
(1811-1839)*

Οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας αὐτοῦ, τὸ ἔτος 1837, εἶχον πολλαπλῆ προέλευσιν. Ἄλλοι ἦσαν ἐκ τῶν λαβόντων μέρος εἰς τὴν ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἀγῶνος, ἄλλοι προήρχοντο ἐκ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (ιδρυθείσης τὸ 1824), τέλος μέρος ἐξ αὐτῶν ἀνήκεν εἰς τὴν νεωτέραν γενεάν τῶν Ἑλλήνων ποῦ ἐσπούδαζαν εἰς τὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια.

Ὅλοι διεκρίνοντο διὰ τὴν μόρφωσίν των, ὅλοι ἦσαν προσωπικότητες.

Οἱ καθηγηταὶ οὗτοι εἶχον νὰ παλαίσουν μὲ ἀπείρους δυσχερείας. Πρῶτον καὶ κύριον νὰ δημιουργήσουν ὄρους καταλλήλους ἐπιστημονικῆς γλώσσης. Νὰ συντάξουν συγγράμματα, τὰ πρῶτα εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν μετὰ πολυχρόνιον ἀναστολὴν τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος εἰς τὴν χώραν μας.

Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα παρέθετον συχνότατα ἱστορικὴν εἰσαγωγὴν περὶ τῶν ἀπαρχῶν καὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ κλάδου των. Πρόχειρον παράδειγμα τὸ Ἐγχειρίδιον Μαιευτικῆς (1849) τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ κλάδου καθηγητοῦ Νικολάου Κωστή καὶ τὸ Ἐγχειρίδιον Φαρμακολογίας τοῦ ἰδίου (1855). Ἀμφότερα περιλαμβάνουν ἀξιολόγους ἱστορικὰς εἰσαγωγάς. Ὁ Δημήτριος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς Ἀνατομίας καὶ Φυσιολογίας (1811-1839). Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, εἰς πολὺ νεαρὰν ἡλικίαν (28 ἐτῶν), κατέλιπεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον οἰκίαν, διὰ νὰ σπουδάζουν ἐκ τοῦ εἰσοδήματος αὐτῆς δύο ἄποροι φοιτηταὶ τῆς Ἱατρικῆς. Πρῶτοι ὑπότροφοι τοῦ Μαυροκορδατείου Κληροδοτήματος ἦσαν ὁ Ἀναστάσιος Γούδας (πρῶτος κατόπιν διδάκτωρ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς) καὶ ὁ μετέπειτα καθηγητὴς (1856) τῆς Φυσιολογίας Κωνσταντῖνος Βουσάκης.

Ἐν ἔτος πρὸ τῆς ὀνομασίας του ὡς καθηγητοῦ ὁ Δ. Α. Μαυροκορδάτος εἶχεν ἐκδώσει ἤδη τὸ σύγγραμμά του «Ἀνατομία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος», ἐξ 800 σελίδων.

* Ἀνακοίνωσις ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐταιρείᾳ Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς (Συνεδρία 26ης Μαΐου 1980). Αἱ ὑποσημειώσεις προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ ἀνακοινούντος.

Εἰς τὰ κατάλοιπα αὐτοῦ εὐρέθη ἐν χειρογράφῳ καὶ ἡμιτελές Ἐγχειρίδιον Φυσιολογίας.

Τὰ προλεγόμενα τοῦ συγγράμματος τοῦ Μαυροκορδάτου, καταλαμβάνοντα 38 σελίδας, ἀποτελοῦν ἱστορικὴν σύνοψιν περὶ ἱατρικῆς καὶ εἰδικώτερον περὶ ἀνατομίας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ

Τὴν ἱστορίαν ταύτην διαιρεῖ εἰς ἑπτὰ περιόδους:

1. Ἀπὸ τοὺς παλαισιτάτους χρόνους μέχρις Ἰπποκράτους.
2. Ἀπὸ τὸν Ἰπποκράτη μέχρις Ἡροφίλου καὶ Ἐρασιστράτου.
3. Ἀπὸ τὸν Ἡρόφιλον καὶ Ἐρασίστρατον μέχρι Γαληνοῦ.
4. Ἀπὸ τὸν Γαληνὸν μέχρι Μονδίνου, τοῦ πρώτου δημοσίως ἀναταμόντος ἀνθρώπινα πτώματα.
5. Ἀπὸ τὸν Μονδίνην μέχρι τοῦ Ἀ. Βεσαλίου.
6. Ἀπὸ τὸν Βεσαλίον μέχρι τοῦ Ἄλλερ καὶ
7. Ἀπὸ τὸν Ἄλλερ ἕως εἰς τοὺς νεωτάτους χρόνους.

Ἄς παρακολουθήσωμεν τὸν Μαυροκορδάτον εἰς τὴν ἱστορικὴν περιπλάνησίν του.

(1)

Παλαιότατοι χρόνοι.

Διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν παλαισιτάτων χρόνων παραστατικώτατα γράφει: «Ἐὰν ζητήσωμεν τὴν ἀνατομίαν εἰς τοὺς ἡρώικους τῆς Ἑλλάδος αἰῶνας, θέλει περιπλανηθῶμεν εἰς σκοτεινοὺς λαβυρίνθους· διότι ὅλης τῆς ἱατρι-

κῆς ἢ ἱστορία κεῖται εἰς βαθύτατα σκότη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Τρωικοῦ πολέμου μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ. Οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν ἀναφέρουσι τὰ ἐνδοξα ὀνόματα τῶν ἡρώων ἐκείνων οἵτινες ἐθαυμάζοντο τότε ἀνά πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ὄχι μόνον διὰ τὰ λαμπρά των κατορθώματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐμπειρίαν τοῦ θεραπεύειν τὰ πάθη. Τοιοῦτοι ἐχρημάτισαν ὁ Μελάμπους, ὁ Χείρων ὁ Κένταυρος¹, ὁ Ἄριστεύς, ὁ Τελαμών, ὁ Θησεὺς καὶ ἄλλοι παρόμοιοι.

»Πρὸ πάντων δὲ ὁ κορυφαῖος τῶν ποιητῶν Ὁμηρὸς² φαίνεται ἀναμφιβόλως ὅτι ἐγνώριζε τὴν φύσιν, τὴν κατασκευὴν καὶ τὸν ὄργανισμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ὅσον ἦτο δυνατόν εἰς τοὺς τότε καιροὺς, ἐπειδὴ εὐρίσκομεν εἰς τὰ θαυμάσιά του ποιήματα πολλὰς φυσιολογικὰς καὶ ἀνατομικὰς εἰδήσεις».

«Ἡ Ἑλλάς, ἣτις ἔφερεν εἰς τελειότητα τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας, ἀπέδιδε τὰς πρώτας αὐτῶν εὐρέσεις εἰς τοὺς πατρίους Θεοὺς, ἢ εἰς τοὺς παῖδας τῶν Θεῶν³. Κατὰ τὴν δόξαν λοιπὸν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πρῶτος ὁ Ἀπόλλων ἐδίδαξε τὴν Ἰατρικὴν εἰς τὸν υἱὸν του Ἀσκληπιόν, ὅστις ἀκολούθως τὴν μετέδωκεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. *Ἐπὶ δὲ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τέχνη μὲν ἢ ἱατρικὴ οὐπω ἦν ἐν ἀνθρώποις, ἐμπειρίαν δὲ τινα οἱ παλαιοὶ εἶχον φαρμάκων καὶ βοτάνων* (Γαλ. Εἰσαγ.)»⁴.

«Πεντήκοντα σχεδὸν χρόνους πρὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου οἱ Ἕλληνες θεοποίησαντες τὸν Ἀσκληπιὸν ὡς δοτῆρα τῆς ὑγείας καὶ εὐεργέτην τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀνήγειραν εἰς αὐτὸν ναοὺς καὶ θυσιαστήρια εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἐξ ὧν πλέον περιβλεπτα ἦσαν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον, εἰς τὴν Τρίκκην, εἰς τὴν Πέργαμον, εἰς τὴν Κνίδον καὶ εἰς τὴν Κῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς τούτους περιορισθεῖσα κατ' ἀρχὰς ἡ ἱατρικὴ τέχνη ἐσπουδάζετο καὶ ἐτελεῖτο ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, οἵτινες κατὰ μίμησιν τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, οὐ μόνον τὴν οἰκειοποιήθησαν ὡς ἰδιαίτεραν κληρονομίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν συγκατέμιξαν μὲ τὴν θρησκείαν»⁵.

1. Βλ. διὰ περισσότερα Ἀχιλ. Συμοθράκης, Μυθολογικὴ Ἰατρικὴ, Θεσσαλονίκη 1929.

2. Βλ. Κωνστ. Γ. Πουρναροπούλου-Π. Κολιόπουλος, Ἡ Χειρουργικὴ εἰς τὸν Ὁμηρον (Ἑλλ. Ἐτ. Ἰστ. Ἰατρ., 25.10.1976) καὶ Μιχ. Μαμαλάκης, Συμβολὴ στὴ σπουδὴ τῆς Ἰατρικῆς τῶν ραψωδιῶν τοῦ Ὁμήρου (Δ.Δ. 1977).

3. Βλ. Ἀρ. Π. Κούρης, Ἱστορία Ἰατρικῆς, Ἀθῆναι 1929. Γ. Κ. Πουρναροπούλου, Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθῆναι 1928.

4. Βλ. Π. Καβαδίας, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπίδαυρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν, Ἀθῆναι 1900. Σκ. Ζερβός, Ἱστορία Ἰατρικῆς, Ἀθῆναι 1914. Κ. Μητρόπουλος, Ἡ Θεσσαλία κοιτίς τῆς Ἰατρικῆς. Ἀσκληπιός, τὸ ἐνδοξὸν τέκνον τῆς Τρίκκης, Ἀθῆναι 1949.

5. Γ. Κ. Πουρναροπούλου, Ἡ Ἰατρικὴ εἰς τοὺς ναοὺς, Ἀθῆναι 1947. Ἀ. Π. Ἀραβαντινός, Ἀσκληπιός καὶ Ἀσκληπιεία, Λειψία 1907.

«Ἀφ' οὗ οἱ φιλομαθεῖς ἄνδρες ἤρχισαν νὰ σπουδάζωσι τὴν φύσιν καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὰ πάθη, τὰς μεταβολὰς καὶ μεταπτώσεις· ἀφ' οὗ ἐν συντόμῳ οἱ Φιλόσοφοι ἐμυήθησαν τῆς ἰατρικῆς τὰ μυστήρια, τότε ἐσυστήθησαν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα τῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ τέχνης, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, αὐτοὶ οἱ ναοὶ μετεσχηματίσθησαν εἰς τόσα λαμπρὰ σπουδαστήρια· τότε συνεκροτήθησαν αἱ περίφημοι σχολαὶ τῆς Κνίδου, τῆς Κῶ καὶ τῆς Περγᾶμου⁶ εἰς τὰς ὁποίας κατ' ἀρχὰς μὲν ἐμαθήτευον οἱ ἐκ τῆς αὐτῆς γενεᾶς καταγόμενοι, ἤτοι οἱ λεγόμενοι Ἀσκληπιάδα⁷, ἔπειτα δὲ ἤρχισαν νὰ συχναῶσιν εἰς αὐτὰ καὶ οἱ ἐξ ἄλλων φυλῶν ἐλλόγιμοι ἄνδρες, οἵτινες ἀπεδήμουν καὶ εἰς ἄλλοις χώρας πρὸ πάντων εἰς τὴν Αἴγυπτον⁸, διὰ νὰ διδαχθῶσι παρὰ τῶν ἐκεῖ ἱερέων καὶ νὰ μνηθῶσι τὰ τῆς ἐκείνων φιλοσοφίας μυστήρια».

«Οἱ Ἀσκληπιάδα παρημέλησαν ὅλως διόλου τὴν ἀνατομίαν ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες κατέκρινον καὶ ἐνόμιζον ὡς ἄξιον ἐσχάτης καταδίκης ἐκείνον, ὅστις ἤθελε τολμήσει περὶ τοὺς νεκροὺς ἐναντία τῆς κοινῆς δόξης. Ἡ κοινὴ δόξα ἦτον ὅτι ἡ ψυχὴ ἀφ' οὗ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὸ σῶμα περιπλανᾶται εἰς τὰς ὄχθας τῆς Στυγός, ἕως ὅτου ἢ νὰ ἐνταφιασθῆ ἢ νὰ καῖ τὸ σῶμα. Διὰ τοῦτο ἐσπεύδον νὰ ἐνταφιάζωσιν ὅσον τὸ ὀγλιγώτερον (sic) τοὺς νεκροὺς πρὸς ἡσυχίαν τῆς ψυχῆς τῶν· διὰ τοῦτο οἱ ὁδοιπόροι ὑπεχρεοῦντο νὰ ρίπτωσι γῆν ἐπὶ τῶν πτωμάτων τὰ ὅποια ἤθελον ἀπαντήσει (Αἴλιαν. Π. Ἱστορ. Β' ε' Κ. 14)⁹ διὰ τοῦτο ἐσέβοντο τοὺς τάφους, καὶ ἐπέβαλλον μεγάλας ποινὰς εἰς τοὺς ἐναντία πράττοντας¹⁰, διὰ τοῦτο τέλος ἐπεκαλοῦντο τὴν τῶν Θεῶν εὐσπλαχνίαν διὰ τὰς ψυχὰς ἐκείνων, οἵτινες ἀπέθνησκον εἰς ξένους, τόπους, ἢ ἐπνίγοντο εἰς τὴν θάλασσαν καὶ δὲν ἐδύναντο νὰ τοὺς θάψωσι· ὅθεν καὶ ὁ Ὅμηρος λέγει:

Ἄϊας δ' ἐξαπόλωλεν ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ'.

Εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ θάπτειν τοὺς νεκροὺς ὅσον τὸ ὀγλιγώτερον (sic) ἐνομιζέτο ὡς τὸ ἱερώτερον τῶν χρεῶν, καὶ εἰς τοὺς παραβάτας τούτου τοῦ νόμου, ἐπεβάλλοντο μεγάλαι ποιναὶ· καὶ ἐν γένει οἱ Ἕλληνες τόσον ἐφρόντιζον διὰ τοὺς νεκροὺς τῶν εἰς τὰς μάχας πεσόντων, ὥστε ἐξ στρατηγῶν οἵτινες ἐνίκησαν τοὺς Λακεδαιμονίους εἰς τὰς Ἀργινοῦσας, κατεδικάσθησαν εἰς

6. Ἀχ. Σαμοθράκης, Αἱ ἰατρικαὶ σχολαὶ τῆς ἀρχαιότητος, Θεσσαλονίκη 1929.

7. Π. Γ. Παναγιωτάκος, Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδα, Ἀθῆναι 1953.

8. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Αἰγυπτιακῆς ἰατρικῆς, Ἀθῆναι 1935. Τοῦ ἰδίου, Περί Αἰγυπτιακῆς ἰατρικῆς εἰς τὸ ἔργον· Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς, Β' ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1952.

9. Αἴλιανός, 3ος αἰ. μ.Χ. Ἐγγραψε «Ποικίλην Ἱστορίαν» περιλαμβάνουσαν πολλὰς δοξασίας, βιογραφίας κ.λπ.

10. Βλ. κεντρικὸν ἄξονα τῆς «Ἀντιγόνης».

θάνατον, διότι δὲν ἐφρόντισαν νὰ συλλέξωσι τὰ εἰς τὴν θάλασσαν πεσόντα σώματα. Ὑστερον ἀπὸ μίαν μάχην τὸ πρῶτον χρέος τοῦ νικητοῦ ἦτο νὰ θάψῃ τὰ πτώματα τῶν ἐχθρῶν. Καὶ ὁ Χαβρίας φοβούμενος μήπως πάθῃ, τὸ ὁποῖον ἐπαθον οἱ ἥρωες τῶν Ἀργινοσῶν ἀφοῦ ἐνίκησε τοὺς Λακεδαιμονίους περὶ τὴν Νάξον, δὲν τοὺς κατεδίωξεν περισσότερον, ἀλλ' ἐφρόντισε νὰ θάψῃ τοὺς κατὰ τὴν μάχην πεσόντας»¹¹.

«Οἱ παλαιοὶ λοιπὸν ἀπὸ δεισιδαιμονίαν τῶν ἀπέφευγον ὄχι μόνον νὰ ἀνατέμνωσι νεκροὺς, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς ἐγγίζωσιν, ἐπομένως ἐβιάζοντο νὰ μανθάνωσι ἐξ ἀναλογίας ἀπὸ ἀνατομὰς ζῶων τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ πρῶτος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χαλκιδίου, παλαιοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Πλάτωνος, ὁ μαθητὴς τοῦ Πυθαγόρου Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης¹² ἐνησχολήθη εἰς ἀνατομὰς ζῶων διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτῶν διοργανισμόν· πρῶτος αὐτὸς ἐγνώρισεν ἐντελῶς τὸν πόρον, δι' οὗ κοινώνει τὸ κοῖλον τοῦ τυμπάνου μετὰ τοῦ φάρυγγος, τὸ ὁποῖον ἀδίκως οἱ νεώτεροι ὠνόμασαν Φαλλόπιον σάλπιγγα. Τοιαῦται ἀδικίαι ἔγιναν πολλαὶ εἰς τοὺς παλαιούς, πλὴν δὲν εἶναι τοῦ παρόντος καιροῦ νὰ ἐκθέσωμεν λεπτομερέστερον τὰς περὶ ταῦτα ἰδέας μας. Ἀκολουθῶν καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν φιλοσόφων κατεγίνησαν εἰς ἀνατομὰς ζῶων ἐν οἷς ὄτε Ἐμπεδοκλῆς¹³ καὶ ὁ Ἀβδηρίτης Δημόκριτος¹⁴, ὅστις τοιαύτην ἔτρεφε κλίσιν διὰ ἀνατομίαν καὶ φυσιολογίαν, ὥστε ἀπομακρυνθεὶς τῆς πόλεως καὶ κλεισθεὶς εἰς κῆπον, ἀνέτεμνε ζῶα καὶ ἔκαμνεν εἰς αὐτὰ ἀνατομικὰς παρατηρήσεις καὶ φυσιολογικὰ πειράματα».

(2)

Ἱπποκράτης καὶ Μεθιπποκράτειοι.

Παραστατικώτατα ὅσα γράφει καὶ περὶ τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τῶν μετ' αὐτὸν ἕως τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου:

«Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰς γνώσεις τοῦ Ἱπποκράτους ὡς πρὸς τὴν ἀνατο-

11. Χαβρίας. Ἀθηναῖος στρατηγὸς δημιουργὸς τῆς δευτέρας ἡγεμονίας τῶν Ἀθηναίων διὰ τῆς νίκης του εἰς μάχας κατὰ Λακεδαιμονίων καὶ Θηβαίων. Ἐπεσεν ἐνδόξως κατὰ τὴν διάρκειαν ναυμαχίας παρὰ τὴν Χίον τὸ 357 π.Χ.

12. Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης. Βλ. Ἀ. ρ. Π. Κ ο υ ζ η ς, Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς, σελ. 83.

13. Κ ο ν σ τ. Γ. Π ο υ ρ ν α ρ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἐνας μάγος Ἕλληνας ἱατρός τῆς ἀρχαιότητος. Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος (Ἐ Πανελλήνιον Ἱατρικὸν Συνέδριον τῆς Ἱατρικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν. Τμῆμα Ἱστορίας Ἱατρικῆς. Μάιος 1979, Ἀθήναι, Χίλτων).

14. Δημόκριτος. Βλ. Γ. Κ. Π ο υ ρ ν α ρ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἡ πρὸ τοῦ Ἱπποκράτους Ἱατρικὴ ἐν Ἑλλάδι (Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἑταιρείαν Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς 20.10.1960).

μίαν¹⁵ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, δὲν φαίνεται νὰ τὰς ἐπορίσθη ἀπὸ τακτικὰς ἀνατομὰς· εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Γαληνός¹⁶ λέγει ὅτι οἱ Ἀσκληπιάδαι εἶχον ἀκριβεστάτην γνῶσιν τῆς ἀνατομίας (Περὶ ἀνατ.: ἐγγχ: Β: β').¹⁷ καὶ ὅτι ὁ Ἱπποκράτης ἀνεκτίησατο τὴν ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἡμελημένην ἀνατομικὴν θεωρίαν (Περὶ Ἱπποκρ: καὶ Πλατ: Δογ: Β: θ').¹⁸, πλὴν δὲν πρέπει νὰ δώσωμεν πίστιν ὅσον κατὰ τοῦτο εἰς τοὺς λόγους του, ἐπειδὴ καὶ ἐπὶ Ἱπποκράτους ἐπεκράτει ἡ αὐτὴ πρόληψις περὶ τῶν νεκρῶν, τὴν ὁποίαν ἀνέφερον ἀνωτέρω. Ἐξ ἐναντίας δὲ εἶναι πολλὰ πιθανὸν ὅτι ὁ μέγας οὗτος ἰατρός περιωρίσθη εἰς τὴν ἀνατομὴν τῶν ζῶων, καθὼς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ, ὅ,τε Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀλκμαίων καὶ ὁ Δημόκριτος. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του, ὅσα δικαίῳ τῷ λόγῳ νομίζονται γνήσια, βλέπομεν ὅτι ἐκτὸς τῆς ὀστεολογίας, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισεν ὁπωσοῦν μὲ ἀκρίβειαν, ἠγνόει ὅλως διόλου τὴν ἀνατομίαν, ἢ τοῦλάχιστον εἶχεν ἐπιπόλαιόν τινα καὶ ἀβέβαιον γνῶσιν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος· τοιαύτην δόξαν πρέπει νὰ ἔχωμεν καὶ περὶ τοῦ γαμβροῦ του Πολύβου.

»Μ' ὄλον ὅτι ὅμως τὴν σήμερον δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἀνατομίαν του καὶ ἐπομένως τὴν φυσιολογίαν του, μ' ὄλον τοῦτο ὁ Κῆρος Ἰατρός ἀπεθανατίσθη διὰ τὴν σημειωτικὴν του¹⁹, ἥτις προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἀπλῆν παρατήρησιν τῶν κινήματων τῆς φύσεως.

»Ὁ Πλάτων²⁰ κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν παλαιῶν καὶ καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ συγγράμματά του, κατεγίνετο μὲν εἰς τὴν Ἰατρικὴν, ἀλλ' εἶναι γνωστός μᾶλλον ὡς φυσιολόγος ἢ ἀνατόμος.

»Ὁ περιφημότερος τῶν διαδόχων τοῦ Ἱπποκράτους εἶναι ὁ Διοκλῆς ὁ Καρύστιος, ὅστις ἠκμασεν ὀλίγους χρόνους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κῆρου Ἰατροῦ, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος δὲν συστέλλεται νὰ τὸν συγκρίνη...

»Μεταξὺ τῶν ἐπισήμων ἀνατόμων καὶ φυσικῶν συγκαταριθμεῖται κατ' ἐξοχὴν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγειρίτης²¹, κατήγετο καὶ οὗτος ἐκ τοῦ γένους τῶν Ἀσκληπιαδῶν διδασκῆς τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Πλάτωνος δὲν ἀπέμεινεν εἰς

15. Παν. Ν. Δημακόπουλος, Αἱ ἀνατομικαὶ γνῶσεις τῆς Ἱπποκρατικῆς Σχολῆς (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθῆναι 1968.

16. Γαληνός, ἔκδοσις Kühn, τ. II, σελ. 280 κ.εξ.

17. Γαληνός, ἔκδοσις Kühn, τ. II, σελ. 280-339.

18. Γαληνός, ἔκδοσις Kühn, τ. V, σελ. 211 κ.εξ.

19. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Ἡ Παθολογία τοῦ Ἱπποκράτους. Πανηγυρικός Τόμος Ἀνδρ. Πράτσια, Ἀθῆναι 1966.

20. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους Ἰατρικά (Ἱατρο-Ἱστορικὸν Συνέδριον Ἀχαϊκῆς Ἐταιρείας, Πάτραι 1979).

21. Ἰω. Κ. Λαμέρας, Αἱ περὶ Ἰατρικῆς γνῶσεις τοῦ Ἀριστοτέλους (Διατριβὴ ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ), Ἀθῆναι 1962.

τὰ δόγματα τοῦ ἰδίου διδασκάλου, ἀλλ' ἐσύστησεν ἰδιαιτέραν φιλοσοφίας αἴρεσιν, διὰ τῆς ὁποίας ἔλαβε μέγα κλέος καὶ δόξαν. Ὁ περικλεῆς οὗτος φιλόσοφος ἐνηγκαλίσθη μὲ τὴν βαθύτητα τοῦ πνεύματός του ὅλας σχεδὸν τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας· πρῶτος αὐτὸς κατέβαλε τὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς ἱστορίας τῆς ὁποίας δικαίῳ τῷ λόγῳ ὠνομάσθη πατήρ... Δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφασίσωμεν ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέτεμεν ἀνθρώπινα σώματα· ἐπειδὴ ἡ ἱστορία δὲν λύει τοῦτο τὸ πρόβλημα· πολλάκις ὁμως συγκρίνει τὸν ὀργανισμόν τῶν ζῴων μὲ τὸν τοῦ ἀνθρώπου· καὶ ἡ περιγραφή τὴν ὁποίαν κάμνει τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος εἶναι ἐκτενεστέρα ἀπὸ ὅλας ὅσας ἔκαμαν οἱ προκάτοχοί του. Αὐτὸς πρῶτος ἀνεκάλυψε τὰ νεῦρα· τὰ ὁποία ὁμως ἔκάλει πόρους τοῦ ἐγκεφάλου· νεῦρα δὲ ὠνόμαζε τοὺς συνδέσμους καὶ τοὺς τένοντας... εἶναι ἀληθὲς ὁμως ὅτι δὲν ἐγνώριζε τὴν ἐνέργειαν τῶν νεύρων (πόρων) καὶ ἐπομένως διατείνεται ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δὲν ἔχει οὐδεμίαν συνέχειαν πρὸς τὰ αἰσθητικὰ μέρη καὶ ὅτι αἱ αἰσθήσεις προέρχονται ἀπὸ τὴν καρδίαν. Μ' ὅλον ὅτι ἡ ἀγγειολογία του εἶναι πολλὰ ἀτελής, μ' ὅλον τοῦτο πρῶτος αὐτὸς ἔθεσεν ὅτι ἀπὸ τὴν καρδίαν ἄρχονται ὅλα τὰ ἀγγεῖα καὶ ἐξήτησε ν' ἀποδείξῃ τοῦτο ἐξ αὐτῆς τῆς κατασκευῆς τῆς καρδίας ἀνασκευάζων τὴν ἰδέαν τῶν προκατόχων του, οἵτινες ἐνόμιζον ὅτι τὰ ἀγγεῖα λαμβάνουσι τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπὸ τὴν κεφαλῆν. Πρῶτος αὐτὸς ὠνόμασε τὴν μεγαλητέραν ἀρτηρίαν τοῦ σώματος *ἀορτήν*, πλὴν ὄχι μόνον τὴν ὀνομάζει φλέβα, ἀλλὰ τὴν νομίζει καὶ ὡς κορμὸν ὄλων τῶν ἄλλων φλεβῶν... Περιγράφει καλῶς τὸ οὗς πλὴν περιορίζεται μόνον καὶ μόνον εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ Ἀλκμαίωνος καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλέους.

»Τινὲς τῶν συγγραφέων ἐνόμισαν ὅτι ἐγνώριζε καὶ τὰ λυμφατικὰ ἀγγεῖα· ὅταν ὁμως ἀναγνώσωμεν μετὰ προσοχῆς τὸ μέρος τὸ ὁποῖον φέρουσι πρὸς ἀπόδειξιν βλέπομεν ὅτι γίνεται λόγος περὶ τῶν μεσεντερικῶν ἀγγείων τὰ ὁποία διήκουσιν εἰς τὴν τῶν πυλῶν φλέβα.

»Ὁ μέγας οὗτος ἀνὴρ ἐδοξάσθη μεγάλως διὰ τὰ πολλὰ ζῶα τὰ ὁποῖα ἀνέτεμε καὶ τὸν ὁποῖον κάμνει παραλληλισμὸν τῆς κατασκευῆς αὐτῶν καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Πρῶτος πρὸς τοῖς ἄλλοις κατεσκεύασε καὶ ἀνατομικοὺς πίνακας, τοὺς ὁποίους ἐπισυνῆψεν εἰς τὰ συγγράμματά του, πλὴν οὐδεὶς ἐκ τούτων δὲν διεσώθη».

«Ἀπὸ τὸν Λουκιανὸν (Βίων πρᾶσις) μαυθάνομεν ὅτι οἱ περιπατητικοὶ τούτέστιν οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἀριστοτέλους κατεγίνοντο πολὺ εἰς τὴν φυσικὴν ἱστορίαν· ἐνταῦθα ἀνέκουσι Στράτων ὁ Λαμψακηνὸς²² καὶ ὁ τὸν Ἀλέξανδρον συνοδεύσας Καλλισθένης²³ συγγενῆς καὶ μαθητῆς τοῦ Ἀριστοτέλους,

22. Κωνστ. Γ. Πουρναροπούλου, Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδόνιος (Διατριβὴ ἐπὶ Ὑψηλοῖς), Ἀθήναι 1979, σελ. 208.

23. Ἀρ. Π. Κούζης, Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς, σελ. 166.

ὅστις κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χαλκιδίου, ἔγραψεν ἰδίως ἀνατομίαν, Πρημιγένης ὁ Μυτιληναῖος, Εὐδήμος ὁ Ρόδιος²⁴, ὅστις κατὰ τὸν Γαληνὸν ἦτο βοηθὸς τοῦ Ἡροφίλου καὶ τοῦ Ἐρασιστράτου, καὶ ἔκαμε καὶ αὐτὸς διαφόρους ἀνακαλύψεις εἰς τὴν ἀνατομίαν, καὶ ὁ περιφημότερος τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς πρὸς τὴν φυσιολογίαν καὶ διάδοχός του Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος²⁵, ὅστις ὁμως ἐνησχολήθη ἰδιαιτέρως περὶ τὴν φυσιολογίαν πρὸ πάντων τῶν φυτῶν.

»Μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς διαδόχους του ἡ ἀνατομία ἐξηκολούθησε νὰ κάμνη νέας προόδους. Πολὺ συνέτεινεν εἰς πρόοδον αὐτῆς Πραξαγόρας ὁ Κῆφος²⁶, τοῦ ὁποίου τὴν δόξαν δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀμαυρώσῃ ὁ, ὄχι τόσον εἰλικρινῆς, Γαληνὸς κατατάσσων αὐτὸν εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν μετὰ τὸν Διοκλῆν καὶ Πλειστόνικον. Πρῶτος αὐτὸς ἔκαμε διαστολὴν μεταξὺ ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν· ἐπειδὴ πρὸ αὐτοῦ ὅλοι οἱ παλαιοὶ ὠνόμαζον κοινῶς φλέβας ὅλα τὰ αἰμοφόρα ἄγγεϊα»²⁷.

(3)

Ἡρόφιλος - Ἐρασίστρατος.

«...οἱ δύο περιφημότεροι τῶν μέχρι ἐκείνου τοῦ καιροῦ ἀνατόμων ὅ,τε Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδόνιος καὶ Ἐρασίστρατος ἐκ Κέας ἤκμαζον εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Σωτήρος.

»Ὁ Ἡρόφιλος²⁸ ἦτον ἀρχαιότερος, μαθητὴς τοῦ Πραξαγόρου καὶ ἐκ τῶν διαλεκτικῶν φιλοσόφων κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν.

»Ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν Γαληνόν, ἐτελειοποίησε τὴν ἀνατομίαν ὅσον ἦτο δυνατόν εἰς ἐκείνους τοὺς καιροὺς. Τὸ βέβαιον ὁμως εἶναι ὅτι ἀνέτεμε πολλὰ πτώματα ἀνθρώπων, ἐν ᾧ οἱ πρὸ αὐτοῦ εὐχαριστοῦντο εἰς ἀνατομὰς ζώων, καὶ διὰ τοῦτο ὠφέλησε μεγάλως τὴν ἐπιστήμην διὰ τῶν ἀνακαλύψεων του, ἐπειδὴ δὲν περιέγραφε τὰ ὄργανα κατ' ἀναλογίαν ἀλλὰ κατὰ τὴν φύσιν. Πρῶτος αὐτὸς ἐθεώρησε τὰ νεῦρα ὡς ὄργανα τῆς αἰσθήσεως, μ' ὅλον ὅτι τὰ ὠνόμαζε καὶ αὐτὸς πόρους, καθὼς ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ τὰ συνέχεεν μετὰ τῶν συνδέσμων καὶ τῶν τενόντων· ἐγνώρισε καλῶς τὸν ἐγκέφαλον· ἐπειδὴ λέγει ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἐκφύονται τὰ νεῦρα, καὶ ἐκτὸς τούτου σώζονται καὶ ἕτεραι λεπτομερεῖς περιγραφαὶ πολλῶν ἀνακαλύψεων μετὰ τὰς ὁποίας ἐπλούτισε τὴν

24. Κωνστ. Γ. Πουρναρόπουλος, Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδόνιος, σελ. 196.

25. Ἀρ. Π. Κούζης, Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς, σελ. 164.

26. Αὐτόθι ὡς ἄνω.

27. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Ἐρασίστρατος (Διατριβὴ ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ), Ἀθήναι 1953.

28. Κωνστ. Γ. Πουρναρόπουλος, Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδόνιος, Ἀθήναι 1979.

ἀνατομίαν· διέκρινε πρώτος τὰς ἐκ τοῦ μεσεντερίου εἰς τὸ ἥπαρ διηκούσας φλέβας ἀπὸ τὰ χυλοφόρα ἀγγεῖα, πλὴν δὲν τὰ περιέγραψε τόσον ἀκριβῶς ὅσον ὁ Ἐρασίστρατος. Αὐτὸς διέκρινε τὴν δωδεκαδάκτυλον ἀπόφυσιν ὑπ' αὐτῷ τῷ ὀνόματι· ἀπέδειξε τὴν μεταξὺ τοῦ ἥπατος τῶν ζώων καὶ τοῦ ἀνθρώπου διαφορὰν· ἀνεκάλυψε τὴν ἐπιδιδυμίδα κτλ. κτλ.».

«Ὁ Ἐρασίστρατος²⁹ ἤκμασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους μὲ τὸν Ἡρόφιλον· ἔζησεν ὀλίγους χρόνους εἰς τὴν αὐλὴν Σελεύκου τοῦ Νικάνωρος, ἀκολούθως δὲ παραιτήσας τὴν πρᾶξιν τῆς ἰατρικῆς ἐπήγεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἀφιερῶθη εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἰατρικῆς καὶ εἰς τὴν ἀνατομίαν, καὶ ἐνομιζέτο ὡς ὁ κορυφαῖος τῶν ἀνατόμων καὶ ὁ μεγαλύτερος θεωρητικὸς ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Αἱ ἀνατομαὶ του ἔρριψαν πολὺ φῶς εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου, τοῦ ὁποῦ τὴν κατασκευὴν ἐγνώρισε καὶ περιέγραψε μὲ περισσοτέραν ἀκρίβειαν ἀπὸ τοὺς προκατόχους του. Παρατήρησε τὰς βαλβίδας τῆς κοίλης φλεβός. Πρῶτος αὐτὸς ἀπέδειξε ὅτι δὲν ἔχει βάσιν ἢ ἰδέα τοῦ Πλάτωνος ὅστις ἐνόμιζεν ὅτι τὰ ποτὰ εἰσβάλλουσιν εἰς τοὺς πνεύμονας διὰ τῆς τραχείας ἀρτηρίας, καὶ διέκρινε τοῦτον τὸν σωλῆνα ἀπὸ τὰς ἄλλας ἀρτηρίας διὰ τοῦ ἐπιθέτου *τραχεία*».

«Ἡ ἱστορία μᾶς διέσωσε πολλὰ ὀνόματα μαθητῶν τοῦ Ἡροφίλου καὶ τοῦ Ἐρασιστράτου³⁰ τὰ ὁποῖα ὅμως βιαζόμεθα νὰ παρατρέξωμεν, ἐπειδὴ προθέμεθα νὰ δώσωμεν μόνον μίαν ἰδέαν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνατομίας καὶ ὄχι τελείαν ἱστορίαν. Παρατηρητέον μόνον ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἦ τε ἰατρικὴ καὶ ἡ χειρουργικὴ ἔκαμον ἀξιολόγους προόδους καθὼς βλέπομεν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν»³¹.

(4)

Ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ. Γαληνὸς καὶ μετέπειτα.

«Ὁ Κλαύδιος Γαληνὸς ὁ ἐκ Περγάμου ἤκμασεν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Κομμόδου, ὡς φαίνεται δὲ ἔζη καὶ ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου· ἐμορφώθη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἦνθει ἡ ἀνατομία εἰς τὴν ὁποῖαν εἶχεν ἰδιάζουσάν τινα κλίσιν, καὶ τὴν ὁποῖαν δικαίῳ τῷ λόγῳ ἐθεώρει ὡς βάσιν τῆς ἰατρικῆς, μ' ὅλον τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ τὴν ἐπλούτισε μὲ πολλὰς νέας ἀνακαλύψεις. Εἰς κανὲν μέρος δὲν λέγει ὅτι ἀνέτεμεν ἀνθρώπινα πτώματα, ἀλλὰ πάντοτε ὁμιλεῖ περὶ τῶν πολλῶν πιθήκων τε καὶ ἄλλων ζώων, τὰ ὁποῖα ἀνέτεμεν· εὐδαιμονίζει τὸν ἑαυτὸν του, ὅτι ἔτυχε δις νὰ ἴδῃ σκελετοὺς ἀνθρώπων καὶ

29. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Ἐρασίστρατος, Ἀθήναι 1953.

30. Κ. Γ. Πουρναρόπουλος, Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδόνης, σελ. 192 κ.εξ.

31. Κ. Γ. Πουρναρόπουλος, Ἡ Ἀλεξανδρινὴ Ἰατρικὴ Σχολή, Πάτραι 1979.

συμβουλεύει τοὺς ἰατροὺς νὰ υπάγωσιν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, διὰ νὰ σπουδάσωσιν εἰς τὴν φύσιν ἐπάνω τὴν ὀστεολογίαν. . . Εἰς τὴν μυολογίαν ἔκαμε μὲν σημαντικὰς ἀνακαλύψεις, πλὴν δὲν περιγράφει τοὺς μῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τῶν πιθήκων, καθὼς εὐκόλως δύναται τις νὰ βεβαιωθῆ, ἐὰν ἀναγνώσῃ μετ' ἐπιστάσιος τὰ περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλία του.

Ἡ ἀγγειολογία του δὲν εἶναι πολὺ τελειότερα τῆς τοῦ Ἡροφίλου καὶ Ἐρασιστράτου. Εἰς τὴν νευρολογία ἐκαμε πολλὰς ἀνακαλύψεις. Πρῶτος αὐτὸς ἀναφέρει τὰ διδύμια καὶ γλουτία, τὸ μεσόλοβον, τὸ διαφανὲς διάφραγμα· διέλυσε τὴν μέχρι αὐτοῦ ἐπικρατοῦσαν σύγχυσιν μεταξὺ νεύρων, συνδέσμων καὶ τενόντων, ἀναγνωρίζων ὅτι τὰ νεῦρα εἶναι ἐσωτερικῶς μὲν μυελώδη, ἐξωτερικῶς δὲ ὑμένωδη· ἀπέδειξε θετικώτατα ὅτι προέρχονται ὅλα ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ καὶ τοῦ ἐγκεφάλου³². Ἐδοκίμασεν νὰ κάμῃ διαστολὴν μεταξὺ τῶν αἰσθητικῶν καὶ τῶν κινητικῶν νεύρων, ἀνεκάλυψε τὰ νευρικὰ γάγγλια, καὶ εἶχε προσέτι μεγάλην γνῶσιν τῆς μερικῆς νευρολογίας· ἐθεώρει ὁμῶς τὸ μέγα συμπαθητικὸν ὡς προερχόμενον μόνον καὶ μόνον ἀπὸ τὸ πνευμονογαστρικόν. Περιγράφει καλῶς τὸν ὀφθαλμόν³³, πλὴν ἡ περιγραφὴ του ἀρμόζει μᾶλλον εἰς ὀφθαλμὸν προβάτου καὶ βοῦς ἢ εἰς τὸν τοῦ ἀνθρώπου. Νομίζει πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι ἡ μήτρα τῆς γυναικὸς περιέχει τόσας κοιλίας ὅσους μαστοὺς ἔχει ἡ γυνή, τὸ ὅποιον ἀποδεικνύει ὅτι περιέγραψε τὴν μήτραν τῆς γυναικὸς ἐξ ἀναλογίας ἀνατομῶν ζῴων».

«Ὁ Γαληνὸς εἶναι προσέτι πολλοῦ λόγου ἄξιος καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνατομίας, ἐπειδὴ ἂν μᾶς ἔλειπαν τὰ συγγράμματά του, δὲν ἠθέλαμεν ἠξεύρει μηδὲ αὐτὰ τὰ ὀνόματά τινων ἀρχαίων ἀνατόμων. Εἶναι ὁ τελευταῖος Ἕλλην ἀνατόμος διὰ τὸν ὅποιον δύναται νὰ καυχηθῆ ἡ ἀρχαιότης, οἱ δὲ λοιποὶ ἐν οἷς ὄτε Ὁρειβάσιος ὁ Περγαμηνός³⁴, ὅστις ἠκμάσεν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, καὶ ὁ περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀκμάσας Ἀέτιος ὁ Ἀμιδηνός³⁴, καὶ ὁ ἐπὶ Αὐτοκράτορος Ἡρακλείου Θεόφιλος ἢ Φιλόθεος³⁵ ὁ Πρωτοσπαθᾶριος, καὶ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης³⁴ ἦσαν ἀπλοῖ ἑρانيσταί, ἢ ἀδύνατοι μιμηταὶ τοῦ Περγαμηνοῦ Ἰατροῦ. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως ἡ φήμη τοῦ Γαληνοῦ ἀμέσως

32. Κ. Μητρόπουλος, Γαληνός, Θεσσαλονίκη 1962.

33. Γ. Κίνας, Ἀνατομία καὶ Φυσιολογία τοῦ ὀφθαλμοῦ παρὰ Γαληνῶ, Κόρινθος 1960.

34. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Ἱατρικῆς, Ἀθῆναι 1942.

35. Σπ. Ναουμίδης, Θεόφιλος ὁ Πρωτοσπαθᾶριος. Ὁ βυζαντινὸς πρόδρομος τῆς Ὀφθαλμολογίας. Ἀνακοίνωσις ἐν τῇ Ἑλλ. Ἐτ. Ἱστ. Ἱατρ. (29-3-1976). Ἐξεδόθη ὡς μονογραφία ἐκ σελίδων 32, Ἀθῆναι 1976.

μετά τὸν θάνατόν του ἦτο πολλὰ μεγάλη· ὁ τελευταῖος μάλιστα τὸν συγκρίνει μὲ τοὺς μεγαλητέρους φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος».

«Εἰς τὰς μοναρχίας τῆς Ρώμης τινες τῶν Αὐτοκρατόρων, προτιμῶντες τὸ κοινὸν ὄφελος παρὰ τὰς δημοσίους προλήψεις, ἐσυγχώρουν πολλάκις εἰς τοὺς ἰατροὺς νὰ ἀνατέμνωσι τὰ νεκρὰ σώματα τῶν καταδίκων, ἢ καὶ τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, καθὼς φερ' εἰπεῖν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου τὰ σώματα τῶν Γερμανῶν, οἵτινες ἦσαν ἐχθροὶ τῆς Ρώμης».

«Ἄφ' οὗ οἱ Ἄραβες ἐκορέσθησαν ἀπὸ θριάμβους καὶ πλοῦτη, τότε ἤρχισαν νὰ περιθάλλωσι τινὰς ἐπιστήμας καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν Ἰατρικὴν, ἐσύστησαν σχολεῖα εἰς τὴν Περσίαν, εἰς τὴν Ἀφρικὴν καὶ Ἰσπανίαν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδιδάσκετο ἀραβιστὶ ἡ Ἰατρικὴ. Μετέφρασαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλία τοῦ Γαληνοῦ, τὰ ὁποῖα παρεδέχθησαν χωρὶς σχεδὸν καμμίαν προσθήκην ἢ αὐξησιν, ἐπειδὴ διὰ τὴν παλαιὰν καὶ δεισιδαιμόνα ἀπέχθειαν τὴν ὁποίαν εἶχον πρὸς τὰ νεκρὰ σώματα, δὲν ἐγυμνάσθησαν τελείως εἰς τὴν ἀνατομίαν. Ἡ ἀνατομία διέμεινεν ἐπὶ Ἀράβων εἰς τὴν κατάστασιν ὅπου τὴν ἄφησαν οἱ Ἕλληνες. Καὶ ἂν τινες ἐξ αὐτῶν περιέγραψάν τινα μέρη ἀκριβέστερον τοῦ Γαληνοῦ τοῦτο ἐγένετο ἢ κατὰ τύχην ἢ διότι ἀνέγνωσαν ἄλλους Ἕλληνας συγγραφεῖς οἵτινες δὲν διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Οἱ ἐπισημότεροι τῶν Ἀράβων ἰατρῶν³⁶ εἶναι ὁ Ραζῆς, ὁ κατὰ τὸν ἕνατον ἀκμάσας αἰῶνα καὶ ὀλίγον προγενέστερος αὐτοῦ Ἰωάννης Μεζουέ, Ἀλί-ἄββάς, ὁ ἐπονομασθεὶς σοφός, πλὴν τῷ ὄντι πίθηξ τοῦ Γαληνοῦ ὅστις ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ὁ Μελέκ-ἄβου-Μερβάν-ἴβνι-Ζὸρ (Ἀβενζοάρης). Ὁ περὶ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα ἀκμάσας, ἐκ Βοχάρων τῆς Περσίας καταγόμενος Ἀβικέννας (ἴβν-Σινᾶ)· ὁ πρῶτος ἀξιὸς λόγου διὰ τὰς ἐπιστήμας μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ Γαληνόν. Ὁ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἀκμάσας Ἀβουλκαζῆς³⁷ (ἴβν - Κασέμ) ὅστις ἐγεννήθη πλησίον τῆς Κορδόβης εἰς τὴν Ἰσπανίαν. Ὁ ἐκ Κορδόβης τῆς Ἰσπανίας καταγόμενος περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13' αἰῶνος ἀκμάσας Μοχαμέδ-Ἀβουλ-Βαλιδ-ἴβν-Ἀχμέτ-ἴβν Ράσδ ἢ Ἀβερρόης. Ὁ ἐκ Μαλαγᾶ τῆς Ἰσπανίας ἴβν-Βεϊτάρ, ὅστις ἀπέθανε περὶ τὰ μέσα τοῦ 13' αἰῶνος. . .».

«Εἰς τοὺς αἰῶνας τῆς βαρβαρότητος ἢ τῆς ἀνατομικῆς τέχνης ἐκλείψασα διόλου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἑλλάδα, μόλις ἤρχισε περὶ τὸν 15' αἰῶνα νὰ ἀναφαίνεται εἰς τὴν Ἰταλίαν· εἰς τὴν Βοωνίαν ἐδιδάσκετο κατὰ τὸ 1151. Μάλιστα δὲ εἶναι περιεργὸς ὁ νόμος τοῦ Αὐτοκράτορος Φρειδερίκου Β', ὅστις ἀπαγορεύει τὸ τῆς χειρουργικῆς τέχνης

36. Σταῦρος Ν. Λεβεντάκης, Ἡ Ἰατρικὴ τῶν μεγάλων Ἀράβων ἰατρῶν (Διδακτορικὴ Διατριβή), Ἀθῆναι 1960.

37. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἀραβικῆς Ἰατρικῆς, Ἀθῆναι 1933.

ἐπάγγελμα εἰς τοὺς μὴ προδιδαχθέντας καὶ προγυμνασθέντας εἰς τὴν ἀνατομὴν· ἀλλ' ἡ δεισιδαιμονία ἀντέτεινεν εἰς τὰς προόδους τῶν ἐπιστημῶν.

(5)

Ἀπὸ τὸν Μονδίνην μέχει τοῦ Βεσαλίου.

«Μέχρι ὅμως τοῦ ἰδ' αἰῶνος ἡ ἀνατομία ἐδιδάσκετο κατὰ τὸν Γαληνὸν καὶ τὸ πολὺ ἐπάνω εἰς ζῶα ὑστερον ὅμως ἀπὸ τόσοις αἰῶνας ἢ δεισιδαίμων πρόληψις, ἣτις ἐθεώρει τὰ ἀνθρώπινα πτώματα ὡς ἱερά καὶ ἀπαρβαίστα ἤρχισε νὰ πίπτῃ ἀναλόγως μὲ τὰς ὁποίας ἔκαμε προόδους ἢ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Εἰς τὰ 1315 ὁ ἐν Βονωνίᾳ Καθηγητὴς Μονδίνης Λύζζης ἀνέτεμε διὰ πρώτην φοράν δημοσίως δύο πτώματα γυναικῶν καὶ ἐξέδωκεν ὀλίγον μετὰ ταῦτα περιγραφὴν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος³⁸, τὴν ὁποίαν ἔκαμε κατὰ τὴν φύσιν, δι' ἣ καὶ θεωρεῖται ὡς ἀνεγερτὴς τῆς ἀληθοῦς ἀνατομίας. Τοιαύτην δὲ φήμην ἔλαβε τοῦτο τὸ ἐγχειρίδιον ὥστε καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ ἰστ' αἰῶνος ἡ ἀνατομία ἐδιδάσκετο εἰς τὴν Παβίαν μόνον κατὰ τοῦτο τὸ ἐγχειρίδιον· ἐξέδωκε δὲ καὶ ἀνατομικοὺς πίνακας, οἵτινες εὐρίσκονται εἰς τινὰς παλαιὰς ἐκδόσεις καὶ δὲν εἶναι πολλὰ κακοί. Πλὴν ἀντὶ νὰ πεισθῇ εἰς ὅσα ἔβλεπεν ἐπίστευεν ἐκ προθέσεως τὸν Γαληνόν. . .

»Μεταξὺ τῶν ἀνατόμων τοῦ ἰδ' αἰῶνος, εἶναι γνωστοὶ ὁ Νικόλαος Βερτρύκκης³⁹ ὁ Ἑρρίκος Ἑρμονδαβίλλης⁴⁰ καὶ Πέτρος Κερλάτας⁴¹.

»Ἐπομένως καὶ ἡ ἀνατομία ποτὲ δὲν ἔκαμε τοιαύτας προόδους ὅσας κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα· ποτὲ τόσοι περίφημοι ἄνδρες δὲν συνεκέντρωσαν ὅλας τῶν τὰς δυνάμεις πρὸς πρόοδον τῆς ἀνατομίας, ἣτις κατέχει τὴν πρώτην θέσιν μετὰ τῶν ἱατρικῶν ἐπιστημῶν. Παρατρέχω τὸν Γαβριὴλ Ζέρβην⁴², τὸν Ἀλέξανδρον Ἀχιλλίνην⁴³, τὸν Ἀνδρέαν Λαγύνην⁴⁴, τὸν Ἰάκωβον Βερεγγέ-ρην⁴⁵ καὶ τὸν Ἰάκωβον Συλοῦτιον⁴⁶, οἵτινες ἤκμασαν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦτου

38. Mondino ἢ Raimondino del Luzzi, 1270 ἢ 1275-1326. Συνέγραψε σύγγραμμα μὲν ἀνατομικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Anatomia», ἐν Παβίᾳ τὸ 1478.

39. Niccolo Bertuccio (Bertruccio, Bertrutius, Vertuzzo d. c. 1342).

40. Henri de Mondeville 1260-1320. Montpellier.

41. P. Cerlata. Δὲν κατέχομεν στοιχεῖα περὶ τούτου.

42. Gabriele Zerbi (1478-1505), ἐκ Βερώνας. Συνέγραψεν «Anatomiae corporis hu- et singulorum illius membrorum liber», Βενετία 1502.

43. Alessandro Achilini, 1463-1512. Βολωνία. Συνέγραψε «Corporis humani anatomia», Βενετία 1516, καὶ «In Mondini anatomiam annotationes», Βολωνία 1524.

44. Andreas Laguna (1500-1560). Συνέγραψε «Methodus rognoscendi extirpandique excrescentes in vesicae collo carunculas», Romae 1551.

45. Berengario da Carpi, Jacopo (Berenger) 1470-1530, ἐν Βολωνίᾳ. Συνέγραψεν «Isagogae... in anatomiam corporis humani», Βολωνία 1514.

46. Sylvius-Jacques Dubois (1478-1555). Ἄλλος αὐτὸς ἀπὸ τὸν Sylvius-Franciscus le Boe (1614-1672). Ἐγεννήθη εἰς Louvilly. Συνέγραψεν «Opera medica».

τοῦ αἵδωνος, ἐπειδὴ ὅλοι οὗτοι ἐσέβοντο τόσον τὸν Γαληνόν, ὥστε καὶ ὅταν ἐβλεπον ὅτι τινα μέρη δὲν εἶναι καθὼς τὰ περιγράφει ἐκεῖνος, ἔλεγον ὅτι εἶναι κατὰ παραδρομὴν τῆς φύσεως. Ὁ τελευταῖος μάλιστα κατήντησε νὰ εἶπῃ ὅτι παρεφθάρη ἡ ἀνθρώπινος φύσις καὶ διὰ τοῦτο αἱ περιγραφαὶ τοῦ Γαληνοῦ δὲν ἀρμόζουσι πλέον εἰς τὸν ἄνθρωπον».

(6)

Ἐκ τὸν Βεσάλιον μέχρι τοῦ Ἄλλερ.

«Ἄλλ' ὁ τούτου (τοῦ Ἰ. Σουλίου) μαθητῆς Ἀνδρέας Βεσάλιος⁴⁷ τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα πρέπει νὰ προφέρῃ μὲ σέβας ἕκαστος φίλος τῆς ἀνατομικῆς ἐπιστήμης, προσκληθεὶς παρὰ τῶν Ἰταλῶν εἰς Πατάβιον καὶ ἀναδεχθεὶς τὴν ἀνατομικὴν καθέδραν, ἀφιέρωθῃ μὲ διάπυρον ζῆλον εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς τέχνης. Ἔως τότε αἱ ἀνατομικαὶ θεωρίαι τοῦ Γαληνοῦ ἐνομιζοντο ἀλήθειαι ἀναντίρρητοι καὶ χρησιμοὶ ἀλάνθαστοι· οὐδεὶς ἐτόλμα ὄχι μόνον νὰ τὰς ἀναιρέσῃ, ἀλλ' οὔτε κἀν νὰ ἀμφιβάλλῃ. Πρῶτος ὁ Βεσάλιος καταφρονήσας ταύτην τὴν δουλικὴν λατρείαν καὶ τὸ αὐτὸς ἔφα, ἤρχισε νὰ ἐξετάζῃ, νὰ ἀνακρίνῃ καὶ ἀνατρέπῃ τὰ τοῦ Γαληνοῦ σφάλματα· ἔκτοτε ἡ ἀνατομία ἤρχισε νὰ ἐκβαίνει ἀπὸ τὰ σπάργανα, νὰ αὐξάνῃ καὶ νὰ πλουτίζεται μὲ τὰς ἀξιολόγους τῶν μεταγενεστέρων εὐρέσεις.

»Ἐκ τῶν ἀνατόμων οἵτινες διεδέχθησαν τὸν μέγαν τοῦτον ἄνδρα, φυσικῶ τῷ λόγῳ, οἱ μὲν ἐζήτησαν νὰ προστατεύσουν τὸ ἀλάνθαστον τοῦ Γαληνοῦ, οἱ δὲ νὰ προχωρήσωσι ἔτι μᾶλλον εἰς τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον τοῖς ἔδειξεν ὁ Βεσάλιος. Μεταξὺ τῶν πλέον ἐνθέρμων ζηλωτῶν τοῦ Γαληνοῦ κατέχει τὴν πρώτην θέσιν ὁ Φραγκίσκος Πυταῖος⁴⁸, ὅστις ἔκαμε τὰ ἀδύνατα δυνατὰ διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ περιγραφαὶ τοῦ Γαληνοῦ ἔγιναν ἐπάνω εἰς ἀνθρώπινα πτώματα. Ἀκολούθως δὲ ὅτι Ἰωάννης Δρύανδρος⁴⁹ καὶ ὁ Κάρολος Στέφανος⁵⁰ καὶ ὁ Βαρθολομαῖος Εὐστάθιος⁵¹ ὅστις συνέδεσε τὴν συγκριτικὴν ἀνατομίαν μὲ τὴν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ ἐτελειοποίησε διὰ τῶν ἀξιολόγων του συγγραμμάτων πολλὰ μέρη τῆς ἐπιστήμης· αὐτὸς πρῶτος ἀνεκάλυψε καὶ τὸν θωρακικὸν πόρον.

47. Andre Wesel (Andreas Vesalius), 1514-1564, ἐκ Βρυξελλῶν, ἀπέθανεν εἰς παραλίαν Λαγανὰ Ζακύνθου. Σ π. Ν. Ο ἰ κ ο ν ὄ μ ο ς, Ὁ Βέλγος ἀνατόμος Ἀνδρέας Βεσάλιος, εἰς τῶν ἠρώων τῆς Ἀναγεννήσεως (1515-1565) (Ἑλλ. Ἐτ. Ἰστ. Ἱατρ. 25.1.1965). Πρβλ. Κωνστ. Γ. Πουρναρόπουλος, Λαμπρὸς νέος ὁ φονεὺς τοῦ Γαληνοῦ (Ἑλλ. Ἐτ. Ἰστ. Ἱατρ. 30-11-1981)

48. Δὲν κατέχουσι στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ.

49. Ὡς ἄνω.

50. Ὡς ἄνω.

51. Bartolommeo Eustachio (Eustachius), 1520-1574, σύγχρονος τοῦ Βεσαλίου (Εὐσταχιανὴ βαλβὶς τοῦ δεξιῦ κόλπου). Συνέγραψεν «Opuscula anatomica», ἐκδοθὲν τὸ 1563 εἰς Βενετίαν.

»Τὸ παράδειγμα ὅμως τοῦ Βεσαλίου ἐνεθάρρυνε πολλοὺς ἀνατόμους νὰ σκεφθῶσιν ὀρθότερον περὶ τῶν παλαιῶν καὶ ἀντὶ νὰ παραδεχθῶσιν δουλικῶς τὰς γνώμας ἐκείνων ἐξήτησαν νὰ ἐξακριβώσωσιν ἐτι μᾶλλον τὰς παρατηρήσεις τοῦ μεγάλου τούτου ἀνδρός. Ὁ Φίλιππος Ἰγγράσιος⁵² περιέγραψε τὰ ὁστᾶ μὲ τόσην προσοχὴν καὶ ἀκρίβειαν, ὥστε τὸ σύγγραμμά του θεωρεῖται καὶ τὴν σήμερον ὡς τελειότατον. Ὁ Γαβριὴλ Φαλλόπιος⁵³ μαθητὴς τοῦ Βεσαλίου ἐγίνετο πολὺ κρεῖσσων καὶ τοῦ διδασκάλου του καὶ ὁ Κούρτιος Σπρέγγελ μάλιστα τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν κορυφαῖον τῶν ἀνατόμων τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

»Τέλος ὁ Ἱερώνυμος Φαβρίκιος ἐξ Ἀκουεπενδέτης⁵⁴ κλείει τὴν σειρὰν τῶν λαμπρῶν ἀνατόμων τούτου τοῦ αἰῶνος. Ἀξίος μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Φαλλοπίου ὠφελήθη κατὰ μίμησιν τοῦ μεγάλου διδασκάλου ἀπὸ τὴν συγκριτικὴν ἀνατομίαν διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ἐνεργείας τοῦ σώματος.

»Μεταξὺ τῶν ἀνατόμων οἵτινες συνέτεινον εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνατομίας, πλὴν θεωροῦνται οἱ περισσότεροι ὡς ἄπλοιο ἔρανισταὶ καὶ ἀντιγραφεῖς ἀνήκουσιν ὁ Ἰσπανὸς Ἰωάννης Βαλβέρδης, ὁ Φῆλιξ Πλάτερ⁵⁵, ὁ Γάσπαρις Βαυχίνης⁵⁶ καὶ ὁ Ἀρχάγγελος Πικκολούμινης⁵⁷.

»Κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἤκμασε καὶ ὁ ἐκ Βρυξελλῶν (sic) Ἀδριανὸς Σπιγγέλιος⁵⁸, ὅστις ἐξέδωκε πραγματεῖαν ὀλόκληρον τῆς ἀνατομίας, καὶ ὁ φιλόπονος Σαγκτόριος⁵⁹, ὅστις κατεπλούτισε τὴν φυσιολογίαν μὲ τὰ ἀξιόλογά του πειράματα περὶ τῆς ἀδήλου διαπνοῆς.

»Ἄλλ' αὐτὸς ὁ αἰὼν ἐλαμπρύνθη περιπλέον διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος ἣτις ἐγένετο ἐν Ἀγγλίᾳ τῷ 1628 ἔτει. Αἱ τῶν ἀνατόμων καὶ φυσιολόγων προλαβοῦσαι παρατηρήσεις καὶ πολυειδῆ πειράματα, προητοίμασαν τὴν ὁδὸν εἰς τὴν θαυμαστὴν ταύτην εὑρεσιν. Οἱ παλαιοὶ δὲν ἠγνόουν μὲν ὅλως διόλου τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, ἐπειδὴ ἐκτὸς τινῶν ῥήσεων τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Παύλου τοῦ Αἰγινή-

52. Giovanni Filippo Ingrassia, 1510-1580, Σικελός, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Νεαπόλεως. Συνέγραψεν Ὀστεολογίαν.

53. Gabriele Fallopio (Fallopius), 1523-1562, ἐκ Μοδένου, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Φερράρας καὶ Πίζης ὡς καὶ Παδοῦης. Συνέγραψεν «Observationes anatomicae», ἐκδοθὲν εἰς Βενετίαν τὸ 1561.

54. Fabricius ab Aquapendente, Hieronymus, 1537-1619. Συνέγραψε «De formatione ovi et pulli tractatus accuratissimus», Πάδοβα 1621.

55. Felix Platter (Platearius), 1536-1614, γεννηθεὶς ἐν Βασιλείᾳ ὅπου διετέλεσε καθηγητὴς. Συνέγραψε «De partium corporis humani structura et usu, libri tres...», Basel 1583.

56. Caspar Bauhin, 1560-1624.

57. Archangelo Piccolomini, 1526-1605. Συνέγραψεν «Anatomicae praelectiones explicantes mirificam corporis humani fabricam», Ρώμη 1586.

58. Adriaan van der Spieghel (Spigelius), 1578-1625. Συνέγραψε «De humani corporis fabrica libri X», ἐκδοθὲν εἰς Βενετίαν 1627.

59. Santorio Santorio (Sanctorius), 1561-1636, ἐκ Capo d'Istria. Συνέγραψεν «Ars de statica medicina», ἐκδοθὲν εἰς Βενετίαν.

του και αυτός ο Πλάτων λέγει «τὴν δὲ δὴ καρδίαν, ἅμα τῶν φλεβῶν καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου κατὰ πάντα τὰ μέλη σφοδρῶς αἵματος εἰς τὴν δορυφορικὴν οὐκισιν κατέστησαν» (ἐν Τιμαίῳ)· ἀλλ' ἦτον ἀποταμιευμένον διὰ τὸν περίφημον Ἀρβαῖον⁶⁰ ὃν ἀποδείξη πρῶτος διὰ πειραμάτων ἀναντιρρήτων, ὅτι τὸ αἷμα κινεῖται ἀκαταπαύστως ἀπὸ τὴν καρδίαν διὰ τῶν ἀρτηριῶν καὶ διαδιδόμενον εἰς πάντα τὰ μέρη τοῦ σώματος ἐπιστρέφει πάλιν εἰς τὴν καρδίαν διὰ τῶν φλεβῶν...

»Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κουρτίου Σπρέγγελ, πρῶτος ὁ ἡμέτερος πρόγονος Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος⁶¹ ὁ ἐξ Ἀπορρητῶν ἀπέδειξε πραγματικῶς τὴν πνευμονικὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος διὰ εἰκοσιῆς ἀποδείξεων εἰς τὴν περι κινήσεως τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ αἵματος διατριβὴν του⁶².

»Συγχρόνως σχεδὸν μὲ τὴν εὑρεσιν τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἤτοι τῷ 1622 ἔτει Γάσπαρις Ἀσέλλιος⁶³ καθηγητὴς τῆς ἀνατομίας ἐν Παβίᾳ, ἀνεκάλυψε τὰ ἐν τῷ μεσεντερίῳ τῶν ζῴων *χυλοφόρα ἄγγεῖα*, τὰ ὅποια ὡς εἶπομεν εἶχε προγνωρίσει καὶ ὁ Ἑρασίστρατος).

«Κατὰ τὸ 1649 ἔτος ἀνεκάλυψε καὶ Πεκκέτος⁶⁴ τὴν δεξαμενὴν τοῦ χυλοῦ, καὶ ἶδεν (sic) ὅτι ὁ θωρακικὸς πόρος ἀναστομοῦται μετὰ τῆς ἀριστερᾶς ὑποκλειδίου φλεβός· διὰ τῶν ἀνακαλύψεων λοιπὸν τούτων ἀπεδείχθη ὅτι ὁ ἐν τοῖς ἐντέροις θρεπτικὸς χυλὸς ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὰ χυλοφόρα ἄγγεῖα, φέρεται εἰς τὴν δεξαμενὴν τοῦ χυλοῦ, καὶ διὰ τοῦ θωρακικοῦ πόρου εἰσβάλλει εἰς τὴν ἀριστερὰν ὑποκλειδίον φλέβα, ὅπου καὶ συμμίγνυται μετὰ τοῦ αἵματος».

«Κατὰ τὸν 15' αἰῶνα ἐγένοντο καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἀνατομικαὶ εὑρέσεις ἀπὸ πολλοῦς περιφήμους ἀνατόμους. Ὁ Κορράδος Βίκτωρ-Σνεϊδέρος⁶⁵ περιέγραψεν κάλλιστα ὅτι ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὑμέρος διακρίνεται ἡ μύξα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον.

60. William Harvey (1578-1657), ἄγγλος ἰατρός καὶ φυσιολόγος ἐν Λονδίῳ. Ἐγεννήθη εἰς Folkestone τοῦ Κέντ. Ἡ περίφημος ἐργασία του «Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus» ἐξεδόθη τὸ 1628 εἰς Φραγκοφούρτην.

61. Κ. Γ. Π ο υ ρ ν α ρ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἔνας Ἑλληὴν ἰατρός τοῦ 17ου αἰῶνος διακονήσας εἰς τὴν Ἱατρικὴν, τὰ Γράμματα, τὴν Πολιτικὴν. Ὁ Ἀλέξανδρος Νικ. Μαυροκορδάτος, Ἀθήναι 1979. Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἑλλ. Ἐτ. Ἱστ. Ἱατρ. (26-11-1979). Ἐδημοσιεύθη εἰς «Παρνασσόν», τόμ. ΚΓ', 1981, σελ. 385-394.

62. Alexandro Mavrocordato, «Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum», Bononiae 1664.

63. Casparo Aselli, 1581-1626, ἐν ἔτος πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ Harvey διετύπωσε ὑπόθεσιν συναφῆ. Καθηγητὴς ἀνατομικῆς εἰς Πίζαν. Συνέγραψε «De lactibus, sive lacteis venis quarto vasorum mesaraicorum genere, novo invento, dissertatio», ἐκδοθὲν εἰς Μιλᾶνον τὸ 1627.

64. Jean Pecquet, 1622-1674, ἐν Παρισίοις. Συνέγραψεν «Experimenta nova anatomica...», Paris 1651.

65. Conrad Victor Schneider, 1614-1680. Συνέγραψε «Liber primas de catarrhis», ἐκδοθὲν εἰς Wittenberg τὸ 1660.

» Ὁ Θωμᾶς Βάρτων⁶⁶ συνέγραψε περὶ κατασκευῆς τῶν ἀδένων, τῶν σπερματικῶν ἀγγείων καὶ τῶν ὄρχεων. Ὁ Νικόλαος Στένων περιέγραψε⁶⁷ τοὺς σιελοποιούς ἀδένας καὶ ἔτι ἀκριβέστερον τοὺς στεατοποιούς ἀδένας τοῦ δέρματος. Ὁ δὲ Πευέρος⁶⁸ συνέγραψε πραγματεῖαν ὀλόκληρον περὶ τῶν ἐν τοῖς ἐντέροις ἀδένων».

«Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν χυλοφόρων ἀγγείων οἱ μεταγενέστεροι, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Ὀλάος Ρυββέκιος⁶⁹, κατὰ τὸ 1651 ἔτος, ὁ Θωμᾶς Βαρθολίνος⁷⁰ καὶ ὁ Γεώργιος Ἰολόφφης⁷¹ κατὰ τὸ 1652, ἀνεκάλυψαν τὰ λυμφατικὰ ἀγγεῖα εἰς πολλὰ μέρη τοῦ σώματος.

» Ὁ Ἀντώνιος Νυκκος⁷² ἀνεκάλυψε πάμπολλα τοιαῦτα ἀγγεῖα εἰς τοὺς νεφροὺς καὶ τοὺς ὄρχεις

«Ὁ Βυρσίγγιος⁷³ ἀνεκάλυψε τὸν πόρον τοῦ παγκρέατος, ὁ δὲ Βρυ. νέριος⁷⁴ ἐδίδαξε τὴν χρῆσιν του. Ὁ Γλίσσων⁷⁵ συνέγραψε περὶ τοῦ ἥπατος καὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ, περὶ τῆς τῶν πυλῶν (Πυλαίας) φλεβὸς καὶ τῶν χοληδόχων πόρων.

» Ὁ Βιλλίστιος⁷⁶ καὶ ὁ Ριδλέτιος⁷⁷ περὶ ἐγκεφάλου καὶ τῶν ὑμένων αὐτοῦ καὶ περὶ ἀρχῆς καὶ διανομῆς τῶν νεύρων.

66. Thomas Wharton, 1610-1673, ἐξ Ἰόρκης. Συνέγραψεν «Adenographia, sive glandularum totius corporis descriptio», Λονδῖνον 1656.

67. Niels Stensen (Steno), 1638-1686, ἐν Ἀμστερντάμ. Περιέγραψε τὸν στενώνειον πόρον.

68. Johahn Conrad Peyer, 1653-1712. Συνέγραψεν «Exercitatio anatomica-medica de glandulis intestinorum earumque usu et affectionibus», ἐκδοθὲν τὸ 1677 εἰς Schaffhausen.

69. Olaf Rubeck, 1630-1702 ἀπὸ τὴν Οὐψάλαν, συνέγραψε: «Nova exercitatio anatomica exhibens ductus hepaticos aquosos et vasa glandularum serosa», ἐκδοθὲν τὸ 1653 εἰς Westeras.

70. Thomas Bartholin, 1616-1680, συνέγραψε «De hepate».

71. George Joyliffe, 1621-1658, ἄγγλος ἀνατόμος ἐργασθεὶς ἐπὶ τῶν λεμφαγγείων.

72. Antoni Nuck, 1650-1692 χειρουργός. Συνέγραψεν «Operationes et experimenta chirurgica», ἐκδοθὲν τὸ 1692 εἰς Leyden.

73. Johahn Georg Wirsung, 1600-1643, ἀπὸ τὸ Augsburg. Συνέγραψε «Figura ductus cuiusdam cum multiplicibus suis ramulis noviter in pancreate». Τοῦτο ἦτο μέρος τοῦ ἐκτενεστέρου «Diuresis corporibus humanis observati», ἐκδοθέντος εἰς Πάδοβον τὸ 1642. Ἐδολοφονήθη ὑπὸ Δαλματοῦ ἱατροῦ.

74. Johann Conrad Brunner, 1653-1727.

75. Francis Glisson, 1597-1677. Συνέγραψεν ἔργον: «De hepate», ἐκδοθὲν εἰς Λονδῖνον τὸ 1654.

76. Thomas Willis, 1622-1675. Συνέγραψε «Cerebri anatome cui accessit nervorum descriptio et usus», ἐκδοθὲν εἰς Λονδῖνον τὸ 1664.

77. Humphrey Ridley, 1653-1708. Συνέγραψε «The anatomy of the brain», ἐκδοθὲν εἰς Λονδῖνον τὸ 1695.

Ὁ Βιουσένιος⁷⁸ ἐξέδωκε ἀξιόλογον νευρολογία. Ὁ ἐκ Νεαπόλεως Βορέλλιος⁷⁹, ἄριστος θεωρητικὸς καὶ μαθηματικὸς, συνέγραψεν ἐξαιρετον πραγματείαν περὶ τῆς τῶν ζῶων κινήσεως κ.τ.λ. κ.τ.λ.».

«Εἰς τοὺς ἀνατόμους τοῦ 17 αἰῶνος ὀφείλομεν καὶ τὴν ἐφεύρεσιν τῆς λεπτῆς ἀνατομῆς. Ὁ Ἴταλὸς Μαλπίγιος⁸⁰ παρατήρησε καὶ ἐξηκρίβωσε δυνάμει ἀξιολόγων μικροσκοπιῶν τὴν κατασκευὴν τῶν σπλάγχχνων, συνέγραψε, περὶ τῆς τοῦ νεοσσοῦ ἀναπτύξεως ἐντὸς τοῦ φθοῦ⁸¹, ὡς οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ, περὶ ἀδένων καὶ τῆς τούτων χρήσεως. Ὁ Γραῦφ⁸² περιέγραψε τὰ γεννητικὰ μόρια τοῦ ἄρρενος καὶ θήλεος, καὶ παρέστησε τὴν διαμόρφωσιν τοῦ βρέφους καὶ τὴν βαθμιαίαν αὐτοῦ αὔξησιν εἰς τὰ ζωοτόκα ζῶα, ἐξακολουθήσας μὲ ἄκραν ὑπομονὴν τὸ μικρότατον ἔμβρυον ἐκ τῆς πρώτης αὐτοῦ καταβολῆς ἐν τῇ φοθήκῃ ἕως ὅτου νὰ καταντήσῃ διὰ τῶν κεραιῶν εἰς τὴν μήτραν.

»Ὁ Λεβεγχόικ (Λεβενέκ)⁸³ ἔκαμε διὰ τῶν θαυμαστῶν μικροσκοπιῶν του πολλὰς καὶ ἀξιολόγους παρατηρήσεις εἰς τὰ ὀπτικά νεῦρα, εἰς τὸ αἷμα τῶν ζῶων ἀνεκάλυψε τὰ ἄκρα τῶν λεπτοτάτων ἀρτηριῶν συγκοινωνοῦντα καὶ ἀναστομοούμενα μὲ τὰς φλέβας (τριχοειδῆ)· ἔλαβε δὲ μεγάλην φήμην πρὸ πάντων διὰ τὴν εὑρεσιν τῶν σπερματικῶν ζωοφίων εἰς τὸ σπέρμα τοῦ ἄρρενος, ἀλλὰ τὸ τῆς γενέσεως μυστήριον ἦτο καὶ εἶναι καὶ ἔσται ἴσως ἡ ἄβυσσος εἰς τὴν ὁποίαν καταποντίζεται ἡ περιέργεια τῶν φυσιολόγων».

«Ὁ ἐξ Ὁλλανδίας Φρεδερίκος Ρυΐσχιος⁸⁴ ὑπερευδοκίμησεν εἰς τὰς λεπτοτάτας ἐγγύσεις· τὸ ἀνατομικὸν του θέατρον ἦτο τὸ πλεόν ὠραῖον θέαμα τῆς Ὁλλανδίας· λέγουσι μάλιστα ὅτι ὁ Μέγας Πέτρος ὁ Αὐτοκράτωρ τῆς Ρωσσίας ἔμεινεν ἐκστατικὸς δι' αὐτὸ τὸ θέαμα, καὶ κατὰ τὴν δευτέραν του εἰς Ὁλλανδίαν περιήγησιν ἠγόρασε αὐτὸ τὸ ἀνατομικὸν θέατρον καὶ τὸ ἔστειλεν εἰς Πετρούπολιν. Ὁ Ρυΐσχιος ἀνεκάλυψε τὰς τῶν λυμφατικῶν ἀγ-

78. Raymond Vieussens, 1641-1730, καθηγητῆς τῆς Ἀνατομίας εἰς τὸ Montpellier. Συνέγραψε «Neurologia universalis...». Ἐξεδόθη εἰς Lyon τὸ 1685.

79. Alfonso-Giovanni Borelli, 1608-1679, θερμὸς φίλος τοῦ Malpighi. Συνέγραψε «De motu animalium», ἐκδοθὲν μεταθανατίως εἰς 2 τόμους, Ρώμη 1680-81.

80. Marcello Malpighi, 1628-1694, γεννηθεὶς εἰς Bologna, καθηγητῆς εἰς Πίζαν, Μεσσήνην καὶ Βολωνίαν, ἱατρός τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΒ'. Συνέγραψε «Epistola anatomica de cerebro», ἐκδοθὲν τὸ 1665 εἰς Βολωνίαν.

81. Ὁ ἀνακρινῶν ὑπενθυμίζει τὸ πείραμα τοῦ Ἰπποκράτους ἐξετάσεως τῶν ἐμβρυῶν ὧν ὄρνιθος. Βλ. Κωνστ. Γ. Πουρναροπούλου, Πείραμα καὶ ἔρευνα ἐπιστημονικὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα (Ἑλλ. Ἐτ. Ἰστ. Ἰατρ. 31-5-1976).

82. Reignier de Graaf, 1641-1673, ἀπὸ Schoonhaven Ὁλλανδίας, συνέγραψε «Tractatus de virorum organis generationi inservientibus de clysteribus et de usu siphonis in anatomia», ἐκδοθὲν τὸ 1668 εἰς Leyden.

83. Antonj van Leeuwenhoek, 1632-1723, ὁ μέγας ἐρασιτέχνης μικροσκοπιστής.

84. Frederick Ruysch, 1638-1731, ἐκ Χάγης. Συνέγραψε «Dilucidatio valvularum in vasis lymphaticis et lacteis», ἐκδοθὲν τὸ 1665 εἰς Χάγην.

γείων βαλβίδας, διεσάφησε τὴν τοῦ δέρματος κατασκευὴν καὶ περιέγραψεν ἄριστα τὰ ἀνδρικὰ γεννητικὰ μόρια».

«Κατὰ τὸν 17. αἰῶνα ἤκμασεν ὁ ἄριστος φυσιολόγος καὶ μαθηματικὸς Ἰάκωβος Κέϊλλος⁸⁵ ὅστις ἔκαμεν ἀξιολόγους παρατηρήσεις εἰς τὴν τοῦ αἵματος ποσότητα, τὴν ταχύτητα τῆς τούτου κυκλοφορίας, τὸ βάρος ὑφ' οὗ πιέζεται εἰς τοὺς πνεύμονας κτλ. Ὁ Ἄλλης⁸⁶ ἐπεχείρησε νὰ μετρήσῃ καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ταχύτητα, μετὰ τὴν ὁποίαν ἡ καρδία καὶ αἱ ἀρτηρίαι ὠθοῦσι καὶ διαπέμπουσι τὸ αἷμα εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος, ἠθέλησε νὰ μετρήσῃ τὴν δύναμιν τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων, τοῦ περιοστέου καὶ τῶν συνδέσμων κτλ.

»Ὁ Ἄγγλος Δουγλάσιος⁸⁷ ἔδειξε τὴν ἀληθῆ κατασκευὴν καὶ τὸν ὄργανισμὸν τοῦ περιτοναίου, καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν περικλείει τὰ ἔντερα· ἐξέδωκε δὲ προσέτι καὶ ὠραιότατην ἐπιτομὴν τῆς μυολογίας. Ὁ Βινσλόβιος⁸⁸ συνέγραψε ἀξιόλογον πραγματείαν τῆς ἀνατομίας. Ὁ περίφημος Μοργάνης⁸⁹ ἐπλούτισε τὴν ἀνατομίαν μετὰ ἀξιολόγους παρατηρήσεις. Ὁ Δοδάρτος⁹⁰ ἐνησχολήθη εἰς τὰ φωνητικὰ ὄργανα καὶ ἐδίδαξε τίνι τρόπῳ ἐκτελεῖται ἡ ψῆθ, ἡ φωνὴ καὶ ὁ προφορικὸς λόγος.

«Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἐξεδόθησαν καὶ πολλαὶ εἰκονογραφίαι, εὐρέθη δὲ καὶ ἡ μέθοδος τῆς κατασκευῆς τῶν κηροπλαστῶν εἰκόνων».

(7)

Ἀπὸ τὸν Ἄλλερ ἕως τοὺς νεωτάτους χρόνους.

«Ὁ κλεινὸς καὶ σεβάσιμος Ἄλλερ⁹¹ διέδωκεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀνατομίας καὶ τῆς φυσιολογίας· συναθροίσας μετὰ ἄκραν φιλοπονίαν, καὶ συναγαγὼν εἰς τάξιν καὶ σύστημα πάσας τὰς ἀνατομικὰς καὶ φυσιολογικὰς εὐρέσεις τῶν πρὸ αὐτοῦ προσθέσας ἔτι καὶ ὅσα ὁ ἴδιος ἀνεκάλυπεν ἐξέδωκε τὰ χρυσᾶ ἐκεῖνα συγγράμματα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐδίδασκον εἰς ὅλα τὰ τῆς ἰατρικῆς σχολεῖα, ἐν μέρει δὲ διδάσκουσι καὶ

85. James Keil, 1673-1719.

86. John Halls, ἀκμάσας περὶ τὸ 1629.

87. James Douglas, 1675-1742.

88. Jacques Benigne Winslow, 1669-1760. Συνέγραψεν «Exposition anatomique de la structure du corps humain», ἐκδοθεῖσαν εἰς Παρίσιον τὸ 1732.

89. Giovanni Battista Morgagni, 1682-1771. Συνέγραψεν «Adversaria anatomica» καὶ «Epistolae», ἐκδοθέντα ἐν Βολογνᾷ τὸ 1706 καὶ 1728 ἀντιστοιχῶς.

90. Denys Dodart, 1634-1707. Συνέγραψε «De la formation de la voix de l'homme», 1741.

91. Albrecht von Haller, 1708-1777, ὁ μεγαλύτερος ἀνάτομος καὶ φυσιολόγος τοῦ 18ου αἰῶνος. Συνέγραψε «Disputationes anatomicae selectae», ἐκδοθὲν εἰς 7 τόμους τὸ 1746 εἰς Göttingen.

μέχρι τῆς σήμερον, ἐπειδὴ ὁμοιάζουσι μέγαν ποταμὸν τοῦ ὁποίου τὰ ὕδατα ἠϋξήσαν ἐκ μυρίων ἄλλων ἐν αὐτῷ ἐκχυθέντων ὑδάτων».

«Ἀκολούθως ἤκμασαν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ ἄλλοι περίφημοι ἄνδρες, οἵτινες ἐπλούτισαν μὲ νέας εὐρέσεις τὴν ἀνατομίαν καὶ τὴν φυσιολογίαν καυχᾶται ἢ ἐν Παβία σχολῇ εἰς τὸν περικλεῆ Σπαλαντζάνην⁹², ὅστις ἔκαμε τὰ ἀξιόλογα ἐκεῖνα καὶ σπάνια πειράματα περὶ γεννέσεως, καὶ ἀπέδειξε τὴν ἀληθῆ θεωρίαν τῆς χωνεύσεως· εἰς τὸν περίφημον ἀνατόμον καὶ χειρουργὸν Ἀντώνιον Σκάρπαν⁹³, ὅστις περιέγραψε τὸ ἐνδότερον τῆς ἀκοῆς ὄργανον, καὶ τινὰ νεῦρα τῆς γλώσσης καὶ τῆς καρδίας· ἔλαμπρύνθη ἢ τοῦ Παταβίου σχολῇ ἀπὸ τὸν φιλόπονον ἀνατόμον Γαλδάνην⁹⁴. Ὁ Σαμουήλ Θωμᾶς Σοιμερίγγιος⁹⁵ ἀπέδειξε διὰ τοῦ ἀξιολόγου ἐγχειριδίου του πόσον συμφέρει νὰ συνάπτεται ἡ φυσιολογία μετὰ τῆς ἀνατομίας καὶ περιέγραψεν ὅσον δίδεται ἀκριβῶς πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ νεῦρα καὶ τὸν ἐγκέφαλον.

«Συγχρόνως σχεδὸν ἤκμασεν ὁ τε Γ. Φ. Ἰλδεβράνδος⁹⁶ καὶ Μαλακάρνης⁹⁷, καὶ ὁ Ἰωάννης Λεονάρδος Φίσερ⁹⁸, ὅστις δικαίῳ τῷ λόγῳ κατατάσσεται μετὰ τῶν περιφημοτέρων ἀνατόμων, ὄχι μόνον διὰ τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ἀξιόλογον περιγραφὴν τῶν ὀσφρακῶν καὶ τῶν ἱερῶν νεύρων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τῆς πρακτικῆς ἀνατομίας ἐγχειρίδιόν του. Ὁ Ἰωάννης Βέλλ⁹⁹ περιγράφων τὰ ὀστά, τοὺς μῦς, τοὺς συνδέσμους καὶ τὰς ἀρθρώσεις ἀποδεικνύει πῶς δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ ἀνατομικὴ ἐπιστῆμη εἰς τὴν χειρουργίαν.

»Κατὰ τὸ 1794 ἤρchiσε καὶ ὁ Λύδερ¹⁰⁰ τὴν συλλογὴν τῶν ὑπὸ τῷ ὀνόματι του ἀνατομικῶν πινάκων. Μεταξὺ τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετηρίδα ἀκμασάντων περιφημοτέρων φυσιολόγων ἀνήκει καὶ ὁ Ἄγγλος Ἐρασμος Δαρβίνος¹⁰¹, τοῦ ὁποίου ἡ Ζωονομία περιέχει πλῆθος πολλὰ περιέργων παρατηρήσεων τὰς ὁποίας ἐξάγει ἀπὸ ἴδια πειράματα. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐφάνησαν εἰς τὴν Γαλλίαν δύο ἀξιοθαύμαστοι ἀνατόμοι ὁ Βικδαζίρ¹⁰²,

92. Abate Lazaro Spallazani, 1729-1799.

93. Antonio Scarpa, 1752-1832, ἐκ Βενετίας, καθηγητὴς εἰς Παβίαν. Συνέγραψε «*Tabulae Neurologicae...*», ἐκδοθὲν εἰς Παβίαν τὸ 1794.

94. Aloysio Luigi Galvani, 1737-1798.

95. Samuel Thomas Soemmerring, 1715-1830, γεννηθεὶς ἐν Thorn Πολωνίας.

96. Δὲν κατέχομεν στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ.

97. Michele-Vincenzo Giacinto, Malacarne, 1744-1816.

98. Δὲν κατέχομεν στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ.

99. John Bell, 1763-1820. Ἐξ Ἐδιμβούργου. Συνέγραψεν «Ἀνατομικὴν».

100. Lyder, 1794.

101. Erasmus Darwin, 1731-1802. Ἐγραψε «*Zoonomia*», London, τόμοι 2, 1794, 1796.

102. Felix Vicq d'Azyr, 1748-1794, ἐκ Νορμανδίας. Ἐγραψε «*Traité d'Anatomie et de Physiologie*», Paris 1786.

δοσις ἔγεινε θυσία τῆς Γαλλικῆς δημογεργσίας καὶ ὁ Ξαυέριος Βιχάτος¹⁰³. ἀλλὰ μόλις ἐφάνη εἰς τὸν ὀρίζοντα τῶν ἐπιστημῶν ὁ λαμπρὸς οὗτος ἀστήρ καὶ τὸ ζοφερὸν τοῦ θανάτου νέφος τὸν ἐκάλυψε· καὶ ὡς πρὸς τὴν ζωὴν μὲν ἐστάθη βραχύβιος, ὡς δὲ πρὸς τὴν δόξαν ἔσεται ἀθάνατος.

Τοιαύτη ἐν συνόψει ἡ ἱστορία τῆς ἀνατομίας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 25 Σεπτεμβρίου 1836».

Ἄς εἶναι ἡ παροῦσα ἀνακοίνωσις σπονδῆ εἰς τὴν μνήμην τοῦ τόσο προῶρος θανόντος πρώτου Ἑλλήνου ἀνατόμου τῶν νεωτέρων Χρόνων.

103. Marie-François Xavier Bichat. Ἐργα «General Anatomy» καὶ «Descriptive Anatomy».

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ

δ. Φιλοσοφίας

Η ΦΙΛΙΑ. ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ Ή ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ;

Τò θέμα τῆς φιλίας δὲν ἐξαντλεῖται σὲ μιὰ μελέτη. Ὅμως τὸ ἴδιο εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ σώζουν τὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὴ μομφὴ τῆς «αὐτάρεσκης κι ἀνώφελης ἀπασχόλησης». Ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία δὲν ἀγνοεῖ τὴ φιλία. Ἡ φιλία ὡς ἐνδιαφέρον εἶναι ἀρχὴ τῆς γνώσης. Ἡ φιλοσοφία ἢ ἴδια εἶναι ὄντολογικὰ φιλία τῆς γνώσης γιὰ τὴν ἀλήθεια, οἰκειότητα μὲ τὰ προβλήματα.

Φιλία καὶ ἀλήθεια.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη τίμησε τὴν ἀλήθεια περισσότερο ἀπὸ τὴ φιλία. Θεώρησε τὴν ἐπιταγὴ τῆς ἀλήθειας ἀπαράβατο νόμο: ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης π.χ. (Φαίδων 91b) προστάζει τοὺς συνομιλητὲς του καὶ φίλους του νὰ συμφωνήσουν ὄχι μὲ τὸν ἴδιο, ἀλλὰ μόνον μὲ τὴν ἀλήθεια. Ὁ Πλάτων λέει ρητὰ στὴν Πολιτεία (59c) σώζοντας τὸ πνεῦμα τοῦ δασκάλου του: «οὐδ'... πρό γε τῆς ἀληθείας τιμητέος ἀνὴρ». Ἡ στάση αὐτὴ, ποὺ πραγματώθηκε ἀπὸ τὸν ἄξιο μαθητὴ τοῦ Πλάτωνος, τὸν Ἀριστοτέλη (*φίλος Πλάτων, ἀλλὰ πρὸ φίλη ἢ ἀλήθεια*), προσδιόρισε κάθε κατοπινὴ ὑπερτίμηση τῆς λογικῆς σὲ σχέση μὲ τὸ συναίσθημα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπάρχει ἐδῶ καὶ ἠθικὴ ποιότητα κι ἐπειδὴ ἠθικὴ τῆς λογικῆς εἶναι ἡ διαλεκτικὴ, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἰσότιμα ὅτι ἄλλοτε ἢ ἀλήθεια τῆς φιλίας εἶναι δυνατό νὰ εἶναι πρὸ πάνω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἄλλοτε ἢ φιλία τῆς ἀλήθειας μπορεῖ νὰ εἶναι πρὸ πάνω ἀπὸ τὴ φιλικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι καὶ ὁ R. Rolland ἔχει δίκιο, ὅταν υποστηρίξει ὅτι «πρέπει ν' ἀγαποῦμε τὴν ἀλήθεια περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας καὶ τοὺς ἄλλους περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια», ἀλλὰ εἶναι καὶ σωστὸ ὅτι ἡ ἀναλήθεια εἶναι ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ φιλικὸ δεσμό. Ἀντὶ τὴν ἀπόκρυψη, τὴ θεληματικὴ ἀποπλάνηση, τὴ διαβολή, ἢ φιλία χρειάζεται τὴν κατανόηση καὶ τὴ συνεργατικὴ θεραπεία γιὰ τὰ λάθη. Στοὺς φίλους ταιριάζει περισσότερο αὐτὸ ποὺ θάπρεπε συχνὰ νὰ σκεπτόμαστε γιὰ τὴ ζωὴ μας μὲ τοὺς ἄλλους: ἂν καταλάβαινα καλλίτερα, θὰ καταδίκαιζα λιγότερο.

Οἱ διαφωνίες, ἂν δὲν προκύπτουν ἀπὸ ἠθικὲς ἀντινομίες, ἀλλὰ ἀπὸ διάθε-

ση γιὰ σωστὴ πορεία ζωῆς, πλαταίνουν τὸν πνευματικὸ ὄριζοντα. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων, ἢ διαλλακτικὴ καὶ διαλεκτικὴ πνευματικὴ συναναστροφή, ἐνεργοποιοῦν τὴ σκέψη καὶ γονιμοποιοῦν τὸ συναίσθημα. Δὲν εἶναι ἡ ὁμοθυμία ποῦ συντηρεῖ τὴ φιλία, γιατί αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ σὲ μιὰ ἀφιλή σχέση, ὅπως εἶναι ἡ σχέση ὑποταγῆς. Τὸ *«συζῆν καὶ κοιτωνεῖν λόγων καὶ διανοίας»*¹, ὁ ἀντίλογος ποῦ γίνεται καλοπροαίρετα, ἢ ἄδολη διάθεση γιὰ κατανόηση, συντηροῦν τοὺς φιλικοὺς δεσμοὺς καὶ τοὺς δυναμώνουν. Ἐτσι ἡ φιλία, ποῦ εἶναι φρόνηση, ὑπηρετεῖ τὴν ἀλήθεια. *«Ἡ ἀλήθεια ἀρχίζει μὲ δύο»*, λέει ὁ φιλόσοφος Γιάσπερς. Αὐτὸ σημαίνει: ἡ ἀλήθεια χρειάζεται συμπορεία, γνήσια, συγκεκριμένη συναναστροφή.

Κι ἐδῶ βρίσκεται ὁ κύριος λόγος ποῦ δικαιώνει τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς φιλίας. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο γενικά καὶ εἰδικά σήμερα. Τὸ τραγικότερο αἶσθημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο — καὶ ὀριακὴ του κατάσταση — εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ κενοῦ· ὅπως ὁ μυθικός Ἡρακλῆς, ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ δυὸ δρόμους, ποῦ δὲν εἶναι ἀπλὰ χτισμένοι, ἀλλὰ τὸ τέλειωμά τους γίνεται καὶ μὲ τοὺς σχεδιασμοὺς τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Ἡ βασικὴ ἐκλογή εἶναι ἀνάμεσα στὸ μηδὲν καὶ στὸ εἶναι. Ὁ δρόμος γιὰ δσους διψοῦν νὰ εἶναι ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἀντιστυλία στηρίζεται καὶ στὴ φιλία. Ἡ φιλία εἶναι πάντα ἐκλογή θετικὴ. Ἀλλὰ ὁ λόγος γιὰ τὴ φιλία γίνεται πιὸ ἀποκαλυπτικός τῆς ἀληθείας της ὅταν συνδεθεῖ μὲ ἐποχὲς κρίσης. Σύγχρονοι στοχαστὲς περιέγραψαν τὸν κόσμον μας σὰν θραυσμένο· τὴν οὐσία του τὴν εἶδαν μὲ πόνο μέσα στὴν προδοσία, τοὺς λόγους του μὲ ὀδύνη μέσα στὸ μονοδιάλογο καὶ στοὺς φανατισμοὺς. Ἡ ἀπουσία τῆς φιλίας ὅμως εἶναι ἡ πιὸ τραγικὴ στιγμὴ τῆς φιλοσοφικῆς συνείδησης ἄλλοτε καὶ σήμερα.

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ συναντιῶνται, καταργώντας τὴ διαφορὰ παλιοῦ καὶ νέου, οἱ φιλόσοφοι ποῦ βαθιὰ μελέτησαν τὸ πραγματικὸ καὶ νοιάστηκαν τὸν ἄνθρωπο: στὸ θέμα τῆς φιλίας ἔδωσαν προτεραιότητα ὁ Ἄριστοτέλης καὶ ὁ σύγχρονος γάλλος χριστιανὸς φιλόσοφος G. Marcel. Ὁ σύγχρονος κόσμος, λέει ὁ τελευταῖος, ἀπειλεῖται μὲ στειρότητα καὶ ἀπελπισία, ὄρφανὸς καθὼς εἶναι ἀπὸ φιλικοὺς δεσμοὺς. Ἡ παραδοχὴ τῆς φιλίας εἶναι ἐξορκισμὸς κατὰ τῆς ἀγωνίας², καὶ μέσο αὐτογνωσίας, γιατί τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι πεπερασμένο. Ἡ δημιουργικὴ πιστότητα καὶ διυποκειμενικότητα, ὅπως ἐπονομάζεται ἡ φιλία στὸ Marcel, εἶναι συγγενικὴ μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλία, γιατί καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις πρόκειται γιὰ ζωτικὲς δυνάμεις ἀθηντικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ συγκεκριμένα ἄτομα, γιὰ σχέσεις ἀπελευθέρωσης

1. Ἄριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια 1170b 11-13.

2. Βλ. Ἄννας Κελεσιίδου - Γαλανοῦ, Ἡ συγκεκριμένη φιλοσοφία τοῦ G. Marcel, Ἀθήνα 1978, 8-9.

από τον αυτοκεντρισμό: η άριστοτελική φιλία δεν είναι αυταρέσκεια: «Ἔστι γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός» (Ἄριστ. Η.Ν. 166α 31). Ὁ άριστοτελικός μεγαλόψυχος³ καὶ ὁ φιλόσοφος, παρὰ τὴν αὐτάρκειά τους, ἀναγνωρίζουν τὴ σημασία τῆς φιλίας: ὁ πρῶτος δὲ συναινεῖ νὰ μοιραστεῖ τὴ ζωὴ του παρὰ μὲ τὸ φίλο, ὁ ἄλλος, ὁ σοφός, ἂν καὶ γιὰ τὴ θεωρία τοῦ φτάνει ὁ ἑαυτός του⁴, δὲν ὑποτιμᾷ τὴ φιλικὴ συνεργασία: (οἱ ἐπεικεῖς) «καὶ ἑαυτοῖσι ὁμοροῦσι καὶ ἀλλήλοις». Ἡ φιλία, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, εἶναι ἄρνηση τῆς μοναξιάς⁵ συγκεκριμένη, δημιουργικὴ ἀνταλλαγὴ κι ἀπόρριψη τοῦ ἀφηρημένου πνεύματος⁶.

Ἡ παρατήρησή μου ὅμως γιὰ τὸ συγκεκριμένο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀντιδιαλεκτικά. Γιατὶ τὸ θέμα ἀκριβῶς τῆς φιλίας δὲ γεφυρώνει μόνο διαφορετικὰ ἀνθρώπινα ὄντα ἀλλὰ καὶ λογικὰ ἀντίθετα, ὅπως εἶναι τὸ ἀφηρημένο καὶ τὸ συγκεκριμένο. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ νὰ παραλληλίσω π.χ. τὰ Μαθηματικά καὶ τὴ φιλία: Ὅπως τὰ Μαθηματικά δὲν ὑπάρχουν δίχως τοὺς Μαθηματικούς, ἡ φιλία δὲν ὑπάρχει δίχως τοὺς φίλους. Τὰ Μαθηματικά δὲν εἶναι πράγματα ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη, ἡ φιλία δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν πράξη. Τὰ Μαθηματικά ἔχουν ἀκρίβεια, ἡ φιλία εἶναι ἀκριβή. Τὰ Μαθηματικά δὲν ἐξαρτιῶνται ἀπὸ τὸ χρόνο, ἡ φιλία, ἀφοῦ δοκιμαστεῖ μὲ τὸ χρόνο, ὅπως μὲ τὴν πείρα ἢ θεωρία, ἀντέχει στὸ χρόνο⁷.

Ἡ πρόταση «ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει χωρὶς τοὺς φίλους» ἔχει ἀνθρωπολογικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο: Οἱ ἀνάγκες τῆς ἀρετῆς εἶναι πάντα συγκεκριμένες, ἔμπρακτες. Ὅπως ὁ δίκαιος, καθὼς ἔδειξε ὁ Ἄριστοτέλης, «δεῖται πρὸς οὓς δικαιοπραγήσει καὶ μεθ' ὧν» (τὸ ἴδιο ὁ σώφρων καὶ ὁ ἀνδρεῖος, ἐνῶ ὁ σοφός μπορεῖ νάναί σοφός καὶ στὴ μοναξιά καὶ τὴ θεωρητικὴ ζωὴ του),

3. Η.Ν. IV 8 1124b 31-1125a 1.

4. X 7 1177a 32-34.

5. Βλ. π.χ. Ἄριστ. Η.Ν. 9 1170a 2-6: «μονώτη χαλεπὸς ὁ βίος».

6. Τὸ συγκεκριμένο πού τις χαρακτηρίζει εἶναι καὶ ὅ,τι τις διακρίνει ἀπὸ τὸν πλατωνισμό: ἡ πλατωνικὴ φιλία ὑποτάσσεται στὴν ὄντολογία, ἐφόσον ὡς ἔρωσ τοῦ Ἄγαθοῦ ἐντάσσεται στὴ μεθοδολογία τῆς πλατωνικῆς εἰδητικῆς. Ἡ άριστοτελικὴ φιλία εἶναι πέρασμα ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο Ἄγαθὸ στὴν τέλεια φιλία τοῦ ἔνσαρκου ἀγαθοῦ, τοῦ ἐνάρετου γιὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὸν ἐνάρετο ἄνθρωπο. Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ τὴν ἀνακοίνωση «Διυποκειμενικότητα καὶ Ὀντολογία. Ἄριστοτέλης καὶ G. Marcel». Διεθνὲς Συνέδριο Θεσ/νίκης 1978. Δημοσιεύτηκε γαλλικὰ στὸ περ. Πλάτων, 32,63-64 374-380. Ἀνάφερα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ γιὰτὶ καὶ τὸ συγκεκριμένο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κλονισμένα θεμέλια τῆς ζωῆς σήμερα καὶ ἡ ἀποκατάστασή του μέσα στὴ φιλία εἶναι πρῶτιστη ἀνάγκη.

7. Πβ. Ἄριστ. Η.Ν. 1237b 12-13 καὶ 17: «οὐκ ἔστι ἄνευ πίστεως φιλία βεβαία, ἡ δὲ πίστις οὐκ ἄνευ χρόνου, οὐδ' ἄνευ χρόνου φίλος» καὶ 1238a 1-2: «οὐ γὰρ ἔστιν ἄνευ πείρας οὐδὲ μῖς ἡμέρας ὁ φίλος ἀλλὰ χρόνον δεῖν», 14-16: χρόνος λέγεται δεικνύει τὸ φιλούμενον, καὶ αἱ ἀτιχία μᾶλλον τῶν εὐτυχίων· τότε γὰρ δῆλον ὅτι κοινὰ τὰ τῶν φίλων».

ἡ φιλία ὑπάρχει ὅταν ὑπάρχουν ἄνθρωποι φίλοι πού τήν πραγματώνουν μέ τίς πράξεις τους. Ἀλλά τί σημαίνει ἕνας ἄνθρωπος χωρίς φίλους;

Ὁ Πλάτων (Ἑβδομη Ἐπιστολή, 331b κ.μ.) συμβουλεύει τὸ Διονύσιο τὸ Νεώτερο νὰ ζεῖ ἔτσι πού νὰ γίνεται ὅσο περισσότερο κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ν' ἀποκτᾷ πιστοὺς φίλους καὶ συντρόφους· τοῦ φέρνει γι' αὐτὸ δυὸ παραδείγματα, τὸ ἓνα γιὰ μίμηση, τὸ ἄλλο γι' ἀποφυγή. Οἱ Ἀθηναῖοι, λέει, δὲν ἐγκατέστησαν οἱ ἴδιοι κατοίκους σὲ πόλεις πού τίς πήραν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους δυνάστες τους, ἀλλὰ τίς παρέλαβαν μέ τοὺς λαοὺς τους. Κι ὅμως διαφύλαξαν τὴν ἐξουσία ἑβδομήντα χρόνια, χάρη στοὺς ἄνδρες φίλους πού εἶχαν στὶς πόλεις αὐτές. Ἀντίθετα ὁ Διονύσιος ὁ Πρεσβύτερος, ὁ πατέρας τοῦ Νεώτερου, ἐνῶ ἄθροισε τὴ Σικελία σὲ μιὰ πολιτεία, μέ δυσκολία κρατήθηκε στὴν ἀρχή, ἐπειδὴ δὲν εἶχε σὲ κανένα ἐμπιστοσύνη· ἦταν, λέει ὁ Πλάτων, *«πένης ἀνδρῶν φίλων καὶ πιστῶν»*. Κι ἐπιγραμματικὰ συμπεραίνει ὁ φιλόσοφος: *«ἄλλο σημάδι πῶς φανερὸ κακίας καὶ ἀρετῆς δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὸ νάσαι ἢ νὰ μὴν εἶσαι ἐρημος ἀπὸ τέτοιους ἀνθρώπους»*⁸.

Ἡ ἀνθρώπινη ἠθικὴ ζυγίζεται μέ μέτρο τὴν ὑπαρξὴ ἢ ἀνυπαρξία φιλικῶν δεσμῶν. Ἡ ἀρετὴ συνδέεται μέ τὴ φιλία, ἢ κακία μέ τὴν ἀφιλία. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴ φιλία ὡς *«ἀρετὴ ἢ μετ' ἀρετῆς»* καὶ ὡς *«ἀναγκαιότατον εἰς τὸν βίον· ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ»* (Ἠθικὰ Νικομάχεια 1155a 4). Ἡ φιλία ὡς δεσμὸς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης κι ἐκτίμησης εἶναι συνάλληλη μέ τὴ δύναμη καὶ τὴ σωτηρία τῶν μελῶν της. Κι ἄμεσα συμπεραίνεται ὅτι ὁ φιλικὸς δεσμὸς δὲν χτίζεται πάνω σὲ συμφεροντολογικὰ θεμέλια. Ὅσοι εἶναι φίλοι γιὰτὶ χρησιμεύουν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο ἢ γιὰ λόγους εὐχαρίστησης διακόπτουν τὴ σχέση τους μόλις πάψουν νὰ ὑπάρχουν αὐτὰ πού τοὺς συνδέουν⁹. Ἐτσι θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὀρίσουμε τώρα τὴ φιλία ὡς δεσμὸ ἐμπιστοσύνης, ἀνιδιοτέλειας, εἰλικρίνειας, ἀμοιβαιότητος. Τὴν τελευταία ἔννοια θ' ἀναλύσουμε στὴ συνέχεια ὡς διαθεσιμότητα, συμπάθεια, ἀδελφικότητα.

Ἡ διαθεσιμότητα, ἡ συμπάθεια, ἡ ἀδελφικότητα.

Ὁ G. Marcel¹⁰ ἔχει ἐπίμονα δεῖξει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα συν-ὑπαρξὴ. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς ὄν μέ πληρότητα, ἐφόσον οἰκειώνεται μέ ἄλλα ἀνθρώπινα ὄντα. Ὅταν εἶμαι, λέει ὁ Marcel, σὲ κατάστασι διαθεσιμότητος, σταματῶ νὰ φτιάχνω μέ τὸν ἑαυτό μου

8. Βλ. καὶ τὴ μελέτη μου *Le sens de l'amitié*, Πλάτων 22 (1970) 223-227.

9. Βλ. Ἀριστοτέλης H.N. 1166a 55, 1165b 1-3.

10. Βλ. καὶ Ἄννας Κελεσιδου-Γαλανοῦ, Ἐλευθερία καὶ αὐθυπερβασθὴ στὸν Gabriel Marcel, Παρνασσός ΣΤ', 1974, 83 κ.μ.

ένα είδος κύκλου όπου ο άλλος δεν είναι παρά η ιδέα του άλλου και τότε ο άλλος υπάρχει ως υποκείμενο όπως και ο εαυτός μου. Αυτό σημαίνει ότι μπορώ να δώ την κατάσταση του σαν να ήταν δική μου κατάσταση. Η περίπτωση του πόνου είναι χαρακτηριστική: ο πόνος του άλλου δεν μου γίνεται αντιληπτός στην πραγματικότητα παρά αν η σχέση μου μ' αυτόν που υποφέρει είναι σχέση συμπάθειας.

Η φιλία τώρα ως αδελφικότητα είναι σύλληψη αρχαία και νεώτερη. Ο Πλάτων είδε τους ανθρώπους μιας ίδιας πόλης-κράτους σαν αδέρφια (Πολιτεία 414c) με σύνδεσμό τους την κοινή μητέρα-γή και τους Έλληνες ως «φύσει φίλους», κιόταν ακόμη αλληλοπολεμοῦνται (470c). Το οικείο και συγγενές του ελληνικού γένους είναι και το πανελληνικό ιδανικό του Ίσοκράτη. Η σύγχρονη χριστιανική φιλοσοφική σκέψη, ιδιαίτερα ο Marcel, δέχεται ότι στη φιλία ως αδελφικότητα σβήνουν τα σύνορα ανάμεσα στο έσωτερικό του ανθρώπου και σ' αυτόν που είναι «ένώπιόν» του· ότι το Έγώ μεταχειρίζεται τον άλλο όχι ως «αυτόν» άλλ' ως «Σύ». Η φιλία έτσι είναι ένότητα όντων, σύνδεσμος που οφείλεται στην ταυτότητα της έσωτερικής εμπειρίας, συμπαρουσία συντελεσμένη χάρη στην κοινότητα της αστάθειας των ανθρώπινων πραγμάτων. Οι άνθρωποι, από τη σκοπιά αυτή, δεν γνωρίζονται διανοητικά, αυτοαναγνωρίζονται ως διαφορετικά όντα και συναντιώνται δίχως μειωτικές συγκρίσεις. Βαθμός της φιλίας είναι έτσι ή αγάπη, όπου δυο συγκεκριμένοι άνθρωποι ανήκουν ο ένας στον άλλο χωρίς υπαγωγή του ενός στον άλλο, με αυτοξεπέραςμα χάρη στην ύπαρξη του άλλου. Ο νεοσωκρατικός G. Marcel, που υποστηρίζει ότι είναι άμοιβαία αναπτυξιακός ο χαρακτήρας της γνήσιας συναναστροφής, όρίζει τη φιλία-αγάπη ως «πράξη έλευθερίας, που βεβαιώνει μια άλλη έλευθερία, για τούτο και είναι έλευθερία» και συνεχίζει: «Υπάρχει πάντα στη ρίζα της αγάπης ή πίστη στον ανεξάντλητο πλούτο και στον απρόβλεπτο αυθορμητισμό του αγαπημένου όντος. Το ίδιο νόημα έχει ή επιγραμματική διατύπωση: «*Ελπίζω σέ Σένα για Μας*».

Δεν βρίσκω καλλίτερο παράδειγμα για να δείξω τη σχέση φιλίας-έλευθερίας (αυτοδημιουργίας) από τη φιλική σχέση μέσα στην οικογένεια¹¹. Όσοι μιλοῦν για χάσμα των γενεών σίγουρα δεν γνωρίζουν πολλά για τη δημιουργική αγάπη ή είναι άνίκανοι να τη δημιουργήσουν εκεί που είναι ουσιαστικά πηγή ζωής. Ένας αληθινός λόγος της φιλίας στη σχέση γονιού-παιδιού είναι αυτός που ακολουθεί: «*Λές έμεις και σεΐς, σαν να πρόκειται για δυο κόσμους ριζικά διαφορετικούς, ανάμεσα στους οποίους δεν είναι πιθανό να υπάρχει συνέχεια και βαθύτερη συνεννόηση ή σύμπτωση... Καμιά φορά κουβεντιάζοντας μαζί σου, αισθάνομαι πώς ή άποψή μου λογίζεται*

11. Βλ. Άννας Κελεσιδού-Γαλανού, Πρόσωπα φιλοσοφικής Οικογένειας, Αθήνα 1980, 38.

στραβὴ μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ μένα καὶ πὼς ἂν εἶχα πεῖ τὸ ἀντίθετο, πάλι ἄδικο θὰ εἶχα . . Δὲν ἔχω κάμει συστηματικὲς σπονδὲς ψυχολογίας ἢ ἀνθρωπολογίας. Τὸ μόνο ποὺ κατέχω . . εἶναι πὼς ἢ σκιά μου σκεπάζει τὴ νεανική σου ὑπαρξὴ καὶ τὴ στεναχωρεῖ . . Ἀκόμη καὶ ἂν μπορούσα νὰ εἶμαι ὁ τελειότερος τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀμφιβάλλω πὼς ἡ παρουσία μου στὴ ζωὴ σου, ἀνακατωμένη μὲ πολλὴ καὶ βαθιὰ . . ἀγάπη, θὰ σὲ στεναχωροῦσε τὸ ἴδιο γιὰ ἓνα ἀπλὸ καὶ ἀνέκκλητο λόγο: γιατί εἶμαι ὁ πατέρας σου . . Ζητῶ μονάχα νὰ σὲ βοηθήσω νὰ ξεκινήσεις. "Ὑστερα τράβα τὸ δρόμο σου καὶ σβῆσε με σιγά-σιγά ἀπὸ τοὺς λογισμοὺς σου, καθὼς τὸ θέλει ἡ ζωὴ» (Θεοτοκάς). Σ' αὐτὴ τὴ δυναμικὴ θεώρηση τῆς οἰκογενειακῆς σχέσης θά-θελα νὰ προσθέσω μιὰ παρατήρηση: ἡ ζωὴ δὲν προχωρεῖ μὲ διαγραφές ἀλλὰ μὲ γόνιμες προσλήψεις. Ἡ φιλία στὴν οἰκογένεια εἶναι πάντα δόσιμο καὶ ἀντιδόσιμο, δηλαδὴ πράξη ἀποτελεσματικῆς συνύπαρξης.

Στοὺς φίλους διαφορετικῆς ἡλικίας, ὅπως εἶναι καὶ οἱ γονεῖς μὲ τὰ παιδιά, τὸ αἶσθημα ποὺ στεγάζει τὴ φιλία εἶναι ἓνα «μητρικό» αἶσθημα ἀφοσίωσης. Ὁ μεγαλύτερος νιώθει γιὰ τὸ νεώτερο ὅ,τι ἡ μητέρα γιὰ τὸ παιδί: εὐτυχία καὶ πόνος του εἶναι ἡ εὐτυχία καὶ ὁ πόνος τοῦ ἄλλου. Στοὺς ἀρχαίους χρόνους φίλοι ἦταν οἱ συγγενεῖς. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει χαρακτηριστικά: «μέγα δὲ πρὸς φίλιαν καὶ τὸ σύντροφον καὶ τὸ καθ' ἡλικίαν . . οἱ συνήθεις ἑταῖροι· διὸ καὶ ἡ ἀδελφικὴ τῇ ἑταιρικῇ ὁμοιοῦται» (14 1161b 34). «ἀνεψιοὶ δὲ καὶ οἱ λοιποὶ συγγενεῖς ἐκ τούτων συνωκείωνται· τῷ γὰρ ἀπὸ τῶν αὐτῶν εἶναι. Γίνονται δ' οἱ μὲν οἰκειότεροι οἱ δ' ἄλλοτριώτεροι τῷ σὺννεγγυς ἢ πόρρω τὸν ἀρχηγὸν εἶναι. Ἔστι δ' ἡ μὲν πρὸς γονεῖς φιλία τέκνοις καὶ ἀνθρώποις πρὸς θεοὺς, ὡς πρὸς ἀγαθὸν καὶ ὑπερέχον» (1162a 1-5).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ συγγενικό δεσμὸ γινόμαστε τυχαία κληρονομικοὶ φορεῖς φυσιογνωμικῶν καὶ ψυχικῶν χαρακτηριστικῶν τοὺς συγγενεῖς δὲν τοὺς διαλέγουμε ὅπως διαλέγουμε τοὺς φίλους. Στὸ φιλικὸ δεσμὸ μᾶς φέρνει ἡ προαίρεσή μας, γι' αὐτὸ κι ὁ δεσμὸς εἶναι ἡ πιστὴ μας ταυτότητα: ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποιότητα τῶν φίλων μας εἰκονίζουν τὴν προσωπικότητά μας. Ὁ λαὸς σήμερα λέει: «πὲς μου ποιοὺς εἶναι ὁ φίλος σου νὰ σοῦ πῶ ποιοὺς εἶσαι». Ἄν ὁ συγγενικός δεσμὸς γίνεαι καὶ φιλικός, ὡς δεσμὸς χαρακτήρων, ἂν τὸ σπίτι γίνεαι φιλόξενο γιὰ τοὺς οἰκειοὺς του, τότε ἡ οἰκογενειακὴ ἀνελευθερία μετατρέπεται σὲ ἐλευθερία καὶ ἡ ζωὴ οἰκοδομεῖται σταθερά, ἀφοῦ στὸ φιλικὸ ζευγάρι συνυπάρχουν ἡ πείρα τῆς ὀριμότητος καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῆς νιότητος.

Ἡ φιλοξενία εἶναι ἐννοια ποὺ φωτίζει σημαντικὰ τὸ θέμα μας. Στὴ φιλία γίνεαι πάντα ὅ,τι στὴ φιλοξενία, ὅπου δέχομαι τὸν ἄλλο σπίτι μου, ἀνοίγω γι' αὐτὸν τὸ δικό μου χῶρο, τὸν αἰσθάνομαι ὄχι σὰν ξένο, ἀλλὰ σὰν κάποιον ποὺ θέλω νὰ συμμετέχει στὸν κόσμον τῆς ψυχῆς μου. Αὐτὸς ὁ κόσμος

χρειάζεται τόσο τη δημιουργική μοναξιά όσο και την επικοινωνία και τη γνήσια φιλία.

Ἡ προέκταση πού θά κάνουμε στό σημείο αὐτό ἀφορᾶ τή φιλία ὡς σχέση ἀνθρώπου καί πραγμάτων, τή φιλία ἀντίμαχη στή μοναξιά πού ἰδιαίτερα ἐπιβάλλει ὁ σημερινός τεχνικός πολιτισμός μας. Ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη περισώζεται ἀπό τήν πτώση τῆς στή στατική μοναξιά καί ἀπό τήν πτώση τῆς στά πράγματα — πού ἀδιάφορα συγκροτοῦν μιᾶ δίχως οὐσία παρουσία — μέ τή γνήσια φιλία γιά τά ἴδια τά πράγματα. Στή σχέση π.χ. καλλιεργητῆ καί τῆς γῆς του, μουσικοῦ καί ὄργανου τῆς τέχνης του τὸ αἶσθημα τῆς ὑπαρξης μεγαλώνει, γιὰτί ἡ σχέση αὐτή εἶναι ὅπως καί ἡ ἀνθρώπινη: φιλική, ζωντανή· ἐνῶ ἡ σχέση μηχανήματος καί κτήτορος, πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἀδιαθεσιμότητα, δέν πλουτίζει τήν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅ,τι ἔχουμε δίχως καί νά τὸ ἀγαπᾶμε δέν εἶναι δικό μας παρά ἀριθμητικά. Κι ἀντίστροφα τὸ δικό μας (πράγμα καί οἰκεῖο ἔργο) τὸ ἀγαπᾶμε, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, καθέννας μας περισσότερο. Ἡ σημασία τῆς φιλίας αὐτῆς γιά τὸν ἄνθρωπο εἶναι διπλή: ἀνυψώνεται ἀλλά καί σώζεται ὁ ἄνθρωπος ἀπό τοὺς κινδύνους μιᾶς καταστροφικῆς δημιουργίας. Ὅταν ἔχω κάτι, μέ τὸ ὁποῖο συνδέομαι ζωντανά (ὁ κῆπος μου, τὸ βιολί μου, τὸ ἔργο μου), δέν τὸ ἔχω ἀπλά, κοινωνῶ μ' αὐτὸ αἰσθητικά καί τότε νιώθω ἕνα ἐντονο αἶσθημα ὅτι εἶμαι πραγματικά¹².

Μέ τή φιλία, ὡς ζωντανή πιστότητα ἀνθρώπων ἢ ἀνθρώπων καί πραγμάτων, αὐξάνεται λοιπὸν στὸν ἄνθρωπο τὸ αἶσθημα τῆς ζωῆς. Ἐδῶ ἀκριβῶς θά ἐντάξουμε καί ἕνα ἀκόμη γνώρισμα τοῦ δυναμισμοῦ τῆς φιλίας, τὸ ὅτι ἀποδείχεται πιὸ δυνατὴ καί ἀπὸ τὸ θάνατο. Εἶναι δυνατό καί ἡ ὀδύνη τοῦ θανάτου, ὅχι νά ξεπεραστεῖ ἀλλὰ ν' ἀντιζυγιστεῖ μέ τή συνείδηση τῆς ἀξίας τῆς εὐτυχίας πού πρόσφερε ἕνα φιλικὸ πρόσωπο. Κι ἐνῶ εἶναι ἀλήθεια αὐτὸ πού ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης πὼς δέν εἶναι «εὐδαιμονικός» ὁ «μονώτης», ὁ «ἀτεκνος» κι αὐτὸς πού τοῦ ἔχουν πεθάνει οἱ «ἀγαθοὶ φίλοι», εἶναι κι ἀλήθεια αὐτὸ πού ὁ σύγχρονος στοχαστῆς G. Marcel¹³ ὑποστήριξε: ὁ ἄνθρωπος πού τὰ βάζει μέ τή μοῖρα του, γιὰτί τοῦ στέρησε τὸ πρόσωπο πού ἀγαποῦσε, χτυπᾶ μέ ἀναδρομικὴ κατάρτα τήν εὐτυχία πού προηγούμενα τοῦ χαρίστηκε. Ἡ ἄπειρη ἀξία τῆς μέθεξης τοῦ καλλίτερου εἶναι σὰν ν' ἀποκαθιστᾶ τὸ ρεῦμα πού μοιάζει νάχει διακοπεῖ. Ὁ χαμός, πάντα ὀδυνηρός, εἶναι σὰ νά μὴ εἶναι ὀριστικός. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ φιλία εἶναι τὸ συναἶσθημα ἐκεῖνο πού σέ κάνει νά νιώθεις δυὸ Ἐγὼ σ' ἕνα, κιόταν χάσεις τή ζωντανή παρουσία τοῦ φίλου ἢ ἀγαπημένου συνεχίζεις νάσαι ἢ παρουσία του. Μόνο ἡ φιλία-ἀγάπη εἶναι ἡ

12. Βλ. G. Marcel, *Les Hommes contre l'humain* 46-48.

13. Gabriel Marcel, *L'Homme Problématique* 47.

βαθύτερη βεβαιότητα πὼς ὅ,τι ἀγάπης καὶ ἀγαπᾶς δὲ χάνεται ποτὲ στὴ ζωῇ.

Ζωὴ καὶ ζωντάνια ὑπάρχουν στὴ φιλία διπλά: κίόταν ζεῖς μ' αὐτὴ κίόταν ζεῖς μὲ τὴ μνήμη της. «*Εἶναι πραγματικὰ ζωντανός, ὄχι ὅποιος ἔχει μόνο ἀγάπη γιὰ τὴ ζωῇ, ἀλλ' ὅποιος αὐτὴ τὴν ἀγάπη πασκίζει νὰ τὴν κάνει διάχυτη καὶ ὡσὰν νὰ φουντώνει ἀπ' αὐτὸν γύρω του*» (G. Marcel). Κυττάξετε τοὺς ἀνίκανους νὰ νιώσουν φιλικὰ καὶ νὰ ἀγαπηθοῦν: ἡ ζωὴ πετυχαίνει βέβαια μὲ μισθοφορικὰ αἰσθήματα, ἀλλὰ καμμιά μισθοφορικὴ ἢ τυραννικὴ φύση δὲν εὐτύχησε πραγματικὰ στὴ ζωῇ, ἄμοιρη καθὼς ἦταν πάντα ἀπὸ φιλία.

Διαλυτικὰ κάθε φιλικῆς ἔνωσης εἶναι: ὁ δεσποτισμός, ἡ φιλαρέσκεια ἢ τὸ ἀντίθετό της, ἡ αὐτοἀρνηση, ἡ φιλοδοξία, ἡ ματαιοδοξία. «*Πολὸ δύσκολο νὰ βρεῖς σ' ἓνα τύραννο μιὰ σίγουρη ἀγάπη*»¹⁴. Ὁ τύραννος δὲν ἀγαπιέται οὔτε ἀγαπάει. Ὁ ἐγωιστὴς πάλι, ἐνῶ μπορεῖ νὰ μετέχει σ' ἓνα ἐρωτικὸ δεσμό, δὲν ὑπάρχει στὴ φιλικὴ σχέση, γιατί ἡ φιλία ἀπαιτεῖ ἀνιδιοτέλεια, διακριτικότητα, διορατικότητα καὶ ἀποτελεσματικὴ συμμετοχὴ. Ὁ νάρκισσος, ἐπειδὴ αὐτοαρέσκεται ὑπέρμετρα εἶναι ἄφιλος, ἀλλ' ὄχι ξεκομμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους: κι αὐτὸς ὅπως ὁ τύραννος συντηρεῖ ἀριθμητικὰ τοὺς ἄλλους γύρω του μὲ ποικίλους τρόπους: σαγήνη, κολακεία, ἀπατηλὴ προσφορά εἶναι τὰ μέσα του ὅπως στὸν τύραννο ἢ βία. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ποὺ μισεῖ τὸν ἑαυτό του δὲν ἀγαπᾷ τὸ διπλανό του παρὰ μόνο λαθεμένα. Ὁ φαῦλος οὔτε μὲ τὸν ἑαυτό του δὲν ἔχει φιλία, ἀφοῦ ὄλα μέσα του εἶναι ἄφιλα¹⁵. Ἄφησα τελευταίους τοὺς φιλόδοξους, ξεχωρίζοντάς τους μιὰ καὶ ἔχουν σήμερα ἰδιαίτερη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ κι εἶναι αὐτοὶ ποὺ κι ἀπὸ ἄλλη ἄποψη προσγράφουν στὴ φιλία τὴν ποσότητα. Οἱ φιλόδοξοι ἔχουν πολλοὺς γύρω τους, ὄχι φίλους ἀλλὰ γνωρίμους, πρόσωπα τοῦ βιβλιάρχου τῶν κοινωνικῶν τους αὐτοασφαλίσεων. «*Οἱ πολλοὶ φίλους οἶονται τοὺς χρησίμους εἶναι*» (Ἀριστοτέλης). «*Οἱ πολὺφιλοι καὶ πᾶσιν οἰκείως ἐντυγχάνοντες*» ὁμῶς ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἀριστοτέλη¹⁶ δὲν ξεγελοῦν πὼς εἶναι ἀληθινὰ φίλοι ἢ πὼς ἔχουν ἀληθινὰ φίλους. Αὐτοὶ ποὺ ἔχουν πολλὰ τὰ ἀγαθὰ μέσα τους δὲν χρειάζονται πολλοὺς γνωρίμους καὶ χρησίμους, ἀλλὰ ἐνῶ εἶναι ἀνεξάντλητη ἡ φιλικὴ τους διάθεση, οἱ διακρίσεις ποὺ κάνουν στὶς φιλικές τους σχέσεις ὑπαγορεύονται πάντα ἀπὸ κριτήρια ἠθικά. Τὰ συμφέροντα ὄχι μόνο τίς ἰδέες πάντα ρεζιλεύουν ἀλλὰ καὶ τὰ αἰσθήματα νοθεύουν. Ἐδῶ βρίσκει καὶ τὴν ἐξήγησή του τὸ γεγονὸς ὅτι σπάνια συνάδελφοι —τί εἰρωνία αὐτὴ ἢ ὄνομασία γιὰ

14. La Béotie, Ἐλευθερία καὶ ἐκούσια δουλεία, ἀποδ. Στασινόπουλου, 1974, 35-36.

15. Πβ. Ἀριστοτέλης Η. Ν. 1166b 25-26.

16. IX 10, 1171a 14-16.

τούς ανθρώπους που συνυπηρετούν—είναι ή μένουν φίλοι: όπου φυτρώνει ο φθόνος δεν ευδοκιμεί η φιλία. Η γνησιότητα, ή κλίση για το καλλίτερο είναι το έδαφος της φιλίας. Έδώ επαληθεύεται ο λόγος του Ίσοκράτη για τις φιλίες των φαύλων: λίγος χρόνος φτάνει για να τις διαλύσει, και του Άριστοτέλη που και προηγούμενα ανάφερα: «ή μὲν οὖν πρώτη φιλία, και δι' ἦν αἱ ἄλλαι λέγονται, ἢ κατ' ἀρετὴν ἔστι, και δι' ἣδονήν τῆς ἀρετῆς· αἱ δ' ἄλλαι ἐγγίγγονται φιλίαι και ἐν παισὶ και θηρίοις και τοῖς φαύλοις»¹⁷.

Τέλος τῶν πρακτῶν... τὰγαθὸν και τὸ ἄριστον», ἔλεγε ὁ Ἄριστοτέλης (H.N. A 1094a 18-23). Τὸ τέλειο εἶναι ἡ εὐδαιμονία, αὐτὴ που πραγματοποιεῖται, ὄχι αὐτὴ που μένει στὴ θεωρία. «Ταύτην γὰρ αἰρούμεθα (τὴν εὐδαιμονίαν) αἰεὶ δι' αὐτὴν και οὐδέποτε δι' ἄλλο, τιμὴν δὲ και ἣδονήν και νοῦν και πᾶσαν ἀρετὴν αἰρούμεθα μὲν και δι' αὐτὰ... αἰρούμεθα δὲ και τῆς εὐδαιμονίας χάριν... τὸ δ' αὐταρκές λέγομεν οὐκ αὐτῷ μόνῳ τῷ ζῶντι βίον μονώτην, ἀλλὰ και γονεῦσι και τέκνοις και γυναικὶ και ὅλως τοῖς φίλοις και πολίταις, ἐπειδὴ φύσει πολιτικὸς ἄνθρωπος... τούτων δὲ ληπτέος ὄρος τις ἐπεκτείνονται γὰρ ἐπὶ τοὺς γονεῖς και τοὺς ἀπογόνους και τῶν φίλων τοὺς φίλους εἰς ἄπειρον πρόεισιν» (δ.π. A5 1097b 1κ.μ.). Ἡ εὐδαιμονία εἶναι συγκεκριμένη και συμπίπτει μὲ τὸ αἶσθημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης και τῆς αὐτάρκειας, στὸ μέτρο που εἶναι αὐτὰ ἀνθρώπινα δυνατά. Ἡ αὐτάρκεια ὁμως δὲν εἶναι ποτὲ μοναξιά ἀλλὰ φιλικὴ συνύπαρξη. Ἐτσι ἡ εὐδαιμονία εἶναι πρῶτα φιλία μὲ τὸν ἑαυτὸ μας, ἢ συμφωνία που ὁ Σωκράτης εὐχόταν στοὺς θεοὺς νὰ του δίνουν πάντοτε και ὁ Ἄριστοτέλης ὀνόμασε «ὁμογνωμεῖν» (1166a 13) εἶναι και ὅ,τι στὴ γλῶσσα τῆς ἐπικοινωνίας ὀνομάζουμε «ὀριζόντια ἐπικοινωνία»: συγκεκριμένες σχέσεις που μ' ἐνώνουν μὲ τὸν ἑαυτὸ μου, συμφωνία μὲ τὸν κόσμον και τοὺς ἄλλους.

Ἄν και δὲν συμφωνῶ μὲ τὴ μονομέρεια μιᾶς ψυχολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ προσώπου τοῦ Σωκράτη, θὰ μεταφέρω ἐδῶ ἕνα μέρος τῆς περιγραφῆς του, που ἔχει σχέση μὲ τὸ θέμα μας: «Τόσο βαθιὰ ἦταν ἡ ἀνιδιοτέλειά του, που δὲν μπορούσε νὰ κλεισθεῖ σ' ἕνα ἐπηρμένο και μοναχικὸ στοχασμό. Βρῆκε τοὺς ἀνθρώπους μέσα του και θέλησε νὰ μιλήσει μ' αὐτοὺς και γι' αὐτοὺς. Καρπὸς ἀπὸ τὴν πιὸ ἀνώτερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς ἢ ἀγάπη στὸ τέλος ἀνυψώνει τὸ στοχασμὸ ὡς τὴν καθολικότητα»¹⁸.

Και στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ἡ φιλία πολιτογραφεῖται ὡς συμπορεία και εἰρηνικὴ συνύπαρξη πάνω σὲ θεμέλια ἠθικά. Ὁ χῶρος τῆς φιλίας ὅπου κινούνται συγκεκριμένες ὑπάρξεις μὲ κοινὸς στόχους εἶναι ἡ ὁμάδα, ἢ κοινωνία ὅπου δεσμὸς εἶναι ὁ ἀμοιβαῖος σεβασμὸς τῶν Μελῶν και ἡ ἐπι-

17. 1238a 30-31.

18. Essertier, Les formes intérieures de l'explication 304-305.

στοσύνη. Ἐδῶ ἡ φιλία εἶναι ἀντίθετη σὲ κάθε λιποταξία καὶ σὲ κάθε ἀπαράδεκτο ἐρημιτισμὸ. Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ φιλία εἶναι ἀτελεῦστη δοσολογία μὲ τὸ πραγματικὸ. Στὴ φιλία ὡς ἀγαθὸ συμπίπτουν τὸ ἄτομο καὶ τὸ σύνολο τῶν ἀτόμων ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ κοινωνία. Ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ ὅρισε τὸν ἄνθρωπο ὡς «φύσει πολιτικὸν καὶ σὺζῆν πεφυκότα» (1169b 16-17), ἐξαίροντας τὴν κοινωνικοπολιτικὴ σημασία τῆς φιλίας τὴν ὀνομάζει «μέγιστον... τῶν ἀγαθῶν ταῖς πόλεσιν» (1262b 9-10).

ΠΑΝΑΓ. ΚΟΝΔΥΛΗ

Δ. Φ. Πανεπιστημίου Heidelberg

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΡΤΕΣΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Ἡ μελέτη τῶν συγκεκριμένων μορφῶν ἀποδοχῆς ἢ ἀπόρριψης ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ἔργου μέσα σ' ὀρισμένο χῶρο καὶ χρόνο μπορεῖ νὰ παρουσιάξει ἐνδιαφέρον παραπάνω ἀπὸ χρονολογικὸ, ὅταν ἀποκαλύπτει τοὺς βαθύτερους μηχανισμοὺς τῆς σκέψης καὶ τὶς κοσμοθεωρητικὲς προτιμήσεις ὧν πῆραν κάποια σαφὴ — θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, ἐμπεριστατωμένη ἢ ἐπιπόλαια — θέση ἀπέναντί του. Σὲ περίπτωσι πού πολλοὶ συνάμα διανοητὲς θεωροῦν κατὰ κάποιο τρόπο ὑποχρεωτικὴ τὴν ἔκφρασι κρίσεων γιὰ τὸ ἔργο ἑνὸς ἄλλου, συγχρόνου ἢ μὴ, τότε τὸ ἔργο αὐτὸ κατὰ κανόνα ἐμπεριέχει ἀπόψεις ἢ θίγει προβλήματα πού στέκουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς γενικῆς προσοχῆς, ἔτσι ὥστε ὁ ἱστορικὸς, ἀναλύοντας τοῦτο τὸ ἀντικείμενο τῆς γενικῆς προσοχῆς στὴ δεδομένη ἐποχῇ, μπορεῖ ν' ἀνασυγκροτήσῃ, μερικὰ τουλάχιστο, τὴν πνευματικὴ τῆς φυσιογνωμία. Σκοπὸς μας ἐδῶ εἶναι νὰ δείξουμε μὲ ποιὸ τρόπο ἡ τοποθέτησι σημαντικῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπέναντι στὴν καρτεσιανὴ φιλοσοφία (στὸ σύνολό της ἢ σὲ συγκεκριμένες κάθε φορὰ πλευρὲς της) συνυφαίνεται μὲ τὶς γενικότερες φιλοσοφικὲς τάσεις κι ἐπιδιώξεις τους. Στὸν βαθμὸ, ὡστόσο, πού τὰ ρεύματα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀρθρώνονται μὲ τὴν μορφὴ κρίσεων πάνω στὴν καρτεσιανὴ μεταφυσικὴ καὶ φυσικὴ δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ ν' ἀκολουθοῦν τὰ μεγάλα δυτικοευρωπαϊκὰ τους πρότυπα. Ἐνα σύντομο περίγραμμα τῆς θεμελιώδους σχέσεως τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ πρὸς τὸν καρτεσιανισμό ἀποτελεῖ, ἔτσι, τὴν ἀναγκαστικὴ εἰσαγωγὴ στὸ θέμα μας.

Ἡ ἄποψη, πού διατύπωσαν παλαιότεροι ἰδιαίτερα ἱστορικοὶ τῶν ἰδεῶν, ὅτι δηλ. ὁ Διαφωτισμὸς προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν καρτεσιανὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς σχολαστικῆς-ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ κάθε αὐθεντίας γενικά, ὄχι μόνον παραγνωρίζει τὶς οὐσιαστικὲς δομικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὴν καρτεσιανὴ μεταφυσικὴ καὶ στὴν διάχυτὴ γενικὴ ὄντολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ λησμονεῖ, ὅτι ἡ νευτώνεια φυσικὴ, πού δεσπόζει ἀδιαμφισβήτητα στὸν 18ο αἰ., σὲ πολλὰ καὶ κρίσιμα σημεία βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς φυσικῆς τοῦ Descartes καὶ μάλιστα διαμορφώθηκε σὲ μεγάλο μέρος μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίθεσι πρὸς τὴν τελευταία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά,

οἱ διακηρύξεις τοῦ Descartes ἐναντίον τῶν αὐθεντιῶν καὶ ὑπὲρ τῆς *libertas philosophandi* ἀποτελοῦσαν (ἀντίθετα μὲ ὅσα λένε οἱ θρύλοι, ποὺ συχνὰ φιλοξενοῦνται ἀκόμη στὰ ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας) κοινοὺς ἀντισχολαστικοὺς τόπους ὄχι μόνον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἴδιου τοῦ Descartes, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ρηξικέλευθη ἐργασία τοῦ Galilei. Εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ Descartes ἔδωσε στοὺς κοινοὺς αὐτοὺς τόπους νέα ἔμφαση, καὶ τοῦτο ἀναγνωρίζεται ἀφειδώλευτα ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἢ ὅποια, ἔτσι, υἱοθετεῖ ἀπέναντί του διπλὴ στάση: ἀπὸ τὴν μιὰ τὸν χαιρετίζει σὰν ἐλευθερωτὴ, ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη — μὲ λόγια πολὺ ἐντονότερα — καταδικάζει τὶς βασικὲς του διδασκαλίες, ποὺ φαίνονταν νὰ ἀντιβαίνουν ὄχι μονάχα στὴ νεότερη ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν (ριζοσπαστικὴ) ἀντιασκητικὴ ἠθικοφιλοσοφικὴ τοποθέτηση τοῦ Διαφωτισμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια: σὲ πρώτη γραμμὴ βάλλεται ὁ ἄδρὸς καρτεσιανὸς χωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ πνεῦμα καὶ ὕλη, σὲ *res cogitans* καὶ *res extensa*, ὁ ὁποῖος, ταυτίζοντας τὴν ὕλη μὲ τὴν ἔκταση, ἀρνιόταν στὴν πρώτη κάθε ἔμφυτο δυναμισμό στὸ κοσμολογικὸ ἐπίπεδο. Στὸ ἀνθρωπολογικὸ καὶ γνωσιοθεωρητικὸ ἐπίπεδο, πάλι, ἡ δυσπιστία τῆς καρτεσιανῆς δυαρχικῆς μεταφυσικῆς πρὸς τὸν αἰσθητὸ κόσμον ἐκφράστηκε μὲ τὴν ὑποτίμηση τῆς σημασίας τῶν αἰσθήσεων ἀπέναντι στὶς λειτουργίες τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν. Τόσο ἡ ἔξαρση τοῦ ρόλου τῶν ἐμφύτων, δηλ. μὴ ἐμπειρικῶν δεδομένων ἰδεῶν, ὅσο καὶ ἡ ταύτιση τῆς ὕλης μὲ τὴν ἔκταση, ποὺ ἐπέτρεπε τὴν καθαρὰ μαθηματικὴ-γεωμετρικὴ διαπραγμάτευση τῶν προβλημάτων τῆς φυσικῆς, συνεπάγονταν, τώρα, τὸ πρωτεῖο τῆς ἀπαγωγικῆς καὶ νοησιαρχικῆς μεθόδου ἀπέναντι στὴν ἐπαγωγικὴ καὶ ἐμπειρικὴ. Τὸ συναφὲς καρτεσιανὸ ἰδεῶδες ἐνός λογικῶν συνεκτικοῦ, ὀλόπλευρου κι ὀριστικοῦ συστήματος κατακρίνεται σχεδὸν ὁμόφωνα ἀπὸ τοὺς διαφωτιστές, οἱ ὁποῖοι στὴν ἀπαγωγικὴ, μονόπλευρα μαθηματικὴ διαπραγμάτευση τῆς φυσικῆς ἀντιτάσσουν τὴν μέθοδο τοῦ Newton (ἢ ὅ,τι θεωροῦν σὰν τέτοια), ἐνῶ τὴν θεωρία τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν τὴν καταπολεμοῦν μὲ ἔρεισμά τους τὴν (μετριοπαθῆ) αἰσθησιοκρατία τοῦ Locke. Στὸ πνευματικὸ στερέωμα τοῦ Διαφωτισμοῦ κυριαρχοῦν, λοιπόν, οἱ Newton καὶ Locke, καὶ μάλιστα ὄχι ὡς συνεχιστές, παρὰ ὡς κεκηρυγμένοι ἀντίπαλοι τοῦ Descartes. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν προσώπων κρύβονται ὅμως διεργασίες βαθύτερες. Τὸ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἡ ριζοσπαστικὴ ὄντολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἢ ὅποια ἀπολήγει στὶς θέσεις γιὰ τὴν αὐτοκινησία τῆς ὕλης καὶ γιὰ τὸν στενὸ σύνδεσμον (ἂν ὄχι τὴν ταυτότητα) ψυχοπνευματικῶν καὶ βιοφυσικῶν λειτουργιῶν στὸν ἄνθρωπον. Τούτῃ τὴν ριζοσπαστικὴ ἀνατίμηση τῶν αἰσθητῶν (ποὺ στὸ ἠθικοφιλοσοφικὸ ἐπίπεδο ἐκφραζόταν μὲ τὴν ἀρνηση τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ) ἀντιστρατευόταν ὁ καρτεσιανὸς αὐστηρὸς χωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ *res cogitans* καὶ *res extensa*, καὶ γι' αὐτὸ ἀποτέλεσε τὸν πρῶτον πολεμικὸν στόχον τῶν ἐκ-

προσώπων του Διαφωτισμού, μολονότι ή πλειοψηφία τους δεν ήταν πρόθυμη να περάσει από την αντίθεσή της προς την καρτεσιανή διαρχία στην αποδοχή ενός υλιστικού μονισμού· οι ενδιάμεσες αμφίροπες θέσεις φαίνονταν κοσμοθεωρητικά και ψυχολογικά βολικότερες¹.

Στόν ιδεώδη τύπο, που μόλις διαγράψαμε, μπορούν να ένταχθούν χωρίς διαστρεβλώσεις οι γενικές θέσεις των πλείστων Έλλήνων διαφωτιστών απέναντι στην καρτεσιανή φιλοσοφία, μολονότι τὰ θέματα και ο ιδιαίτερος τονισμός τους παραλλάζουν σε κάθε περίπτωση. Αυτή ή διαπίστωση στηρίζεται στα κείμενα που έμφανίστηκαν μετά τὰ 1766, όποτε δημοσιεύτηκαν ή «Λογική» του Εϋ. Βούλγαρη και τὰ «Στοιχεία Φυσικής» του Νικ. Θεοτόκη. Πενιχρότατα είναι τὰ στοιχεία μας από τὸ πρώτο μισό του 18ου αι., όχι ίσως τόσο γιατί χάθηκαν, όσο γιατί δεν είχε ακόμα αρχίσει σε αξιόλογο βαθμό ή εισροή των ευρωπαϊκών ιδεών στον ελληνόφωνο χώρο. Άκριβώς γι' αυτό, έδω δεν επαναλήφθηκε με την ίδια χρονική διάταξη ό,τι έγινε στην Δύση, όπου μιὰ σύντομη περίοδο άνθησης και (κάθε άλλο παρά εύκολης ή άνεμπόδιστης) διάδοσης του καρτεσιανισμού την διαδέχθηκε ή πολεμική έναντίον του, και μάλιστα από την πλευρά του αρχόμενου Διαφωτισμού· στον ελληνικό χώρο ο καρτεσιανισμός έγινε ευρύτερα γνωστός παράλληλα με την νεωτώνεια-λοκιανή ανάιρεσή του. Η γενική τούτη διαπίστωση δεν ισχύει ώστόσο για τις πρώτες-πρώτες επαφές Έλλήνων διανοητών με την καρτεσιανή σκέψη, οι όποίες, μολονότι πραγματοποιούνται μετά την εμφάνιση των έργων του Newton και Locke, όμως καθορίζονται (με αρκετή καθυστέρηση, εξαιτίας των ιδιομορφιών του ελληνικού χώρου) από τὸ πρόβλημα των σχέσεων προς την περιπατητική φιλοσοφία. Στην περίπτωση του Βικεντίου Δαμοδοϋ οι υπάρχουσες ένδειξεις μās επιτρέπουν να μιλήσουμε πιό πολύ για ένοφθαλισμό καρτεσιανών στοιχείων, ιδιαίτερα στον τομέα τής λογικής και τής φυσικής², σε μιὰ γενική θεώρηση μάλλον άριστοτελική· αντίστροφα,

1. Μιάν αναλυτική διαπραγμάτευση του χαρακτήρα του καρτεσιανισμού και των σχέσεών του με τον Διαφωτισμό, μαζί με τ' άπαραίτητα τεκμήρια, προσφέρει ή εργασία μου *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Stuttgart 1981, ιδ. 170 κέ., 213 κέ., 248 κέ., 270 κέ.

2. Άναφέρεται μιὰ άνέκδοτη «Φυσική μερική και γενική κατά τὸ σύστημα του Καρτεσιϋου» (βλ. Ε. Παπανοϋτσου, 'Η νεοελληνική φιλοσοφία, τ. 1, Άθήνα 1953, 120. Πρβλ. τόν κατάλογο των σωζομένων χειρογράφων στον Γ. Κραβ, Οί θετικές-φυσικές έπιστήμες στον ελληνικό 18ο αι., Άθήνα 1977, 127). Για την γενική άριστοτελική τοποθέτηση του Δαμοδοϋ παρά τις καρτεσιανές του συμπάθειες συμφωνώ με τόν Κ. Δημαρά, 'Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, β' έκδ., 114. Την παρουσία καρτεσιανών ιδεών (και προπαντός τής Λογικής του Port-Royal) στην Λογική του Δαμοδοϋ έδειξε πολύ καλά ή Β. Μπόμπου-Σταμάτη, 'Η «Σύντομος ιδέα τής Λογικής κατά την Μέθοδο των Νεωτέρων» του Βικεντίου Δαμοδοϋ, Δευκαλίον 21 (Μάρτιος 1978) 64-85. Για ν' αποφύγω

ὅ,τι διασώζεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη γεννᾷ τὴν ἐντύπωση μιᾶς συνειδητῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμό, ἢ ὁποία ὅμως μέσα στὶς δεδομένες συνθήκες παρέμεινε ἡμιτελής. Ὁ Ἀνθρακίτης ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ἀπερίφραστα, ὅτι ἔχει ἀποστεῖ ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ φιλοσοφία³, καὶ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν φιλοσοφικὴ του τοποθέτηση ἀπέναντι στοὺς ἀντιπάλους του (καὶ ἐπίσης, ἀπέναντι στὴν ἀναμφισβήτητα χριστιανικὴ του συνείδηση) χρησιμοποιοῦ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι εἶναι ἐλεύθερος νὰ υἱοθετεῖ ὅποια φιλοσοφία βρίσκει ὀρθότερη, ἀρκεῖ νὰ τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν πίστη. Φυσικά, στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἀπηχεῖται ἡ παλαιὰ (ἀβερροϊκὴ) διδασκαλία τῆς διπλῆς ἀλήθειας, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐπίδρασή του κάθε ἄλλο παρά κατευναστικὴ μποροῦσε νὰ εἶναι. Ἴσως αὐτὴ ἡ γενικὴ τοποθέτηση τοῦ Ἀνθρακίτη στὸ κεντρικὸ τότε πρόβλημα τῶν σχέσεων φιλοσοφίας καὶ θρησκείας νὰ ἐνοχλοῦσε τοὺς ἐπικριτῆς καὶ διώκτες του ἀκόμη περισσότερο κι ἀπὸ ὀρισμένες πλευρῆς τῆς διδασκαλίας του. Ὡστόσο καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς τελευταίας θὰ πρέπει νάχε γίνει ἐκδηλῆ μία μεταστροφή ἐνδιαφερόντων. Γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς πληροφορίας, ὅτι ὁ Ἀνθρακίτης «μετέφρασε τὰ τοῦ Νικολάου Μαλεμβραγχιου, Καρτεσιου καὶ ἄλλων τινῶν τὰ συγγράμματα»⁴, γεγονὸς παραμένει ἡ σθεναρὴ υπεράσπιση τῆς μαθηματικῆς παιδείας ἀπὸ μέρους του⁵, ἢ ὁποία αὐτόματα τὸν ὀδηγοῦσε κοντὰ στὸν καρτεσιανισμό, ἐνῶ ἐξίσου αὐτόματα τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ φυσικὴ, τουλάχιστο⁶. Ἄλλωστε ὁ Ἀνθρακίτης εἶχε ξεκάθαρη συνείδηση τῆς τομῆς πού σήμανε ἡ μαθηματικὴ φυσικὴ τοῦ 17ου αἰ. γιὰ τὴν φιλοσοφία στὸ σύνολό της. Ὅπως γράφει στὴν σύνοψη τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποία προτάσσει στὸ ἐγχειρίδιό του «Λογικὴ Ἐλάττων», ὁ Γαλιλαῖος, «ὁ ἐξαιρέτος μαθηματικὸς... ἀποτιναξάμενος τὸν τῆς πεπλανημένης ἐν ταῖς σχολαῖς

ἐπαναλήψεις παραπέμπω στὶς εἰσαγωγικὲς τῆς παρατηρήσεις καὶ προπαντὸς στὸν ἐμπεριστατωμένο τῆς ὑπομνηματισμοῦ τοῦ κειμένου τοῦ Δεμοδοῦ.

3. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τοὺς ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων (στ. 48), σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο πού ἐκδίδει ὁ Ἀ. Ἀγγέλου, Ἡ δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (ὅπως τὴν ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος), Ἀφιέρωμα εἰς Ἡπειρον. Εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη, Ἀθῆναι 1956, 168-182.

4. Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς, ἐπιμ. Τ. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972, 419.

5. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πού ἀναφέραμε στὴν σημ. 3, ἰδ. στ. 105/6. Τὴν μαθηματικὴ παιδεία τοῦ Ἀνθρακίτη ἐξαιρεῖ καὶ ὁ Ζαβίρας, ὅπ. παρ.

6. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ὁπαδοὶ τῆς περιπατητικῆς φυσικῆς ἀρνήθηκαν ἴσαμε τὸ τέλος, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μαθηματικῶν στὴν φυσικὴ μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια φυσικοφιλοσοφικὴ ἀξία, μολονότι κάποτε ἀποδέχονταν τὴν πρακτικὴ-τεχνικὴ τῆς ὠφελιμότητα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει στὰ 1816 ἀκόμη ὁ Σέργιος Μακραιοῦς στὴν Ἐπιτομὴ τῆς Φυσικῆς Ἀκροῦσεως, 141/2 (τὸ ἔργο ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη). Ἡ γενικὴ κοσμοθεωρητικὴ σημασία τῆς μαθηματικῆς ἀντίληψης τῆς Φύσης καὶ τῆς φυσικῆς ἀναλύεται στὴν παρακάτω (σημ. 1) ἐργασία μου, ἰδ. 87 κέ.

συνηθείας ζυγόν καινήν τινα ὁδὸν ἐπενόησε. Τούτου τοῖς ἰχνεσιν ἐπόμενοι πλείστοι» φιλοσόφησαν — κι ἀνάμεσά τους κι ὁ «Καρτήσιος», τοῦ ὁποίου τὰ βασικά βιογραφικά στοιχεῖα παρατίθενται στὴν συνέχεια μὲ συμπάθεια καὶ ἔκταση κάπως μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι γίνεται γιὰ ἄλλους φιλοσόφους⁷. Ὅμως ὁ Ἀνθρακίτης δὲν φαίνεται νὰ κατανοεῖ τὶς καταλυτικὲς συνέπειες τῆς μαθηματικῆ προσανατολισμένης φυσικῆς καὶ φιλοσοφίας γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ λογικὴ κι οὔτε κἂν προσπαθεῖ ν' ἀναπροσαρμόσει ἐκσυγχρονιστικὰ τὴν τελευταία, ὅπως εἶχε γίνει στὴν Δύση στὸ 15ο καὶ 16ο αἰ. μὲ περιφανέστερο παράδειγμα τὶς λογικὲς ἐργασίες τοῦ Zabarella: ὁ βαθμὸς τῆς ἐνημέρωσής του καὶ, ἀντίστοιχα, ἡ ἀνανεωτικὴ του ἱκανότητα καὶ πρόθεση παραμένουν σὲ στενὰ πλαίσια. Τὸ κείμενο τῆς Λογικῆς του εἶναι ἀριστοτελικὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν δομὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του. Τὸ καρτεσιανὸ στοιχεῖο προβάλλει ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπιστήμη χαρακτηρίζεται ὡς σαφῆς (ἢ ἐναργῆς) καὶ διακεκριμένη γνώση (ἔτσι ἀποδίδονται τὰ καρτεσιανὰ ἐπίθετα *claire* καὶ *distincte*) κι ἐπίσης ὅταν ἀναφέρεται ἐπιδοκιμαστικά ἢ διδασκαλία γιὰ τὶς ἔμφυτες ιδέες⁸.

Μὲ βάση τὶς ἰσχνὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε μετὰ τὴν καύση τῶν φιλοσοφικῶν τετραδίων τοῦ Ἀνθρακίτη στὰ 1723 εἶναι πολὺ δύσκολο ν' ἀποφανθοῦμε, σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ υἱοθέτηση καρτεσιανῶν θέσεων μπορεῖ νὰ συγκρούστηκε μέσα στὸ ἔργο του μετὰ τὴν ὀρθόδοξη δογματικὴ. Σχετικὰ μὲ τὸ κρίσιμο τοῦτο σημεῖο ἐπιθυμῶ ἐδῶ νὰ διακινδυνεύσω μιὰν ὑπόθεση (τονίζοντας, ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόθεση καὶ μόνο) στηριγμένη στὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας πίστεως, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀνθρακίτης ἔθεσε τέρμα στὸν διωγμὸ ἐναντίον του. Στὸ κείμενο αὐτὸ⁹ θίγονται τέσσερις κύκλοι θεολογικῶν προβλημάτων: ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου *ex nihilo* καὶ ἡ ἀδιάκοπη συντήρησή του ἀπὸ τὴν θεία πρόνοια τὸ τριαδικὸ δόγμα· ἡ ἐνότητα θείας καὶ ἀνθρώπινης φύσης στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ· καὶ ἡ μετουσίωση τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ ἁγίου πνεύματος. Μποροῦμε, τώρα, νὰ ἐντοπίσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, ποιὲς κεντρικὲς καρτεσιανὲς διδασκαλίες ἔθεταν (φαινομενικὰ ἢ πραγματικὰ) σὲ κίνδυνο τὰ παραπάνω βασικά σημεῖα τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τῆς θείας πρόνοιας στὸν κόσμον καὶ τὴν ἀναγκαιότητά της γιὰ τὴν συντήρησή του τὴν ἀντιστρατευόταν ἡ μηχανιστικὴ φυσικὴ γενικά, ποὺ σήμαινε τὸν

7. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Π. Χρήστου, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Βίος-Δράσις-Ἀνέκδοτα ἔργα. Ἰωάννινα 1953, 52 κέ. Οἱ περικοπὲς ποὺ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ βρίσκονται στὴν σ. 58.

8. ὁπ. παρ., 59, 60, 64, 61.

9. Τὸ δημοσίευσε ὁ Δ. Χατζής, Τὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, Ἑλληνικά 17 (1962), 296 κέ.

ἐξοβελισμό τῆς τελολογίας καὶ τῶν θαυμάτων, καὶ ἰδιαίτερα ἡ καρτεσιανὴ πεποιθήση, ὅτι, ἂν ὁ Θεὸς εἶχε ἀφήσει τὸν κόσμον σὲ χαοτικὴ κατάσταση, ἔχοντας ὁμως ὀρίσει τοὺς φυσικοὺς νόμους, τότε, χάρις στὴν αὐτόματη δράση τῶν τελευταίων, ὁ κόσμος θὰ ἔφτανε ἀπὸ μόνος του στὴν μορφὴ ποῦ-χει σήμερα¹⁰. Ὁ τριαδικὸς χαρακτήρας τῆς θεότητας ἔμοιαζε, πάλι, ἀσυμβί-βαστος μὲ τὴν ὀλοσχερὴ ὀμοιογένεια καὶ ἀπλότητα τῆς οὐσίας ἢ ὑπόστασης, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόταν ὁ Descartes¹¹, μὲ προφανεῖς συνέπειες προπαντὸς γιὰ τὰ χριστολογικὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅμως ἡ ἐκκλησιαστικὴ χρι-στολογία κινδύνευε κι ἀπὸ μίαν ἄλλη πλευρὰ τοῦ καρτεσιανισμοῦ, ἡ ὀποία συνάμα ἀπειλοῦσε καὶ τὴν διδασκαλία γιὰ τὴν μετουσίωση τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ κατὰ τὴν θεία μετάληψη. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Descartes, χωρίζοντας αὐστηρὰ τὶς πρωτογενεῖς ἀπὸ τὶς δευτερο-γενεῖς(αἰσθητὲς) ιδιότητες τῶν σωμάτων, ἀρνιόταν τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν τελευταίων¹² καὶ ταυτόχρονα δὲν δεχόταν, ὅτι αὐτὲς μποροῦν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς νὰ ὑποβαστάζονται ἀπὸ ὀρισμένη ὑπόσταση. Πῶς θὰ μπορούσε, λοι-πὸν, ἡ θεία πνευματικὴ ὑπόσταση τοῦ Χριστοῦ νὰ ὑποβαστάζει ἀνθρώπινες, ὀλικές-αἰσθητὲς δευτερεύουσες ιδιότητες, ν' ἀποτελεῖ δηλ. «μίαν ὑπόστασιν ἐν δυοῖς τελείως φύσει» ἢ νὰ ἐπανεέλθει μετὰ τὴν ἀνάσταση στοὺς οὐρανοὺς «σὺν τῇ προσληφθείσῃ ἀνθρωπίνῃ φύσει», ὅπως διαβάζουμε στὴν ὀμολο-γία τοῦ Ἀνθρακίτη (στ. 78-83); Καὶ πῶς θὰ μπορούσε ὁ ἄρτος κατὰ τὸ μυ-στήριον τῆς μετάληψης νὰ χάνει τὴν ὑπόσταση τοῦ ἄρτου καὶ νὰ κρατᾷ μόνο τὰ αἰσθητὰ του κατηγορούμενα, ὅπως διατεινόταν ἡ ὀρθόδοξη ἐκδοχὴ; Οἱ θεολογικὲς αὐτὲς ἐπιφυλάξεις εἶχαν διατυπωθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν δημοσί-ευση τοῦ βασικοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Descartes¹³, καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφαση γιὰ τὸν Ἀνθρακίτη περιέχει σὲ περιοπτη θέση τὴν κατηγορία (ποῦ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀπόρριψη τοῦ κρίσιμου — καὶ γιὰ τὴν μαθηματικὴ φυσικὴ ἀπαραίτητου — χωρισμοῦ πρωτογενῶν καὶ δευτε-ρογενῶν ιδιοτήτων), ὅτι ὁ νεωτεριστὴς κληρικὸς «ἀναιρεῖν πειρᾶται τὸ πλῆθος τῶν ὄντων καὶ τὰ αἰσθητὰ καὶ φαινόμενα, καὶ οὔτε σῶματα οὔτε ποιότητας οὔτε δυνάμεις, ἀλλ' οὐδὲ ὀλως αἰσθήσεις εἶναι ἀξιοῦ»¹⁴.

10. Discours de la Méthode, V, καὶ Principia Philos. III, § 47 = Oeuvres, ed. Adam-Tannery, VI, 45 καὶ VIII, 102/3.

11. Principia Phil. I, §§ 51 κέ. = Oeuvres VIII.

12. Méditationes II = Oeuvres VII, 29 κέ.

13. Βλ. π.χ. τὶς τελευταῖες παραγράφους τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ Arnauld πρὸς τὶς καρ-τεσιανὲς Méditationes, σ. 303/4 τῆς editio princeps τοῦ ἔργου = Oeuvres VII.

14. Τὸ κείμενο τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης ἀναδημοσιεύει ὁ Χρῆστου ὀπ. παρ. (σημ. 7), σ. 29-34. Ἡ περικοπὴ ποῦ παραθέσαμε βρίσκεται στὴν σ. 31 καὶ μπορεῖ ἐξί-σου καλὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ (ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Χρήστου) ὡς ἐνδειξη κάποιων ἐπι-

Ἄκόμη κι ἂν ἡ ὑπόθεση, πού διατυπώσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο, εὐσταθεῖ μόνο λογικά κι ὄχι ἱστορικά, ὥστόσο δείχνει ἀνάγλυφα, πού ἦταν δυνατόν νά ὀδηγήσει ἡ υἱοθέτηση τῆς μαθηματικῆς τάσης στήν (φυσική) φιλοσοφία, ὅπως τὴν ἐκπροσωποῦσε ὁ Ἀνθρακίτης, ἔστω καὶ δίχως ὁ ἴδιος νᾶχει πλήρη ἐπίγνωση τῆς ὕψης καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς. Ὁ καρτεσιανισμός, μὲ τὴν γενικὴ ἔννοια τῆς στροφῆς πρὸς τὴν μαθηματικὴ φυσικὴ καὶ τὴν ἀντίστοιχη μεταφυσικὴ, δὲν ἐπισκιάζεται ἐδῶ ἀκόμη ἀπὸ τὸ κύρος τῶν Locke καὶ Newton, παρά, στήν ἀπλὴ ἀντίθεσή του πρὸς τὸν ἀριστοτελισμό, παρουσιάζεται καινοτόμος καὶ νεωτερικός. Μιά πολὺ διαφορετικὴ ἐντύπωση ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας μέσα στὸ ἔργο τοῦ Εὐ. Βούλγαρη. Στὸν ἀμφίπλευρο χαρακτήρα τοῦ ἔργου αὐτοῦ¹⁵ ἀντιστοιχεῖ μιὰ κριτικὴ τοῦ καρτεσιανισμοῦ ἀπὸ δύο ταυτόχρονα

δράσεων τοῦ Malebranche πάνω στὸν Ἀνθρακίτη, ἐφόσον ἔχουμε νά κάνουμε μὲ κοινούς τόπους καρτεσιανῆς προέλευσης. Θεωρῶ πιθανότατη τὴν ἀποψη τοῦ Χρήστου, ὅτι στὸ κείμενο τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης ὁ Ἀνθρακίτης κατηγορεῖται ὡς ὀπαδὸς τοῦ Molina μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ οἱ συντάκτες τῆς, ἀγνοώντας περισσότερες λεπτομέρειες, μπερδεύαν τὰ ξένα κι ἀνοίκεια γι' αὐτοὺς ὀνόματα. Στὴν ὀνομαστικὴ τῆς ἀξία πῆραν τὴν ἐκδοχὴ τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης οἱ Χ. Ἀραβαντινός, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Πανδώρα, τ. 11 (Φυλλ. 241, 15.5.1860), 86-89, καὶ Χρ. Παπαδόπουλος, Ἱστορικά σημειώματα, Θεολογία 4 (1920), 10-17. Ὅστόσο ὁ Παπαδόπουλος, προσπαθώντας νά θεμελιώσῃ τὴν παραπάνω ἐκδοχὴ, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ν' ἀναφέρει γενικότητες πάνω στήν διδασκαλία τοῦ Molina χωρὶς νά δείχνει κάποια ἀπήχηση τῆς τελευταίας στὰ κείμενα τοῦ Ἀνθρακίτη, ὅσα γνωρίζουμε. Παραβλέπει ἐπίσης, ὅτι οἱ κατηγορίες τοῦ μολινισμοῦ καὶ τῆς ἀντιαριστοτελικῆς τοποθέτησης δὲν σχετίζονται μεταξύ τους, παρά μᾶλλον ἀντιφάσκουν, ἀφοῦ ὁ (καθολικός) Molina δὲν ἐθιξε τὸν (σχολαστικό) ἀριστοτελισμὸ ὡς σύστημα, παρά θέλησε νά θέσῃ σὲ νέα θεολογικὴ βᾶση τὶς σχέσεις τοῦ θρησκευομένου ἀτόμου μὲ τὸν Θεό. Στὴ νεότερη μελέτη τοῦ Ἡσυχαστικῆ ἀναζητήσεως εἰς Ἰωάννινα περὶ τὸ 1700, Κληρονομία 1 (1969) 337-354, ὁ Χρήστου δέχεται μετριοπαθεῖς ἡσυχαστικὲς τάσεις στὸν Ἀνθρακίτη, μολοντί αὐτές, ὅπως δείχνει, δὲν σχετίζονταν ἄμεσα μὲ τὴν καταδικητικὴν του, πού ἀφοροῦσε ρητὰ στὴν ἀποκοπὴ του ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ φιλοσοφία. Δὲ νομίζω, ὅτι ὁ Χρήστου τεκμηριώνει μὲ ἐπάρκεια τὶς παραπάνω τάσεις τοῦ Ἀνθρακίτη (τὰ δύο χωρὶα πού ἀναφέρει περιέχουν μᾶλλον ρητορικοὺς θεολογικοὺς τόπους) κι ἐπιπλέον ὁ ἴδιος τονίζει, ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι ἁγιορεῖτες ἡσυχαστὲς περιφρονοῦσαν τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὰ μαθηματικά. Ὅστόσο μπορῶ ἀπὸ τὴν πλευρά μου νά φαντασθῶ, ὅτι, παρόλη τὴν ἔλλειψη ἀναγκαίας σχέσης τοῦ μολινισμοῦ-ἡσυχασμοῦ μὲ τὴν τροπὴ τοῦ Ἀνθρακίτη πρὸς τὰ μαθηματικά, ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὸν Malebranche ἴσως διευκόλυνε μὴν εὐμενέστερη ἀντιμετώπιση τῶν ἡσυχαστικῶν διδασκαλιῶν, πιθανότατα διαμέσου μιᾶς θεολογικῆς μεθερμηνείας τῆς θεωρίας τοῦ Malebranche γιὰ τὴν θέαση ὄλων τῶν πραγμάτων μέσα στὸν Θεό. Ἡ μαθηματικὴ τάση τοῦ Ἀνθρακίτη συμβιβάζεται πολὺ δυσκολότερα μὲ τὴν μυστικὴ θεολογία τοῦ Molina παρά μὲ τὴν μαθηματικὴ θεολογία τοῦ Malebranche, μ' ὅλες τὶς καρτεσιανῆς προϋποθέσεις τῆς.

15. Πρβλ. τὶς παρατηρήσεις τῆς μελέτης μου «Ἡ ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας στὴ σκέψη τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Δίπτυχα 2 (1980/1).

σκοπιές, οἱ ὁποῖες ὅμως διαφέρουν οὐσιαστικά μεταξύ τους: ὁ συντηρητικὸς Βούλγαρης δυσπιστεῖ ἀπέναντι στὴν καρτεσιανὴ ἀμφισβήτηση ὄλων τῶν παραδεδομένων ἀληθειῶν, ἐνῶ ὁ ἐκσυγχρονιστὴς Βούλγαρης, σὲ συμφωνία μὲ τὴν γενικὴ τάση τοῦ 18ου αἰ., ἀπορρίπτει τὴν καρτεσιανὴ φυσικὴ, προσυπογράφοντας βασικὲς θέσεις τῆς νευτώνειας. Ὅσο ἀφορᾷ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα σημεῖα, ὁ Βούλγαρης ἀναφέρει, βέβαια, ἂν καὶ μὲ κάποια συγκατάβαση, τὸν καρτεσιανὸ Discours ὡς «οὐκ ἀλυσιτελὲς συγγραμμάτιον» ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα βασικὰ ἔργα, ποὺ θεμελίωσαν τὴν νεότερη φιλοσοφικὴ μέθοδο¹⁶, παράλληλα ὅμως τονίζει, ὅτι, ἂν πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὴν ριζικὴ ἀμφιβολία τοῦ Descartes, κάνοντάς τὴν καθοδηγητήριον μίτο τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, «οὐκέτι ἀδιστακτὰς οἶόν τε κρίνειν, τί τὸ δυνατόν καὶ τί ἀδύνατον»¹⁷. Ἐδῶ ὁ φόβος τοῦ Βούλγαρη μπροστὰ στὸν σκεπτικισμό καὶ στὶς προφανεῖς ἠθικοθεολογικὲς του συνέπειες τὸν κάνει νὰ παραβλέπει τὴν καθαρὰ μεθοδικὴ λειτουργία τῆς καρτεσιανῆς ἀμφιβολίας καὶ νὰ τὴν ταυτίζει μὲ τὴν ἔμπρακτη παραίτηση ἀπὸ τὴν βέβαιη γνώση¹⁸. Ἡ γενικὴ δυσπιστία τοῦ Ἑλληνα κληρικοῦ ἀπέναντι στὸν Γάλλο εἰκονοκλάστη τὸν ἐμποδίζει καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὴν καρτεσιανὴ διδασκαλία τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν ὡς πρόσθετο ὄπλο στὴν πάλη του ἐναντίον τῶν ἐσχάτων συνεπειῶν τῆς αἰσθησιοκρατίας· ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἀναφέρεται, βέβαια, ἀλλὰ μὲ τρόπο μᾶλλον δοξογραφικὸ καὶ δίχως νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ιδιαίτερα σχόλια¹⁹.

Περνώντας τώρα στὴν κριτικὴ τῆς καρτεσιανῆς φυσικῆς ἀπὸ μέρους τοῦ Βούλγαρη πρέπει νὰ παρατηρήσουμε προκαταβολικά, ὅτι καὶ αὐτὴ, ὅσο ἐκσυγχρονιστικὰ κι ἂν ἐπιδρᾷ, ἐμπνέεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν φόβο μπροστὰ στὶς πιθανὲς ἀντιθεολογικὲς συνέπειες τῶν φυσικοφιλοσοφικῶν θέσεων τοῦ Descartes. Ἔτσι π. χ. ἡ ταύτιση τῆς ὕλης μὲ τὴν ἔκταση συνε-

16. Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα, Λιψία 1766, 139 σημ. 2. Μαζί μὲ τὸν Descartes ἀναφέρονται ἐδῶ καὶ οἱ Bacon, Locke, Arnault, Wolff.

17. ὁπ. παρ., 273.

18. Πρβλ. τίς καλὲς παρατηρήσεις τοῦ G. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Edinburgh-London 1971, 58/9. Ὁ Henderson σφάλλει, ὡστόσο, ὅταν γράφει, ὅτι οἱ θέσεις τοῦ Βούλγαρη γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου ἀκολουθοῦν γενικά τίς καρτεσιανές (ὁπ. παρ., 62). Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ κοινούς τόπους, διαδεδομένους πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἴδιου τοῦ Descartes χάρις στὴν ἐργασία τῶν νεοαριστοτελικῶν τῆς Πάδουας κτλ.

19. Λογικὴ, 152 σημ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὸ ἔργο τοῦ Γενουηνοῦ (Genovesi) *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ἐξελληνισθέντα ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς ὑπὸ... Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Βιέννη 1806, ἐξαίρεται ἡ αὐστηρὴ καρτεσιανὴ διάκριση σώματος καὶ ψυχῆς, ποὺ κατοχυρώνει τὴν ἀθανασία τῆς δεύτερης, κι ὁ Descartes παρουσιάζεται, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὡς ὁμοιόεικός τοῦ Πλάτωνα (σσ. 110/1, 117, 139).

παγόταν λογικά την άπειρία του ύλικου κι έκτατου κόσμου, αφού δεν μπορούσε να νοηθεί χώρος πέρα από τα όρια του ύλικου σύμπαντος: όπως κάθε ύλη αποτελούσε έκταση, έτσι και κάθε έκταση έπρεπε, σύμφωνα με τις καρτεσιανές προϋποθέσεις, να είναι γεμάτη ύλη. Όμως η άπειρία του κόσμου φαινόταν να σημαίνει την συγχώνευσή του με τον εξίσου άπειρο Θεό, εφόσον είναι αδύνατη η παράλληλη ύπαρξη δύο άπειρων. Είναι γνωστό, ότι ο Descartes προσπάθησε να αποφύγει το όδυνηρό αυτό δίλημμα, χαρακτηρίζοντας τον Θεό άπειρο, ενώ το σύμπαν άπλως άτελείωτο²⁰. Έξισου γνωστό είναι, ότι η διάκριση αυτή δεν καθησύχασε ούτε τον Newton ούτε τους άμεσους προδρόμους του, που υποτύπωσαν την φυσική τους με άφετηρία γενικούς θεολογικούς ένδοιασμούς απέναντι στο καρτεσιανό σύστημα, άποσυνδέοντας την έννοια της ύλης από την έννοια της έκτασης με σκοπό να κατοχυρώσουν την θεία παρουσία πέρα από το ύλικό σύμπαν, αλλά και μέσα στα όριά του. Το άκούσιο τελικό αποτέλεσμα της προσπάθειας τούτης στάθηκε, βέβαια, η όντολογική ανατίμηση της ύλης και η ενίσχυση των ύλιστικών τάσεων²¹, ώστόσο στα μάτια των περισσότερων διαφωτιστών ή νευτώνεια φυσική φαινόταν να συνδυάζει καθαρά έπιστημονικά πλεονεκτήματα με την έπιθυμητή άποφυγή του άθεϊσμού.

Θά πρέπει να θεωρηθεί άπιθανο, ότι ένας διανοητής τόσο ευαίσθητος για τις θεολογικές συνέπειες των φυσικών και φιλοσοφικών θεωριών όσο ο Βούλγαρης δεν είχε μία, έστω και γενικότατη, γνώση αυτής της προβληματικής, που άλλωστε έγινε άντικείμενο έντονων συζητήσεων στο δεύτερο μισό του 17ου αϊ. και στις αρχές του 18ου. Όπως και νάχει, εκεί όπου εκθίβεται την καρτεσιανή θεωρία για την ταύτιση ύλης και έκτασης δεν παραλείπει να υπογραμμίσει, ότι απ' αυτήν έξυπακούεται όχι μονάχα η άνυπαρξία κενού, αλλά και η άπειρία του ύλικου κόσμου. Τα άντεπιχειρήματα, που προσάγει στην συνέχεια, προέρχονται ως επί το πλείστο από ύπερασπιστές ή εκλαϊκευτές των θεωριών του Newton, όπως π.χ. ο Clarke, κι άνάμεσά τοις τά σπουδαιότερα είναι ότι η έκταση δεν μπορεί νάνα ουσία των σωμάτων αφού προϋποθέτει την ύπαρξή τους, ότι έκταση δίχως ύλη είναι νοητή κι ότ., μολονότι από την θεμελιώδη ιδιότητα του σώματος θάπρεπε να άπορρέουν όλες οι άλλες, ώστόσο από την έκταση και μόνο δεν μπορεί να συναχθεί π. χ. η άδράνεια, η βαρύτητα ή η «έφελκυστική δύναμις»²². Επίσης από τον

20. Βλ. σχετικά Α. Κογρέ, *From the closed World to the infinite Universe*, Baltimore 1957, κεφ. IV-V.

21. Η άντιφατική και περίπλοκη τούτη διαδικασία αναλύεται στην έργασία μου που άναφέρθηκε στην σημ. 1, ιδ. σσ. 213 κέ., 235 κέ., 268/9.

22. Τα άρέσκοντα τοις φιλοσόφοις ήτοι τά περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα έπιτετημένως μόν, σαφώς δέ ως οίδν τε εκ διαφόρων φιλοσόφων άωτευθέντα υπό... Εύγενίου του Βουλγάρεως, Βιέννη 1805, 10-12.

Newton καὶ τὴν σχολή του εἶναι ἀντλημένα τὰ ἐπιχειρήματα, ποῦ ἐπιστρατεύει ὁ Βούλγαρης γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ κενοῦ²³. Σὲ διάφορα εἰδικὰ θέματα εἶναι πρόθυμος ν' ἀναγνωρίσει τὴν ὀρθότητα καρτεσιανῶν ἀπόψεων²⁴, ὥστόσο ὅταν πρόκειται γιὰ ζητήματα μὲ γενικότερο ἐνδιαφέρον κι ἐδρύτερες ἐπιπτώσεις ἀκολουθεῖ τὴ νευτώνεια θέση, τὴν ὁποία ἀντιπαραθέτει στὴν καρτεσιανή· αὐτὸ συμβαίνει π. χ. ὅταν συζητᾶ τὸ πρόβλημα τῆς ὑφῆς τοῦ φωτός²⁵ ἢ τὴν θεωρία τῆς βαρύτητας²⁶.

Ἐδῶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν λεπτομέρειες σημαντικὲς μονάχα γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, παρὰ οἱ γενικὲς τάσεις τῆς (φυσικο)φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Βούλγαρη. Πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπιμείνουμε σὲ τρία ἀκόμη σημεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ καρτεσιανὴ θεωρία γιὰ τὴν σταθερὴ ποσότητα τῆς κίνησης, στὴν ὁποία ὁ Βούλγαρης ἀντιπαραθέτει τὰ πειράματα μὲ τὰ ἐλαστικὰ σώματα γιὰ ν' ἀποδείξει, ὅτι «ὁτὲ μὲν αὖξει ἡ τῆς κινήσεως πηλικότης.... ὁτὲ δὲ μειοῦται»²⁷. Ὁ Newton εἶχε καταπολεμήσει τὴν παραπάνω καρτεσιανὴ θεωρία θέλοντας νὰ αἰτιολογήσει τὴν μόνιμη ἀναγκαιότητα τῆς θείας ἐπέμβασης πρὸς συντήρηση τῆς μηχανῆς τοῦ κόσμου²⁸ καὶ μπορούμε νὰ φανταστοῦμε, ὅτι αὐτὴ ἡ πλευρὰ τοῦ ζητήματος δὲν θ' ἄφησε τὸν Βούλγαρη ἀσυγκίνητο. Τὸ δεύτερο σημεῖο, ποῦ ἐπιθυμοῦμε νὰ θίξουμε, εἶναι ἡ καρτεσιανὴ κοσμολογία. Μιλώντας γιὰ τὴν ὁμολογία πίστεως τοῦ Ἀνθρακίτη ἀναφέραμε τὴν πεποίθηση τοῦ Descartes γιὰ τὴν δυνατότητα αὐτόματης νομοτελοῦς διαμόρφωσης τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ χάος. Ὁ Newton τὴν εἶχε ἀπορρίψει ὑπερασπίζοντας τὴν σκόπιμη ταξιθέτηση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπὸ μέρος τοῦ Θεοῦ²⁹, καὶ ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο κίνητρο παίζει ἓνα σημαντικό ρόλο στὴν σχετικὰ σύντομη, ἀλλὰ πυκνὴ ἐκθεση καὶ ἀναίρεση τῆς καρτεσιανῆς «ἀρχολογίας καὶ κοσμογονίας», ὅπως τὴν συναντᾶμε στὸ κύριο φυσικοφιλοσοφικὸ σύγγραμμα τοῦ Βούλγαρη. Σύμφωνα μὲ τὸν Descartes ἡ κοσμογονία ἀρχίζει μὲ τὸν κατακερματισμὸ τῆς ὕλης-ἐκτασης σὲ ψήγματα καὶ τὸν προικισμὸ τῶν τελευταίων μὲ μιὰ διπλὴ κίνηση, γύρω ἀπὸ τὸ δικό του κέντρο τὸ καθένα καὶ γύρω ἀπὸ ἓνα κοινὸ κέντρο πολλὰ μαζί· οἱ συγκρούσεις, ποῦ προκαλεῖ ἡ διπλὴ τούτη κί-

23. Ὁπ. παρ., 79 κέ. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ στρέφονται ὄχι μόνον ἐναντίον τοῦ Descartes, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν Ἀριστοτέλη καὶ Leibniz, ποῦ ἐξίσου ἀρνιοῦνταν τὴν δυνατότητα κενοῦ καὶ τὴν ἀτομιστικὴν θεωρία.

24. Βλ. π.χ. ὄπ. παρ., 313, 327.

25. ὄπ. παρ., ἰδ. 365/7, 375/6, 401/2.

26. ὄπ. παρ., 129/30.

27. ὄπ. παρ., 121.

28. Opticks III, qu. 20 = ed I.B. Cohen, N. York 1952, 397/8.

29. ὄπ. παρ., 402.

νηση, γεννοῦν ὕλη τριῶν διαφορετικῶν σχημάτων (λεπτότατη σκόνη, σφαιροειδῆ ὕλη καὶ ἀκανόνιστη) καὶ στὸ τέλος δημιουργοῦνται δίνες, ποὺ στὸ κέντρο τῆς καθεμιᾶς τους βρίσκεται ἓνας ἥλιος ἀποτελούμενος ἀπὸ τὴν λεπτοφυέστερη ὕλη, ἐνῶ ἡ χοντροκομμένη ἀπωθεῖται πρὸς τὴν περιφέρεια. Ἡ πρώτη ἔνσταση τοῦ Βούλγαρη ἐναντία σὲ τοῦτο τὸ σχῆμα ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση ποὺ διατυπώσαμε παραπάνω, ὅτι δηλ. ἓνας σπουδαῖος λόγος ποὺ τὸν ἔκανε ν' ἀποκρούει τὴν ταύτιση ὕλης κι ἔκτασης ἦταν ἡ συνεπούμενη ἀπειρία τοῦ ὕλικου κόσμου. Γιατί, ρωτᾶ, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἐξαρχῆς ὁ Θεὸς πεπερασμένη ὕλη-ἔκταση, ἐφόσο εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργήσει ἄπειρη ἢ ἀτελειώτη; Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπόμενα κριτικά ἐρωτήματα τοῦ Βούλγαρη θίγουν ἔμμεσα καὶ ἄμεσα τὴν θεμελιώδη ταυτότητα ὕλης κι ἔκτασης: τί ἐμποδίζει νὰ ὑπάρχει κενὸ ἀνάμεσα στὰ ψηγμάτια, στὰ ὁποῖα κατακερματίζεται ἡ ἀρχικὰ ἐνιαῖα ὕλη-ἔκταση; καὶ τί γεμίζει τὰ «παραλειπόμενα διαστημάτια», ὅταν ἔχει ἀρχίσει ἡ περιστροφή τῶν ψηγματίων χωρὶς ὁμως νὰ ἔχει ἀκόμη δημιουργηθεῖ ἡ λεπτοφυέστερη ὕλη; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προστίθενται δύο ἐπιχειρήματα, ποὺ σκοπεύουν νὰ ὀδηγήσουν τὴν καρτεσιανὴ κοσμολογία *ad absurdum*: ἀφοῦ ἡ κίνηση εἶναι σταθερὴ κι ἀδιάκοπη, ἡ ὕλη θὰ πρέπει νὰ ἐκλεπτύνεται ὅλο καὶ περισσότερο καὶ νὰ πληθαίνουν συνεχῶς τὰ φωτεινὰ σώματα, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ λεπτοφυῆ ὕλη, ἐνῶ θὰ πρέπει νὰ μειώνονται τὰ σκοτεινὰ· καὶ ὅσο ἐπιδίδει ἡ ἐκλέπτυνση τῆς ὕλης, τόσο θὰ πρέπει ν' ἀλλάζει καὶ ἡ γνωστὴ μας μορφή τῶν ὕλικῶν πραγμάτων³⁰. Τὸ τρίτο σημεῖο, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι ὅτι ὁ Βούλγαρης ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες τῆς καρτεσιανῆς κοσμολογίας ὄχι γιὰ νὰ κάνει ἓνα ἀκόμη βῆμα πρὸς τὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς κατευθύνσεις, παρὰ ἀντίθετα γιὰ νὰ στηρίξει τὴν γεωκεντρικὴ ὑπόθεση· ἐπειδὴ δηλ. στὸν Descartes ἡ ἡλιοκεντρικὴ θεωρία παρουσιάζεται μεταμφιεσμένη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπισημὴν θεωρία τῶν δινῶν, ὁ Βούλγαρης (θέλει νὰ) νομίζει, ὅτι ἡ ἀπόρριψη τῆς δεύτερης μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς πρώτης³¹. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴν εἰκασία μας, ὅτι ἡ πάλη τοῦ Βούλγαρη ἐναντία στὸν καρτεσιανισμό, ὅσο κι ἂν ἔχει ἐπίδραση ἐκσυγχρονιστικὴ, ἀφοῦ συμβάλλει στὴν (μερικὴ) υἱοθέτηση τῆς νευτώνειας φυσικῆς, ὥστόσο ἔχει συχνότατα κίνητρα συντηρητικά.

Ἀντίθετα, ὁ Θεοτόκης κινεῖται αὐτονόητα στὸν κόσμο τῆς νευτώνειας φυσικῆς, τὴν ὁποῖα ἀποδέχεται *in toto*, σὲ συμφωνία μὲ τὴν γενικὴ τάση τῆς ἐποχῆς καὶ δίχως νὰ ἐπιχειρεῖ τοὺς ἐκλεκτικούς ἀκροβατισμοὺς τοῦ Βούλγαρη. Ἀντίστοιχα, ἡ κριτικὴ του στὴν καρτεσιανὴ φυσικὴ δὲν ἀποτελεῖ

30. Τὰ ἀρέσκοντα (σημ. 22), 32/3. Ἡ καρτεσιανὴ κοσμολογία εἶχε ἐπικριθεῖ *en passant* ἤδη στὴν Λογικὴ, 89/90.

31. Τὰ ἀρέσκοντα, 70/3.

ἀναίρεση τῶν καρτεσιανῶν κειμένων ἀπὸ πρῶτο χέρι, παρά ἀπηχεῖ τοὺς τοινοὺς κοινούς ἀντικαρτεσιανούς τόπους τῆς νευτώνειας σχολῆς. Μὲ δεδομένο τὸ γεγονός, ὅτι ἡ φυσικοφιλοσοφικὴ ἀντίληψη τοῦ Θεοτόκη διαφέρει ὡς σύνολο καὶ δομὴ ἀπὸ τὴν καρτεσιανή, θὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ στὴν ἐξέταση τῶν περιπτώσεων τῆς ρητῆς διαφωνίας πρὸς τὸν Descartes, οἱ ὁποῖες, ὡστόσο, ἀφοροῦν σὲ κεντρικὰ προβλήματα καὶ πρῶτα-πρῶτα στὴν κρίσιμη ταύτιση ὕλης καὶ ἔκτασης. Τὰ γνωστά μας «κατηγορούμενα» τῶν σωμάτων, γράφει ὁ Θεοτόκης, τὰ ὁποῖα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀπλές ιδιότητές τους, εἶναι ἀνεξάλειπτα, συνοψίζονται σὲ ὀκτώ: ἔκταση, στερρότητα, ἀδράνεια, σχῆμα, βαρύτητα, κινεῖσθαι, ἡρεμεῖν, ἐφέλκειν³². Ὅμως, προσθέτει ὁ Θεοτόκης, ἀκολουθώντας τὸ νευτώνειο μεταφυσικὸ ἀγνωστικισμό, ἡ φύση τῶν σωμάτων καθαυτὴ μᾶς εἶναι ἀγνωστὴ³³ κι ἐπομένως τὰ κατηγορούμενα τῆς ὕλης μπορεῖ καὶ νᾶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὀκτὼ γνωστά μας. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ ἀφαιρετικὴ διαδικασία, μὲ βάση τὴν ὁποία οἱ καρτεσιανοὶ φτάνουν στὴν ἔννοια τῆς ἔκτασης, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἐπισηφαλῆς, ἀφοῦ δὲν ξέρουμε ἂν, ἀναλύοντας τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ σώματος, ἔχουμε στ' ἀλήθεια κάνει ἀφαίρεση ἀπὸ ὅλα του τὰ κατηγορούμενα γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι, ὅτι δὲν μᾶς ἀπέμεινε ἄλλο ἀπὸ τὸ κατηγορούμενο τῆς ἔκτασης³⁴. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἂν ἡ ἔκταση ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ σώματος, τότε σώματα θᾶπρεπε νᾶναι καὶ τὰ εἶδωλα στὸν καθρέφτη, δηλ. «τὸ Σῶμα καὶ τὸ ἀσῶματον τὴν αὐτὴν ἔξειαν ἂν Φύσιν». Ἀρνητικά, ἡ διαφορὰ ὕλης καὶ ἔκτασης καταδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κενοῦ, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ὡς «χωρίον κενὸν ἐκτεταμένον διαφέρον τοῦ σώματος»³⁵. Κενὸ ὑπάρχει ὄχι μόνον στὸν περίγυρο τοῦ ὑλικοῦ σύμπαντος οὔτε μόνον ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ σώματα, ἀλλὰ καὶ μέσα τους³⁶. Σοβαρὲς δυσκολίες γιὰ τὴν καρτεσιανὴ φυσικὴ παρουσίαζε ἡ ἐξήγηση τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ ἰσομεγέθη σώματα δὲν εἶναι ἀναγκαστικά καὶ ἰσοβαρῆ, ὅπως θᾶπρεπε νᾶναι, ἂν ὕλη κι ἔκταση ταυτίζονταν. Ἀντίστροφα, ὁ Newton κι οἱ ὄπαδοί του, μαζί τους κι ὁ Θεοτόκης, ἐξηγοῦσαν τὸ παραπάνω γεγονός μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς κενοῦ ἀνάμεσα στὰ μόρια τῶν σωμάτων, ὅποτε ἡ ἐκάστοτε ποσότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ κενοῦ καθόριζε τὴν πυκνότητα καὶ τὸ βάρος τοῦ κάθε σώματος³⁷.

32. Στοιχεῖα Φυσικῆς ἐκ Νεωτέρων Συνερανοισθέντα, I-II, Λιψία 1766, § 10. Πρβλ. τὴν κάπως διαφορετικὴ ἀπαρίθμηση τῶν ὀκτῶ «κοινῶν ιδιοτήτων» τῶν σωμάτων ὅπως τὴν ἐπιχειρεῖ ὁ Δ. Δ ἄ ρ β α ρ ι ς, Ἐπιτομὴ Φυσικῆς, τ. 1, Βιέννη 1812, § 1.

33. ὅπ. παρ., §§ 12, 17.

34. ὅπ. παρ., § 14.

35. ὅπ. παρ., § 15.

36. Τῆ νευτώνεια ἀντίληψή του γιὰ τὸ κενὸ ὁ Θεοτόκης τὴν ἀναπτύσσει στὶς §§ 191-199.

37. ὅπ. παρ., § 197. Ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ στάθηκε ἀποφασιστικὴ

Ἀπὸ νευτώνεια σκοπιὰ ἀποκρούει ὁ Θεοτόκης καὶ τὴν καρτεσιανὴ ἀντίληψη, ὅτι ἡ ὕλη κινεῖται σύμφωνα μὲ νόμους καθαρὰ μηχανικούς. Ἄγνοώντας ὀλότελα τὴν δυναμικὴ θεώρηση τῆς κίνησης τῶν σωμάτων, οἱ καρτεσιανοὶ ἀρνιοῦνται πὼς ἡ «ἐφελκτική» δύναμη ἐνυπάρχει στὰ σώματα καὶ ἰσχυρίζονται, ὅτι τὰ σώματα ἐνώνονται ὠθούμενα ἀπὸ τὸν ἀέρα, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ πείραμα μὲ τὶς δύο ὀλότελα λείες λίθινες ἢ μεταλλινές πλάκες, πού, ἂν συγκολληθοῦν, παραμένουν στὴν θέση αὐτὴ χάρη στὴν πίεση τοῦ γύρω ἀέρα. Ὅμως, ἀπαντᾷ ὁ Θεοτόκης, ἡ πείρα δείχνει, ὅτι οἱ πλάκες παραμένουν συγκολλημένες κι ὅταν ὁ ἀέρας εἶναι ἀραιότατος καὶ λεπτότατος· αὐτὸ φαίνεται, ἂν τὶς τοποθετήσουμε μέσα σὲ ἀγγοῖα δίχως ἀέρα δένοντας τὴν μιὰ κι ἀφήνοντας τὴν ἄλλη ἐλεύθερη νὰ πέσει: ὁμως καὶ πάλι δὲν διαχωρίζονται. Γιὰ παρεμφερεῖς λόγους δὲν εὐσταθεῖ καὶ ἡ ἄποψη τῶν καρτεσιανῶν, ὅτι τὰ «εἰς τοὺς τριχοειδεῖς ὑελίνους σίφωνας εἰσιόντα ρευστὰ ἄνω αἴρονται διὰ τὸ καταθλίβεσθαι ὑπὸ τοῦ περὶ αὐτὰ ἀέρος, παχύτερου ὄντος τοῦ ἐντὸς τῶν σιφώνων»³⁸. Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι ὁ Θεοτόκης ἀντιτάσσει στὶς καρτεσιανὲς ἰδέες καὶ ἰδέες τοῦ Leibniz, ὁ ὁποῖος, τὸ ἴδιο ὅπως κι ὁ Newton (ἂν καὶ ἀπὸ ἄλλο δρόμο), εἶχε ἀντιπαραθέσει στὴν μηχανιστικὴ κινησιοθεωρία μιὰ δυναμικὴ σύλληψη τῆς κίνησης. Ὅπως τονίζει ὁ Θεοτόκης, ὁ Descartes ταύτιζε τὴν δύναμη τῶν σωμάτων μὲ τὴν ποσότητα τῆς κινήσεώς τους, ἐκφράζοντας καὶ τὶς δύο μὲ τὸ γινόμενο ταχύτητας καὶ βάρους. Ἀντίθετα, ὁ Leibniz διακρίνει ἀνάμεσα σὲ «νεκρὲς» καὶ «ζῶσες» δυνάμεις: οἱ δευτέρες εἶναι οἱ δυνάμεις ποῦχουν τὰ σώματα «ἐνεργεῖα κινούμενα», οἱ πρῶτες περιλαμβάνουν «ᾠθήσεις» τῶν σωμάτων «χωρὶς τινος κινήσεως γιγνομένης». Ἔτσι, νεκρὲς δυνάμεις εἶναι π. χ. οἱ ᾠθήσεις τῶν ἰσορροπῶν σωμάτων ποῦ βρίσκονται πάνω στὶς δύο πλάστιγγες μιᾶς ζυγαριᾶς σπρωχνοτάς τες πρὸς τὰ κάτω καὶ μένοντας τὰ ἴδια ἀκίνητα, ἐνῶ ζῶσες ὀνομάζονται ἐκεῖνες ποῦ ἔχουν τὰ σώματα ὅταν κινοῦνται σὲ ὁποιαδήποτε φορά. Γιὰ τὶς νεκρὲς δυνάμεις ἰσχύει τὸ καρτεσιανὸ γινόμενο (mv), οἱ ζῶσες ὁμως πρέπει νὰ ἐκφραστοῦν μὲ τὸ γινόμενο τοῦ τετραγώνου τῆς ταχύτητας καὶ τοῦ βάρους (mv²). Ὁ Θεοτόκης συντάσσεται μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ³⁹ καὶ περιγράφει διεξοδικὰ τὰ πειράματα ποῦ τὴν ὑποστηρίζουν⁴⁰.

Σημαντικὰ πρὸς περίπλοκη παρουσιάζεται ἡ στάση τοῦ Παμπλέκη ἀπέναντι στὴν καρτεσιανὴ φιλοσοφία. Ἄν δηλ. στὸν χῶρο τῆς φυσικῆς ὁ Παμ-

ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς χημείας στὸν 18ο αἰ. Βλ. τὶς ἐξαιρετικὲς ἐργασίες τῆς H. Metzger, *Les doctrines chimiques en France du début du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe*, Paris 1923, καὶ: Newton, Stahl, Boerhaave et la doctrine chimique, Paris 1930.

38. ὄπ. παρ., §§ 96-98.

39. ὄπ. παρ., § 171.

40. ὄπ. παρ., §§ 171-190.

πλέκης ἀκολουθεῖ γενικά τις θέσεις τοῦ Newton, ὅμως πρόσκειται εὐμενέστατα στὴν ἀδρὴ διαρχία τῆς καρτεσιανῆς μεταφυσικῆς, τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται στὴν πάλη του ἐναντίον τοῦ ὕλισμοῦ. Ἡ κριτικὴ στὴν καρτεσιανὴ φυσικὴ στρέφεται καὶ ἐδῶ, ὅπως γενικά στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίμαχη ταύτιση ὕλης καὶ ἔκτασης γιὰ νὰ περάσει κατόπιν στὸ πρόβλημα τῆς κίνησης. Τὰ σώματα ἔχουν δεκατρεῖς συνολικά «καθόλου ιδιότητες», γράφει ὁ Παμπλέκης, ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ τρεῖς ὀνομάζονται «πρῶτες», γιατί παραμένουν σταθερὲς δίχως νὰ ὑπόκεινται σὲ αὐξομειώσεις: ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκταση, τέτοιες εἶναι ἡ στερεότητα κι ἡ ἀδράνεια⁴¹. Τὴν ἄρνησή του νὰ ταυτίσει τὴν οὐσία τῶν σωμάτων μὲ τὴν ἔκτασή τους ὁ Παμπλέκης τὴν στηρίζει σὲ δύο βασικά ἐπιχειρήματα: δὲν μᾶς εἶναι δυνατό νὰ νοήσουμε ἀναγκαστικά, ὅτι ὅπου ὑπάρχει ἔκταση πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ὕλη, ἄρα ἡ ἔκταση δὲν ἀναφέρεται λογικά μόνο στὴν ὕλη, ἀλλὰ καὶ σ' ὅποιοδήποτε διάστημα· καὶ ἀπὸ τὴν ἔκταση δὲν μποροῦν νὰ συναχθοῦν οἱ ὑπόλοιπες ιδιότητες τῆς ὕλης, ὅπως θὰ γινόταν, ἂν αὐτὴ ἦταν ἡ μόνη οὐσιώδης τῆς ιδιότητα⁴². Ἀπὸ τὴν διαστολὴ τῶν ἐνοιῶν τῆς ὕλης καὶ τῆς ἔκτασης, δηλ. ἀπὸ τὴν αὐτονόμηση τῆς τελευταίας, συνέπεται, ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ κενοῦ καὶ τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Ὁ Παμπλέκης συνοψίζει ὅσα πιστεύουν οἱ «φυσικευόμενοι ἀτομισταί» (sic) στὶς παρακάτω θέσεις, ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ πλείστες εἶναι ἄμεσα παρμένες ἀπὸ τὸν Newton: στὸ «πλήρες» (plenum, plein) ἡ κίνηση γενικά εἶναι ἀδύνατη· ἡ ἐμπειρικὰ διαπιστωμένη κίνηση τῶν πλανητῶν καὶ τῶν κομητῶν δὲν ἐξηγεῖται δίχως τὴν ὑπόθεση τοῦ κενοῦ, ὅπως ἐπίσης δὲν ἐξηγεῖται ἡ διαφορὰ βάρους ἰσομεγέθων σωμάτων· ὅλα τὰ διαστήματα δὲν εἶναι ἐξίσου πλήρη, ὅπως καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τις κινήσεις τῶν αἰωρουμένων σωμάτων· τὸ ἀπόλυτο πλήρες κάνει ἀδύνατη τὴν διαίρεση τῆς ὕλης· τὸ γέμισμα τοῦ πλήρους ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἄκρως συμμετρικῶν κι ἐναρμονιζομένων σωμάτων, ποὺ δὲν συναντιοῦνται ἐμπειρικά· ἂν λείπει τὸ κενὸ κι ἂν ἡ ἔκταση εἶναι ὕλη, τότε ἡ ὕλη ἀναγκαστικά εἶναι ἀπειρη⁴³. Στὴν τελευταία αὐτὴ θέση διαφαίνονται οἱ ἀνησυχίες, γιὰ τις ὁποῖες μιλήσαμε ἀπ' ἀφορμὴ τὸν Βούλγαρη, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει, ὅταν ὁ Παμπλέκης στὴν καρτεσιανὴ ἀρχὴ τῆς σταθερῆς ποσότητας τῆς κίνησης ἀντιτάσσει τὴν νευτώνεια πεποίθηση, ὅτι «πρὸς ἀπώλειαν μᾶλλον ἢ παραγωγὴν τῆς κινήσεως ἡ φύσις τείνει» κι ὅτι «ἡ τῆς κινήσεως ποσότης αἰεὶ μειοῦται»⁴⁴.

41. Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικῶν, μεταφυσικῶν, πνευματικῶν καὶ θεῶν ἀρχῶν, Βιέννη 1786, 76/7.

42. ὅπ. παρ., 83/5, πρβλ. 185/6, 202/4.

43. ὅπ. παρ., 163 κέ.

44. ὅπ. παρ., 233/4.

Ἡ κίνηση γενικά ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Παμπλέκη μὲ βάση τὴν ἀποδοχὴ τοῦ κενοῦ, δηλ. σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν θέση τῶν σωμάτων στὸ διάστημα κι ὄχι ὡς πρὸς τὰ ἄλλα σώματα⁴⁵, ἐνῶ παράλληλα γίνονται δεκτοὶ καὶ οἱ βασικοὶ νευτώνειοι νόμοι τῆς, ἤτοι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀδρανείας, ἡ ἀναλογία κινητικῆς μεταβολῆς καὶ αἰτίας τῆς κίνησης, καὶ ἐπίσης ἡ ἰσότητα δράσης καὶ ἀντίδρασης. Πρῶτη αἰτία τῆς κίνησης τῶν σωμάτων παραμένει ἀδιαμφισβήτητα ὁ Θεός, ὡστόσο ὁ Παμπλέκης ἀπορρίπτει ὡς «ἥκιστα φιλοσοφικὴν» τὴν ἀντίληψη, ὅτι κάθε πραγματικὴ τοπικὴ κίνηση προξενεῖται ἄμεσα ἀπὸ τὴν θεία βούληση⁴⁶.

Ἡ εὐμένεια τοῦ Παμπλέκη ἀπέναντι στὴν καρτεσιανὴ μεταφυσικὴ δὲν σημαίνει κάποια συστηματικὴ υἱοθέτησή της⁴⁷ — ἀσυμβίβαστη ἄλλωστε μὲ τὴν παραπάνω ἀπόρριψη τῆς φυσικῆς τοῦ Descartes — παρὰ τὴν γενικὴ ἐπιδοκιμασίαν τῆς δυαρχικῆς τῆς δομῆς. Ἐπιπλέον ὁ Παμπλέκης φτάνει στὴν θετικὴ ἀποτίμηση τούτης τῆς πλευρᾶς τοῦ καρτεσιανισμοῦ ὄχι τόσο ὡς ἐκλεκτικὸς θιασώτης τοῦ Γάλλου φιλοσόφου ὅσο γιατί εἶναι προετοιμασμένος νὰ τὴν ἀποδεχτεῖ ἐξαιτίας τῶν συμπαθειῶν του πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Wolff, ποὺ χαρακτηρίζεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ ἔντονος δυαρχικὰ καὶ νοησιαρχικὰ τάσεις. Ὁ Παμπλέκης προσυπογράφει τὴν βολφιανὴ νοησιαρχία, ὅταν δέχεται τὸν ὄρισμό τῆς φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης τοῦ δυνατοῦ, τὸ ὁποῖο, στὴν ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ἀντίθεση καθαρὸτητα τῆς νοητικῆς του σύλληψης, στέκεται πάνω ἀπὸ τὶς ἀτέλειες κι ἀντιφάσεις τῆς ἐμπειρίας, δηλ. τοῦ πραγματικοῦ⁴⁸. Τὸν Wolff ἀκολουθεῖ ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος καὶ ὅταν δέχεται τὸν τριπλὸ χωρισμὸ τῆς φιλοσοφίας σὲ φυσικὴ, ψυχολογία καὶ θεολογία (οἱ δύο τελευταῖες συναποτελοῦν τὴν πνευματολογία) σύμφωνα μὲ τὶς τρεῖς μεγάλες ὑποδιαίρεσεις τοῦ ὄντος (ὕλη, ψυχὴ, θεός), οἱ ὁποῖες (καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἔνδειξη τῆς συμπλοκῆς καρτεσιανῶν καὶ βολφιανῶν ἰδεῶν) ἀντιστοιχοῦν τόσο στὶς τρεῖς οὐσίες ἢ ὑποστάσεις τοῦ Descartes ὅσο καὶ στοὺς τρεῖς κλάδους τῆς *metaphysica specialis* τοῦ Wolff, ποὺ μόλις προαναφέραμε⁴⁹. Βέβαια, ὁ Παμπλέκης δὲν ἀναρωτιέται, πῶς συμβιβάζεται

45. ὄπ. παρ., 31.

46. ὄπ. παρ., 226/7.

47. Μάλιστα ὁ Παμπλέκης ἀποκρούει συγκεκριμένες μεταφυσικὲς θέσεις τοῦ Descartes, ὅπως π.χ. τὸν ὄρισμό τῆς οὐσίας (ὑπόστασης) μὲ βάση τὴν κυριότερη ιδιότητά της, στὴν ὁποία συνίσταται ἡ ὕψη της καὶ στὴν ὁποία ἀνάγονται τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικά της (ὄπ. παρ., 317). Προφανῶς ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀπόρριψη τῆς ταυτότητας ὕλης καὶ ἔκτασης.

48. ὄπ. παρ., 24 καὶ 301 κέ., ὅπου ὁ Παμπλέκης ἐπαναλαμβάνει τὸν βολφιανὸ ὄρισμό τῆς οὐσίας (ὑπόστασης) στὴν ἀντίθεσή της πρὸς τὴν ὑπαρξή. Δυνατὸ καὶ πραγματικὸ σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως οὐσία καὶ ὑπαρξή.

49. ὄπ. παρ., 26, 28, πρβλ. 46/7. Ὁ Παμπλέκης ἀκολουθεῖ τὸν Wolff ὄχι μονάχα ὡς πρὸς τὴν ὑποδιαίρεση τῆς φιλοσοφίας σύμφωνα μὲ τοὺς τρεῖς θεματικὸς κύκλους τῆς

λογικά ἢ υἰοθέτηση τῆς βολφιανῆς νοησιαρχίας τόσο μέ τόν ἀπερίφραστο ἐμπειρισμό τῆς νευτώνειας «πειραματικῆς φιλοσοφίας»⁵⁰, ὅσο καί μέ τόν ἀγνωστικισμό ἐκεῖνο, τόν ὁποῖο ὁ ἴδιος ἐπιστρατεύει *in extremis* γιά ν' ἀντικρούσει τόν ὕλισμό⁵¹. Ὅπως καί νάχει: ἀκριβῶς μέ ἄμεση ἀφετηρία τήν βολφιανή ἀντίληψη γιά τήν ἄψυχη καί μηχανική φύση⁵² ὀδηγεῖται ὁ Παμπλέκης στόν αὐστηρό χωρισμό πνεύματος καί ὕλης ἢ (πράγμα πού γι' αὐτόν σημαίνει τὸ ἴδιο) ἠθικῆς καί φύσης: «Διαφέρει δὲ τῶν ἠθικῶν τὰ φυσικά ὡς ἐνέργειάν τινα παρ' ἑαυτῶν οὐδεμίαν προβάλλοντα, ἀλλά τῶν αἰτίων μόνον ὀργανικά ὄντα, κατάστασιν μὴ μεταβάλλοντα, πλὴν εἰμὴ ἐξωτερικῇ ὠθήσει»⁵³. Στὸ γενικό αὐτὸ πλαίσιο ὁ Descartes προβάλλει ὡς ὑπερασπιστῆς τῆς ὄντολογικῆς αὐτοτέλειας τοῦ πνεύματος, τοῦ ὁποῖου ἡ ὕπαρξη ἀποτελεῖ «τὴν τῶν ἀληθειῶν πρώτην, ἣ φησιν ὁ Καρτέσιος, ἀρχ. φιλοσ. μέρ. 1 § 7.8: ἦν μὴ ὁμολογεῖν οὐκ ἂν δυναίμεθα»⁵⁴. Ὁ Παμπλέκης θυμίζει στοὺς ὕλιστές, ὅτι ὁ Descartes ἦταν ἐκεῖνος πού ἀπέδειξε τὴν προτεραιότητα προτάσεων ὅπως «ἐγὼ νοῶ, ἐγὼ βούλομαι, ἐγὼ ἑμαυτοῦ αἰσθάνομαι, τὴν τ' ἑμαυτοῦ κατάστασιν καί ὑπαρξιν σύνοιδα» — προτάσεων πού δὲν γεννιοῦνται ἀπὸ κανένα ἔναυσμα τῶν αἰσθητηρίων — ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς ἄλλες⁵⁵. Τέλος ὁ Descartes ἀναφέρεται ἐπαινετικά ὡς εὐρετῆς πρόσθετων ἐπιχειρημάτων γιά τὴν ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ⁵⁶.

Ἐρχόμαστε τώρα σὲ μιὰν ομάδα Ἑλλήνων διαφωτιστῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ φιλοσοφικά βρίσκονται κοντύτερα στόν σύγχρονό τους δυτικοευρωπαϊκὸ ἐμπειρισμό, υἰοθετοῦν — δίχως τὶς περιπλοκὲς πού σημειώσαμε στὰ προηγούμενα — τὴν τυλικὴ στάση τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπέναντι

metaphysica specialis, ἀλλὰ καί ὡς πρὸς τὸν ὄρισμό τῆς *metaphysica generalis*, δηλ. τῆς γενικῆς ὄντολογίας (ὄπ. παρ., 40/1).

50. Ἡ διαστολὴ τοῦ Παμπλέκη ἀνάμεσα στὴν πειραματικὴ φυσικὴ, ἢ ὁποία ἀνακαλύπτει «τοὺς λόγους, τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων πείραις», καί στὴν «μηχανικὴ, ἢ τῶν τῆ φύσει φαινομένων διδόναι λόγον προτείνει ἀρχαίς», φαίνεται νὰ συνεπάγεται ἓνα ὑποβιβασμὸ τῆς πρώτης (ὄπ. παρ., 30/1).

51. ὄπ. παρ., 339/40. Ἐδῶ ὁ Παμπλέκης ὁμολογεῖ τὴν ἄγνοιά του ὡς πρὸς τὸν ὄντολογικὸ χαρακτήρα τοῦ πνεύματος— ἀλλὰ μόνο γιά νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς ὕλιστές σὲ μιὰ παρόμοια ὁμολογία ὡς πρὸς τὴν ὕλη. Προφανῶς τοῦ διαφεύγει, ὅτι, ἂν πνεῦμα καί ὅλη παραμένουν ἐξίσου ἄγνωστα ὡς ὑποστάσεις, τότε τὸ μόνο πού ἀποδεικνύεται εἶναι ὅτι ὕλισμός καί πνευματοκρατία ἀποτελοῦν ἐξίσου δυνατὲς ἐπιλογές.

52. Πρβλ. τὶς ἀναφορὲς στὴν βολφιανὴ κοσμολογία, ὄπ. παρ., 285, 290, 291/2.

53. ὄπ. παρ., 287.

54. ὄπ. παρ., 335.

55. ὄπ. παρ., 336. Στὴν συνέχεια ὁ Παμπλέκης ἐπικαλεῖται καί τὸν «καθηγητὴν Βαρκλείου» (Berkeley), πούδειξε, ὅτι μπορούμε ν' ἀμφιβάλλουμε γιά τὴν ὕπαρξη σωμάτων, ἀλλὰ ὄχι καί πνευμάτων.

56. ὄπ. παρ., 400.

στον Descartes, ξεχάροντας την αντίσχολαστική του τοποθέτηση κι επικρίνοντας τόσο τη νοησιαρχική του στάση όσο και τις (συναφείς με την τελευταία, όπως φαινόταν από την σκοπιά των πλείστων διαφωτιστών) αδυναμίες της φυσικής του. Γεγονός παραμένει, ότι μ' όλα της τα σφάλματα ή καρτεσιανή φιλοσοφία στάθηκε ρηξικέλευθη· έτσι ο Καταρτζής π. χ. εύχεται τα δικά του (γλωσσικά) λάθη «νά οδηγήσουνε μιὰ φορά σέ μιὰ καλή συγγραφή στὰ ρωμαϊκά», ασκώντας έτσι την ίδια αμφίπλευρη επίδραση όπως και «τοῦ Καρτεσίου ἢ πλάναις, πού ὠδοποίησαν στὴν ἀληθινὴ φιλοσοφία»⁵⁷. Πολὺ γλαφυρότερα και διεξοδικότερα συναντᾶμε τὴν ἴδια τοποθέτηση στὸν Ἰώσηπο Μοισιοδάκα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ νεότερη φιλοσοφία ἀρχίζει μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς ἐνάντια στὴν ἀριστοτελική, δηλ. μὲ τὸν Galilei καὶ τὸν Descartes: «πρῶτοι αὐτοὶ ἀνεζώσθησαν νὰ ἀνακαινίσωσι τὸν ἀρχαῖον τρόπον τοῦ φιλοσοφεῖν, καὶ νὰ φιλοσοφήσωσι μαθηματικῶς». Ἡ ἀπάντηση τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ὁ ὁποῖος «ἐφρῦαξεν ἐπὶ ταῦτη τῇ καινοτομίᾳ», ἦταν ἡ καταδίκη τοῦ Galilei, ἀλλὰ και τοῦ Descartes ἡ κατασκευοφάντηση ὡς ἄθεου κτλ.· μολονότι ὁ ξενιτεμὸς γλύτωσε τὸν δεῦτερο ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ πρώτου, ὅμως ἡ συμπεριφορά και τῶν δύο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἐθελουσία γιὰ χάρη τῆς ἀλήθειας και τῆς προκοπῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους⁵⁸. Ὡστόσο ὁ σχεδὸν λυρικός τόνος, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Ἰώσηπος ἐγκωμιάζει τὸν ἀπελευθερωτικὸ ρόλο τοῦ Descartes, δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ χρησιμοποιοῖ δριμύτατους χαρακτηρισμοὺς σὲ σχέση μὲ τὴν φυσική του, ἰδιαίτερα, φιλοσοφία. Ἀφοῦ σὲ μιὰ ἐκτεταμένη σημείωση συνοψίζει σὲ δέκα σημεῖα τὶς φάσεις τῆς καρτεσιανῆς κοσμογονίας, συμπεραίνει: «Ὁ Καρτέσιος ἐν τῇ ἀρχῇ ἐνόμισε τὴν τοιαύτην φιλοσοφίαν αὐτοῦ, καθὼς εἰκὸς ἦτον νὰ νομίση αὐτὴν, μίαν ἐπίνοιαν πλαστικὴν, καὶ ἀπλῶς ὡς παίγνιον ψιλὸν τῆς φαντασίας αὐτοῦ, πλὴν βλέπων εἶτα, πὼς πολλοὶ ἀπεδέχοντο αὐτὴν, μήτε ἀπαντῶν ἀντιρρήσεις ἰκανὰς πρὸς ἀνατροπὴν τῆς αὐτῆς, συναρπασθεὶς τέλος ὑπὸ τῆς φορᾶς τῆς φιλαυτίας ἐπεισθη νὰ δοξάση αὐτὴν ὡς φιλοσοφικὴν· μάλιστα ἀνεζώσθη τέλος και νὰ ὑπεραπολογηθῇ ὑπὲρ αὐτῆς. Αὐτὸ τοῦτο λέγεται πὼς

57. Πρόλογος στὴν μτφ. τοῦ Ρεάλ, Εὐρισκόμενα, ἐπιμ. Κ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1970, 317. Σὲ ἄλλη περικοπή ὁ Descartes ἀναφέρεται, μαζί μὲ τοὺς Σωκράτη, Πλάτωνα και Ἀριστοτέλη, ὡς φιλόσοφος, πού «ἀπτής ἐνεργεῖαις τῆς ψυχῆς, πού βλέπει κι αἰσθάνεται εἰς αὐτὴν, συνάγει τὴν ὑπαρξί της» (Ἐγκώμιο τοῦ φιλοσόφου κτλ., ὄπ. παρ., 73) Στὴν συνέχεια, ὅμως, ὡς κοινὴ πίστη αὐτῆς τῆς ομάδας τῶν φιλοσόφων ἀναφέρονται τὰ τελικὰ αἷτια και ἡ θεία πρόνοια, πράγματα πού δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν Descartes και δείχνουν μόνο τὴν συχνὰ ἐλεύθερη χρῆση ὀνομάτων σὲ τοτινὰ κείμενα.

58. Ἀπολογία, ἐπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, 20/1. Μιὰ χαρακτηριστικὴ περικοπή ἀναφερόμενη στὸν Descartes: «πρῶτος κατεξανέστη κατὰ τῆς αἰσχροῦς τυραννίδος τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ἀντιμαχόμενος ἀεὶ γενναίως και μὴ φειδόμενος οὐχὶ νεότητος, οὐχὶ πόρου, οὐχὶ ἡδῆος οἰουδηποτοῦν, και ἀποθνήσκων τέλος ἐν τῇ ἄλλοδαπῇ!»

ἔπαθε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς φυσικοῖς αὐτοῦ, μετὰ διαφορᾶς ὁμῶς ὅτι, ἐνῶ ὁ Καρτέσιος φαίνεται, μεταξὺ φιλοσοφῶν, αἰεὶ σχεδὸν μυθοπλαστῶν, ὁ Ἀριστοτέλης ἐξ ἐναντίας φαίνεται, μεταξὺ φιλοσοφῶν, αἰεὶ σχεδὸν σοφιστικοκοπῶν»⁵⁹. Ὁ Ἰώσηπος, σὲ συμφωνία μὲ τὴν ἐμπειριστικὴ κύρια τάση τοῦ Διαφωτισμοῦ, θεωρεῖ ὡς αἰτία τῶν φαντασιοκοπιῶν τοῦ Descartes τὴν μονόπλευρη μαθηματικὴ-ἀπαγωγικὴ διαπραγμάτευση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Γι' αὐτὸ καὶ πιστεύει, ὅτι ὁ Galilei «ἐμβριθεστέρου ἤθους καὶ νοῶς ἐχρημάτισεν», ἐφόσο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Descartes, ἐφάρμοσε «τὴν «Μαθηματικὴν τῆ Φυσικῆ, οὐχὶ τὴν Φυσικὴν τῆ Μαθηματικῆ». Ἄν, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, «κυρίως» ὁ Galilei πρέπει νὰ θεωρηθεῖ «ὁ πρῶτος μεταστοιχειωτῆς τῆς Φιλοσοφίας», ὥστόσο ἡ δόξα τῆς ὀλόπλευρης θεμελίωσης τῆς σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὰς τῆς γνήσιας πειραματικῆς μεθόδου ἀνήκει στὸν Newton⁶⁰.

Μὲ τὴν ἴδια χημικὴ, θὰ λέγαμε, καθαρότητα ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ Κοδρικᾶς τὴν τυπικὴ στάση τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπέναντι στὸν καρτεσιανισμό. «Ὁ Καρτέσιος», γράφει, «ἀνανέωσεν εἰς τὴν Εὐρώπην τὴν ὄρεξιν τῆς Φιλοσοφίας ὄχι μόνον διὰ μικρῶν σπινθήρων νοῶς, καθὼς ἔκαμεν ὁ Βάκων εἰς τὴν Ἀγγλητέραν, ἀλλὰ διὰ μιᾶς γεωμετρίας βαθυτάτης, καὶ φυσικῆς καθόλου νέας»⁶¹. Ἄλλοῦ ἀναφέρονται ὡς πρωτεργάτες τῆς κοσμοθεωρητικῆς στροφῆς τῶν Νέων Χρόνων οἱ «Κοπέρνικος, Καρτέσιος, καὶ μέγας Νεύτων»⁶² — ἐκφραση ποῦ ἤδη ἐμπεριέχει τὴν συγκριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν δύο τελευταίων. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι, ἀφοῦ ὁ Κοδρικᾶς ἀντλεῖ τὰ σχόλιά του στὸ ἔργο τοῦ Fontenelle ἀπὸ τὴν «μεθοδικὴν Ἑγκυκλοπαιδεῖαν»⁶³, υἱοθετεῖ στὰ μεγάλα κοσμολογικὰ καὶ ἀστροφυσικὰ προβλήματα, ποῦ τίγονται ἐδῶ, τὴ νευτώνεια θέση, ἀπορρίπτοντας τὴν καρτεσιανή. Γιὰ τὸν Κοδρικᾶ, ὁ Descartes ὄχι μόνον ἐμπέδωσε, ἀλλὰ καὶ ἀνέπτυξε πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση τὴν ἡλιοκεντρικὴ ὑπόθεση· ἂν δηλ. ὁ Κοπέρνικος, τοποθετώντας τὸν ἥλιο στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, ἄφησε ἀνέγγιχτο τὸ στερέωμα τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων ὡς ἔσχατο ὄριο τοῦ τελευταίου (συνεχίζοντας, ἔτσι, νὰ δέχεται σ' ἓνα κρίσιμο σημεῖο τὴν ἀριστοτελικὴ κοσμολογία), ὁ Descartes θεώρησε τὸ σύμπαν ἄπειρο, «οὐ τὸ κέντρον πανταχοῦ, ἢ δὲ περιφέρεια οὐδαμοῦ». Τὸ

59. ὅπ. παρ., 22 σημ.

60. ὅπ. παρ., 23. Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς πειραματικῆς φιλοσοφίας πρβλ. τὴν μελέτη ποῦ ἀναφέρεται στὴν σημ. 15.

61. Ὅμιλοι περὶ πληθῶς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ μεταφρασθεῖσαι παρὰ Π. Κοδρικᾶ, Βιέννη 1794, 410.

62. ὅπ. παρ., 75.

63. Πρὸς τοὺς Ἀναγινώσκοντας, XXXIII. Ρητὰ παραπέμπει στὰ ἄρθρα Lumiere, Attraction καὶ Gravitation (ὅπ. παρ. 151, 152, 313).

μεγάλο λάθος του ήταν ότι, για να εξηγήσει την κίνηση των σωμάτων, υπέθεσε, μιὰ και «ἀγνοούσε τὸν τῆς ἑλξεως ἀπαράβατον ὄρον τῆς φύσεως, ὅτι τὸ διάστημα ὅλον εἶναι πλήρες ἀπὸ μιὰν ὕλην αἰθέριον, ἐν ἣ περιέχονται αἱ διαφοραὶ Δίνας τῶν διαφορῶν πλανητικῶν συστημάτων, αἱ ὅποιαι φέρουσι τοὺς ἐκάστου συστήματος Πλανήτας περὶ τὸ ἴδιον κέντρον αὐτῶν, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ μέσον ἐκάστης Δίνης ὑπέθετο. Ἐφ' οὗ ὅμως ὁ ὑψιπέτης καὶ βαθύνους ὁ μέγας Νεύτων» ἀνεκάλυψε τὴν δυναμὴ τῆς ἑλξης ὡς συνεκτικὸ δεσμὸ τῶν πλανητῶν καὶ τῶν κόσμων οἱ καρτεσιανὲς ὑποθέσεις περιτεύουσι⁶⁴. Στὴν θεωρίαν τῶν δινῶν ὁ Κοδρικᾶς ἀντιτάσσει τὰ παρακάτω ἐρωτήματα: πῶς ἡ οὐράνια-αἰθέρια ὕλη, ὄντας ὁμοιογενῆς, ἔχει διαφορὰς βαρῦτητες στοὺς διαφορῶν θαλάμους τῶν δινῶν τῆς; πῶς ἡ ἴδια, ἀφοῦ ἀπὸ φυσικοῦ τῆς κλίνει πρὸς τὴν κυκλικὴ κίνηση, περιστρέφεται ἑλλειπτικά, κινώντας τοὺς πλανῆτες ἄλλοτε ταχύτερα καὶ ἄλλοτε ἀργότερα; πῶς οἱ πλανῆτες περιστρέφονται καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους κατὰ τὴν ἴδια φορὰ πού τοὺς κινεῖ καὶ ἡ δίνη, ἐνῶ θάπρεπε νὰ κινουῦνται ἀντίστροφα; πῶς εἶναι δυνατό νὰ κινουῦνται οἱ κομήτες ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν γενικὴ φορὰ τῶν δινῶν;⁶⁵. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπορίες λύνονται, ἂν ἡ θεωρία τῶν δινῶν παραμεριστεῖ ἀπὸ τὴν ἐξήγηση τῶν φαινομένων με ἀναδρομὴ στὴν ἑλξη, πού μόνη αὐτή, ἄλλωστε, μπορεῖ νὰ κάνει κατανοητὴ καὶ τὴν συνοχὴ τῶν μορίων πού ἀποτελοῦν τὰ διάφορα σώματα. Ἄρνούμενος τὸ κενὸ ὄχι μόνο ἀνάμεσα στὰ οὐράνια σώματα, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ συγκατατούμενα ἀπὸ τὴν ἑλξη μόρια τῶν φυσικῶν σωμάτων, ὁ Descartes δεχόταν τὴν ὑπαρξὴ σωμάτων ἀπόλυτα συμπαγῶν καὶ σκληρῶν. «Ἐν σώμα ὅμως ἐντελῶς σκληρὸν εἶναι ὄν κατὰ φαντασίαν... Καλύτεροι... φυσικοὶ ἀσυγκρίτῳ λόγῳ ἀπὸ τὸν Καρτέσιον ἀπέδειξαν, ὅτι ἂν ὑπῆρχον σώματα ἐντελῶς σκληρά, δὲν ἐχρειάζετο περισσότερον, εἰ μὴ μόνον ἓνας κυβικὸς ποῦς ἀπ' αὐτὴν τὴν ὕλην διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κίνησιν τοῦ παντός»⁶⁶. Πέρα ἀπὸ τὰ βασικὰ αὐτὰ ζητήματα ὁ Κοδρικᾶς θίγει καὶ ἄλλα, μερικότερης σημασίας⁶⁷, καὶ τέλος διατυπώνει καὶ αὐτὸς ἐναντίον τοῦ Descartes τὴν πάγια μομφὴ τῶν ἐμπειρικῶν προσανατολισμένων διαφωτιστῶν: ὅτι θυσιάζει τὰ φαινόμενα καὶ τὴν ἐμπειρικὴ τους ἀνάλυση στὸν βωμὸ ἐνὸς ἄκαμπτου ἀπαγωγικοῦ συστήματος⁶⁸.

64. ὅπ. παρ., 87/8, πρβλ. 226.

65. ὅπ. παρ., 308 κέ.

66. ὅπ. παρ., 219.

67. Στὴν καρτεσιανὴ θεωρίαν τοῦ φωτὸς ἀντιτάσσει π.χ. τὴ νευτώνεια, ὅπ. παρ., 148 κέ.

68. ὅπ. παρ., 420. Ὁ Γ. Κ α ρ ᾶ ς, ὅπ. παρ. (σημ. 2), 85, ἀγνοώντας προφανῶς τὴν προβληματικὴ πού συζητᾶμε ἐδῶ, νομίζει, παρὰ τίς σαφεῖς νύξεις τοῦ Κοδρικᾶ, ὅτι ἡ περικοπὴ αὐτὴ στρέφεται ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς-ἀριστοτελικῆς φυσικῆς. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «συστήματος» καὶ τοῦ «συστηματικοῦ πνεύματος» (με τὴν καλὴ καὶ τὴν κακὴ ἔννοια) στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ βλ. Κ ο ν δ ῦ λ ι ς, ὅπ. παρ. (σημ. 1), 298 κέ.

Τὴν ἀντίδραση τοῦ κύριου ρεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐνάντια στὴν καρτεσιανὴ δυαρχία, ἡ ὁποία, ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή, φαινόταν ν' ἀντιβαίνει στὴν γενικὴ ὄντολογικὴ ἀνατίμηση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἐκφράζει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὁ Δ. Φιλιππίδης. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς τάσεις καὶ τὶς ἔρευνες τῆς ἐμπειρικῆς ἀνθρωπολογίας τῆς ἐποχῆς του, ποῦ δὲν ἔμειναν δίχως συνέπειες γιὰ τὴν μεταλοκιανὴ γνωσιοθεωρία, ἀποκρούει ἔντονα τὸν αὐστηρὸ χωρισμὸ πνεύματος καὶ σώματος, νόησης καὶ ἐμπειρίας, ὅπως τὸν ἐπιχείρησε «ὁ πολυθρῦλητος Καρτέσιος», ποῦ «μὲ τὸν πέλεκυν ὀποῦ ἐπορίσθη ἀπὸ τὴν αὐλίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ὑλικότητα τοῦ σώματος, ἐκτύπησε μὲ τὸ συνειθισμένο θράσος καὶ ἔκοψεν αὐτὴν τὴν κοινωνίαν, καὶ ἐπέστησε τὸν Θεὸν κινουῦντα τὸ σῶμα κατὰ τὰ νοήματα τῆς ψυχῆς, καὶ κινουῦντα τὴν ψυχὴν κατὰ τὰς κινήσεις τοῦ σώματος». Ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καί, ἐπίσης, ἐνάντια στὴν προδιατεταγμένη ἀρμονία τοῦ Leibniz, ὁ Φιλιππίδης ὑποστηρίζει τὸ «σύστημα τῶν παλαιῶν καὶ νέων φιλοσόφων» γιὰ τὴν ἀλληλεπίδραση σώματος καὶ ψυχῆς, μολονότι διατείνεται, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωσθοῦν τὰ δύο αὐτὰ ὡς οὐσίες ἢ ὑποστάσεις. «Τὸ τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Λεϊβνιτίου εἶναι δόξα εἰς τὰς ὁποίας ἤλθαν ὀδηγούμενοι ἀπὸ τὴν ἐπίνοιαν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, τὴν φαντασίαν. Εἶναι ὑποθέσεις πάντῃ ἀθεμελίωτου»⁶⁹. Ὅπως ἤδη ὑπαινιχθήκαμε, ὁ Φιλιππίδης γνωρίζει, ὅτι ἡ δυαρχικὴ μεταφυσικὴ κι ἀνθρωπολογία τοῦ Descartes ἔχει συγκεκριμένες συνέπειες γιὰ τὴν γνωσιοθεωρία. «Αἱ πολυθρῦλητοι ἔμφυτοι ἰδέαι», ποῦ γιὰ τὸν Φιλιππίδη «δὲν εἶναι παρὰ ἄτοποι ὑποθέσεις»⁷⁰, γίνονται πιθανοφανεῖς, ἂν ὄχι λογικὰ ἀναπόφευκτες, πάνω στὴ βάση τοῦ αὐστηροῦ διαχωρισμοῦ σώματος καὶ ψυχῆς, ποῦ σημαίνει, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ δέχεται ἢ νὰ διαμορφώνει τὶς ἰδέες τῆς μέσα ἀπὸ τοὺς ὑλικοὺς ἀγωγούς τοῦ σώματος κι ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ τὶς ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Φιλιππίδη, ὁ Descartes ἔπασσε στὸ σφάλμα τῆς ἀποδοχῆς ἐμφύτων ἰδεῶν ἐξαιτίας τῆς ἄκρατης ἀντίθεσής του πρὸς κάθε ἀριστοτελισμὸ — ἄρα καὶ πρὸς τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα «οὐδὲν ἐν τῇ νοήσει ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει» ἀντίθετα, ἐπαινεῖται «ὁ βαθὺς Γασσένδης», ποῦ τάχα «ἄνοιξε τὸν δρόμον εἰς τὸν Νεύτωνα καὶ Λόκ»⁷¹. Ἴσως φαίνεται παράδοξο, ποῦ ὁ Φιλιππίδης, ὁ συνεπὴς ἀντίπαλος τοῦ σχολαστικοαριστοτελισμοῦ, ἐπικαλεῖται τὸν Ἄριστοτέλη γιὰ ν' ἀναιρέσει τὸν Descartes' ὡστόσο ἡ ὑπόμνηση τῆς ἐμπειριστικῆς (πλευρᾶς τῆς) ἀριστοτελικῆς γνωσιοθεωρίας ἀποτελοῦσε ἓνα συνη-

69. Ἡ Λογικὴ ἢ αἱ πρῶται ἀναπτύξεις τῆς τέχνης τοῦ στοχαζέσθαι. Σύγγραμμα στοιχειῶδες... συγγραφὴν παρὰ τοῦ Κονδιλιάκ καὶ μεταφρασθὲν... παρὰ Δανιήλ... τοῦ Φιλιππίδου, Βιέννη 1801, 114 σημ. 1.

70. ὅπ. παρ., 19 σημ. 2.

71. ὅπ. παρ., 174 σημ. 1.

θισμένο έπιχείρημα τών πολεμίών τής σχολαστικής, τò όποίο σκόπευε νά στρέψει έναντίον τής τελευταίας τὰ ίδια της τὰ όπλα. "Όπως θά δούμε άμέσως παρακάτω, και ό Βενιαμίν Λέσβιος δέν διστάζει ν' αντιπαρατάξει στις καρτεσιανές-πλατωνικές έμφυτες ιδέες τήν κοινή διδασκαλία τών 'Αριστοτέλη και Locke⁷².

Στό έργο του Βενιαμίν συναντάμε ανάμικτα όλα τὰ βασικά θέματα, όσα θίξαμε αναλύοντας τις στάσεις τών προγενεστερών Έλλήνων διαφωτιστών άπέναντι στον καρτεσιανισμό. 'Η θερμή άναφορά στον άντισχολαστικό άπελευθερωτή συνοδεύεται κι έδώ από τήν έπίκριση τής φυσικής του, ένώ παράλληλα ή άπόρριψη τών έμφύτων ιδεών δέν έμποδίζει τον Βενιαμίν νά χρησιμοποιήσει γενικές άντιλήψεις τής καρτεσιανής δυαρχικής μεταφυσικής στην πάλη του έναντία στον ύλισμό. 'Αξιολογώντας γενικά τήν προσφορά του Descartes ό Βενιαμίν γράφει, ότι «τò μέγα πνεύμα του Καρτεσιού δέν υπέφερε νά τυραννείται υπό του άριστοτελικού ζυγού, ώς οι λοιποί τών ανθρώπων' έστοχάσθη έαυτόν ότι εύμοιρεί λογικού ώς ό 'Αριστοτέλης», κι έτσι με βάση τήν δική του αυτόνομη σκέψη ύποτόπωσε μιá καινούργια φυσική⁷³. "Όμως άκριβώς ό άκρογωνιαίος λίθος τής φυσικής αυτής, ή ταύτιση ύλης και έκτασης, θεωρείται έπισφαλής από τον Βενιαμίν. Οι καρτεσιανοί, γράφει, έφτασαν στην ταύτιση αυτή με βάση τον συλλογισμό, ότι δέν μπορούμε νά φανταστούμε ένα σώμα δίχως έκταση, ένώ, άντίστροφα, μπορούμε νά τò φανταστούμε «γεγυμνωμένον από όλα τὰ κατηγορούμενα». Στον συλλογισμό τούτο μπορεί νά αντιπαρατηρηθεί «πρώτον μόν πώς δέν έχομεν όλοτελώς έννοϊαν του τί έστί σώμα· δεύτερον δέ, τὰ άλλα κατηγορούμενα, ώς φαίνεται, δέν προκύπτουν έκ τής έκτάσεως· έπρεπεν, όταν ή έκτασις είναι ούσία του σώματος, νά συνυπάρχουν με αυτήν και τὰ κατηγορούμενά του»⁷⁴. Τόσο τὰ δύο παραπάνω έπιχειρήματα του Βενιαμίν όσο και τò λεξιλόγιό του («κατηγορούμενα») θυμίζουν άμεσα τις γνωστές μας θέσεις του Θεοτόκη. "Όμως ό Βενιαμίν δέν παραμένει ίσαμε τò τέλος πιστός στη νευτώνεια γραμ-

72. Για νά συμπληρωθεί ή εικόνα τών σχέσεων του Φιλίππιδη πρòς τήν καρτεσιανή σκέψη, σημειώνω, ότι γνωρίζει και έπαναλαμβάνει ό ίδιος ένα από τὰ έπιχειρήματα, πού είχαν προβάλει οι σύγχρονοι ήδη του Descartes έναντίον μιās από τις καρτεσιανές άποδείξεις τής ύπαρξης Θεού στις *Meditationes*. Μαζί τους, ό Φιλίππιδης (όπ. παρ., 307) θεωρεί ώς παράδειγμα άνεπίτρεπτου έπιχειρηματολογικού «φαύλου κύκλου» τò ότι ό Descartes άρχικά χρησιμοποιεί τήν έννοια τών σαφών και διακεκριμένων ιδεών για νά στηρίξει τήν ιδέα του Θεού, ένώ κατόπιν στηρίζεται άκριβώς στην ιδέα του Θεού για νά ισχυριστεί τήν βεβαιότητα κάθε σαφούς και διακεκριμένης ιδέας.

73. Περικοπή από τήν άνέκδοτη «Φυσική», πού παραθέτει ό Στεφανίδης, Αί φυσικαί έπιστήμαι έν Έλλάδι πρò τής Έπαναστάσεως. 'Η εκπαιδευτική επανάστασις, 'Αθήναι 1926, 41.

74. Φυσική § 6 = Στεφανίδης, όπ. παρ., 41/2.

μὴ τούτου τοῦ τελευταίου, ἀφοῦ ἡ περιέργη θεωρία του γιὰ τὸ «πανταχηκίνητον» τὸν κάνει ν' ἀπορρίπτει τὴν δύναμη τῆς ἔλξης⁷⁵.

Τὴν πολεμικὴ του ἐναντίον τῶν ἐμφύτων ιδεῶν ὁ Βενιαμίν τὴν ἀρχίζει μὲ μιὰν ἀντιστροφή τοῦ καρτεσιανοῦ ἐπιχειρήματος γιὰ τὸν *deus verax*, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῖ γιὰ ν' ἀποδείξει ὄχι τὴν αὐτόματη ἀλήθεια τῶν σαφῶν καὶ διακεκριμένων ιδεῶν⁷⁶, ἀλλὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν αἰσθήσεων: «ἂν ὁμως αἱ αἰσθήσεις ἡμῶν ἀπατώσι ἡμᾶς ἢ ὑπερτάτη σοφία ἀντιπίπτει ἄνωγς ἐπιτρέπουσα ἀθλίως ἀπατάσθαι τὰ δημιουργήματα αὐτῆς»⁷⁷. Μὲ τὴν σειρά της, ἡ ἀξιοπιστία τῶν αἰσθήσεων ἀποδεικνύει καθαρτὴ τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῶν φυσικῶν σωμάτων. Ἀντίστροφα, ὅσοι θέλουν ν' ἀντλοῦν τὶς ιδέες ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ψυχὴ, πρέπει, ἂν εἶναι συνεπεῖς, ν' ἀρνηθοῦν τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου γενικά: «καὶ ὅσοι δοξάζουσι τὰς ἐμφύτους ιδέας, τί ἄλλο δοξάζουσιν, ἢ τὸ ἀνύπαρκτον τῶν σωμάτων; Καθότι— ἂν αἱ ιδέαι ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ ἂν τὰ αἰσθήματα εἶναι ἀναμνήσεις, εἰς τί πλέον ἤθελον χρησιμεύσει τὰ σώματα;»⁷⁸. Αὐτὰ, βέβαια, λέγονται πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ «Βερκελεῆ» (Berkeley), ὁμως δὲν παύουν ν' ἀφοροῦν ἄμεσα στὸν Descartes, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Βενιαμίν ἔκαμε τὸ κεφαλαῖωδες φιλοσοφικὸ σφάλμα ν' ἀνατρέψει τὴν ἀριστοτελικὴ θέσση στὸ πρόβλημα τῶν ἐμφύτων ιδεῶν ξαναγουρίζοντας στὴν «πυθαγορικὴν ἢ πλατωνικὴν». Ὡστόσο στὸν Descartes δὲν ἀμφισβητεῖται (γιὰ λόγους ποῦ θὰ φανοῦν καλύτερα παρακάτω) ἡ καλὴ πρόθεση. Στὶς ἐμφυτες ιδέες τὸν ἔσπρωξε, κατὰ τὸν Βενιαμίν, ἡ ἔγνοιά του γιὰ τὴν κατοχύρωση ιδεῶν, «αἰτινες τῷ ὄντι ἐμπίπτουσιν εἰς οὐδεμίαν τῶν αἰσθήσεων. . . δι' ὃ ἦν ἀνάγκη ὅτι ἐχαράχθησαν ἐκ χειρὸς θεοῦ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου κατ' αὐτὴν τὴν στιγμὴν τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς». Τέτοιες ιδέες εἶναι «τοῦ θεοῦ, τῆς ἀρετῆς, τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ὁμοίων», ἀφοῦ ὁμως δὲν ἀνήκουν ὅλες οἱ ἀνθρώπινες ιδέες σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία, ὁ Descartes ἀναγκάστηκε νὰ κάνει διάκριση ἀνάμεσα σ' ἐμφυτες, ἐπίκτητες (αἰσθητικὲς) καὶ πεποιημένες (εἴτε φανταστικὲς εἴτε καθολικὲς) ιδέες. Οὔτε ὁμως μ' αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς δὲν κατάφερε νὰ σώσει τὴν θεωρία του. Γιατὶ «ὁ δαιμόνιος Λώκιος ἀνέστη κατὰ τούτου τοῦ συστήματος μὲ τοσαύτην ἰσχύν, καὶ ἔρριψε τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα βέλη κατ' αὐτοῦ, ὥστε πληγώσας αὐτὸ κεραίως, ἀφαίρεσεν αὐτοῦ πᾶσαν πνοὴν ζωῆς». Οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν νεκρανάστασή του εἶναι καὶ θὰ παραμείνουν μάταιες, προβλέπει ὁ Βενιαμίν, ὄντας τόσο ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὰς «δυνα-

75. Στεφανίδης, ὄπ. παρ., 45/6.

76. Πρβλ. τὴν γενικὴ ἀναφορὰ σ' αὐτὲς, Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς, Βιέννη 1820, § 118.

77. ὄπ. παρ., § 205 σημ. α.

78. ὄπ. παρ., § 205.

τάς... δόξας» τοῦ «Λωκίου» στὸ σημεῖο αὐτό, ὥστε θεωρεῖ «περιττὴν πᾶσαν ἄλλην περὶ τούτου ἀπόδειξιν»⁷⁹.

Ἡ κατανόηση ποῦ παρόλα αὐτὰ δείχνει ὁ Βενιαμὴν γιὰ τὰ κίνητρα, τὰ ὁποῖα ὠθήσαν τὸν Descartes στὴν ἀποδοχὴ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν, ὀφείλεται στὴν παρεμφερῆ δική του ἐγνοία γιὰ τὴν κατοχύρωση τοῦ πνεύματος ὡς φορέα ἀξιῶν καὶ κανονιστικῶν ἀρχῶν. Γι' αὐτὸ καὶ πιὸ πολὺ πλησιάζει τὸν Descartes, ὅταν τονίζει τὴν ὄντολογικὰ δεδομένη θεμελιακὴ διαφορὰ ψυχῆς καὶ σώματος. Ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἀντικειμενικῆς τούτης προσέγγισης ὁ Βενιαμὴν ἀντιμετωπίζει ὡς πιθανὴ ἔνσταση ἐναντίον τῶν σχετικῶν θέσεῶν του τὴν βασικὴ ἀντίρρηση ποῦ διατυπώθηκε καὶ ἐναντίον τοῦ καρτεσιανισμοῦ: πῶς εἶναι δυνατό «δύο οὐσίαι τοσοῦτον διάφοροι, αἵτινες ἔχουσιν οὐδὲν κοινὸν πρὸς ἀλλήλας, νὰ ἔχωσι τοσαύτην ἰσχὺν πρὸς ἀλλήλας;»⁸⁰. Ἡ (λογικὰ ἀνεπαρκέστατη) ἀπάντηση τοῦ Λεσβίου φιλοσόφου στὸ κρίσιμο αὐτὸ ἐρώτημα εἶναι ὁ ἀγνωστικισμὸς ὡς πρὸς τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἀμοιβαίας ἐπίδρασης ψυχῆς καὶ σώματος καί, συνάμα, ἡ μετάθεση τοῦ βάρους τῆς ἀπόδειξης στους ὑλιστές· αὐτοί, λέει, ὀφείλουν νὰ καταδείξουν, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ὑλική — χωρὶς νὰ περνᾶει ἀπὸ τὸ νοῦ του, ὅτι ἡ ψυχὴ γιὰ τοὺς ὑλιστές δὲν εἶναι ὑλική, γιατί ἀπλούστατα γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει καμμιά ψυχὴ ξέχωρη ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τίς ποιοτικὰ διαφορισμένες λειτουργίες του⁸¹. Ἡ στροφὴ τοῦ Βενιαμὴν πρὸς τὴν καρτεσιανῆ-πλατωνικὴ δυαρχικὴ θεώρηση, ὅταν ἰδιαίτερος σκοπὸς του εἶναι ἡ καταπολέμηση τοῦ ὑλιστικοῦ μονισμοῦ, διαφαίνεται ἔμμεσα, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ, ἐκεῖ ὅπου ἀναφέρει τοὺς μεγαλύτερους, κατὰ τὴν γνώμη του, θεοσεβεῖς φιλοσόφους: κοντὰ στὸν Πυθαγόρα καὶ στὸν «Νεύθωνα» ἀναφέρονται οἱ «Πλάτων» καὶ «Καρτέσιος», ἐνῶ λείπει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριστοτέλη — ὄχι τυχαῖα σ' ἓνα κείμενο ποῦ στρέφεται ἀκριβῶς ἐναντίον τῆς αἰωνιότητος τῆς ὕλης καὶ τοῦ κόσμου⁸².

Ἡ παραπάνω γενικὴ ἐπισκόπηση τῶν στάσεων σημαντικῶν Ἑλλήνων διανοητῶν τοῦ 18ου αἰ. ἀπέναντι στις διάφορες πλευρὲς τῆς καρτεσιανῆς φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς ἔδειξε καθαρὰ, ὅπως ἐλπίζω, τὸν ἐσωτερικὸ διαφορισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος. Δίπλα σὲ τάσεις περισσότερο ἀνοιχτὲς πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸ εἶδαμε ἄλλες περισσότερο νοησιαρχικὲς, κι ἐπίσης εἶδαμε τὴν πάλι νοησιαρχίας κι ἐμπειρισμοῦ νὰ διεξάγεται μέσα στὰ κείμενα τοῦ ἴδιου στοχαστῆ, καθὼς γίνεται προσπάθεια ἐξεύρεσης μιᾶς συμ-

79. ὅπ. παρ., § 249.

80. ὅπ. παρ., § 377.

81. Γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Βενιαμὴν στὸν ὑλισμὸ καὶ τίς ἀδυναμίες τῆς βλ. τὴν μελέτη μου «Τὸ πρόβλημα τοῦ ὑλισμοῦ στὴν φιλοσοφία τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», ποῦ θὰ ἐμφανιστεῖ προσεχῶς.

82. Στοιχεῖα, § 426.

βιβαστικῆς λύσης ἱκανῆς νά ἀποδεχτεῖ, μερικά τουλάχιστο, τήν γενική ὄντολογική καί γνωσιοθεωρητική ἀνατίμηση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου στόν 18ο αἰ. χωρίς παράλληλα νά θέσει σέ κίνδυνο τήν σφαῖρα τοῦ πνεύματος (τοῦ ὑπερβατικοῦ καί τοῦ ἀνθρώπινου), πού στήν παραδοσιακή μεταφυσική κατασφάλιζε τίς ἠθικές ἀξίες. Τά γενικά αὐτά κοσμοθεωρητικά κίνητρα λειτουργοῦν ἐξίσου στά διάφορα ἐπίπεδα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἀπό τήν γνωσιοθεωρία ἴσαμε τήν κοσμολογία. Ἡ ἐκδήλωση καί ἡ διαπλοκή τους ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τόν διαφορισμό τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος, γιά τόν ὁποῖο μόλις μιλήσαμε— διαφορισμό πού δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικά ἑλληνικό, παρά γενικό εὐρωπαϊκό φαινόμενο.

ΓΙΩΡΓΟΥ Ι. ΤΣΟΥΚΝΙΔΑ
Φιλολόγου

ΑΠΟΚΡΥΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ
ΣΤΗ ΣΥΝΘΗΜΑΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ
ΤΩΝ ΤΕΧΝΙΤΩΝ ΤΗΣ ΣΤΕΜΝΙΤΣΑΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ

Βιβλιογραφία - Σημειογραφίες :

- Π α π. : Α. Παπαχριστόπουλου, Τρικόλωνικά, ἐν Ἀθήναις 1888, 69-71.
Κ α ν δ. : Γ. Χ. Κανδηλώρου, Τὸ γλωσσάριον τῶν Στεμνιτσιωτῶν, Ἀρκαδικὴ Ἐπετηρίς, τεύχος δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1906, 222-223.
Ἀ ν δ ρ. : Γ. Ἀνδριτσόπουλου, Δήμος Τρικόλωνων, Στεμνίτσα, στὸ Λεύκωμα τῆς Γορτυνίας μετὰ συνοπτικῆς ἱστορίας τῶν κωμοπόλεων καὶ χωριῶν τῆς, ἐπιμέλεια Π. Ν. Κοντοῦ, Α. Ἡλιόπουλου, Ἀθήναι 1937, 187.
Γ α ρ τ. : Δ. Χ. Γαρταγάνη, Ἡ Στεμνίτσα (Ἵψους) εἰς τὴν ἀνάστασιν τῆς φυλῆς, Ἀθήναι 1956, 213.
Θ ε ο φ. : Γ. Α. Θεοφίλη, Ἡ Στεμνίτσα καὶ ἡ προσφορά τῆς στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1977, 116-119.
Σ υ ν. : Ν. Συναδινῶ. Οἱ τεχνίτες τῆς Στεμνίτσας, Ἀθήνα 1979. Τοῦ ἴδιου, Τὰ μεσιτσιώτικα, ἡ συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν τεχνιτῶν ἐπεξεργασίας μετάλλων τῆς Στεμνίτσας, Ἀθήνα 1979 (Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἔχει κυκλοφορήσει ἰδιαίτερα, ἔχει ὅμως περιληφθεῖ καὶ στὸ προηγούμενο, με ξεχωριστὴ σελιδαρίθμηση· οἱ παραπομπὲς στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ).
Π. Σ. : Προσωπικὴ συλλογὴ ὕλικου (πληροφορίες ἀπὸ τὸ Στεμνιτσιώτη κ. Ἡλία Χαστούπη, κάτοικο Ἀθηνῶν).
Τ ρ. : Μ. Τριανταφυλλίδη, Ἑλληνικὲς συνθηματικὲς γλῶσσες, προσφορά εἰς Στίλβωνα Π. Κυριακίδην ἐπὶ τῇ εικοσιπενταετηρίδι τῆς καθηγεσίας αὐτοῦ (1926-1951), Θεσσαλονίκη 1953, 671-684.
Τ ρ. : Μ. Triandaphyllidis, Griechische Geheimsprachen, Ἄπαντα, δεύτερος τόμος, Θεσσαλονίκη 1963, 90-140.

Τῇ συνθηματικῇ τους γλῶσσα, τὰ μεσιτσιώτικα, χρησιμοποιοῦσαν οἱ τεχνίτες τῆς Στεμνίτσας (χρυσικοί, ἀσημιτζῆδες, μπρουντζῆδες, καμπανάδες, χαλκωματῆδες, ντουφεξῆδες, σιδεράδες κ.λπ.) στὶς σχέσεις τους με ἄλλους ἀνθρώπους, ὅταν ἤθελαν νὰ ἀποκρύψουν κάτι ἀπ' αὐτούς, στὰ ταξίδια ποὺ ἔκαναν γιὰ ἐπαγγελματικούς λόγους. Γιὰ νὰ γίνῃ ἓνα συνθηματικὸ γλωσσάριο, ἡ ἀλλοιώνεται ἢ μορφή τῶν λέξεων τῆς μητρικῆς γλῶσσας ἢ ἀλλάζει

ἡ σημασία τους ἢ πλάθονται νέες λέξεις ἢ εἰσάγονται λέξεις ἀπὸ ξένες γλώσσες. Ἐνα τέτοιο λεξιλόγιο εἶναι πάντα ρευστὸ καὶ οἱ ὅροι του πολλὰς φορές ἀνανεώνονται. Στὰ μεσιτισιώτικα χρησιμοποιοῦνται καὶ τὰ τρία βασικὰ ἀποκρυπτικά μέσα τῶν συνθηματικῶν γλωσσῶν: μετάθεσις φθόγγων — κατὰ κανόνα συμφώνων — καὶ γενικότερα παραμόρφωσις λέξεων, νεολογισμοὶ — νέες σημασίαις ἢ καὶ λέξεις —, ξένες λέξεις. Πολλὰς φορές ὑπάρχουν παράλληλοι τύποι γιὰ τὴ δῆλωσις κάποιου πράγματος. Ἐπίσης παρουσιάζονται ἐπικαλύψεις ἀνάμεσα στὰ ἀποκρυπτικά μέσα. Ἀναγραμματίζονται π.χ. ξένες λέξεις ἢ λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται μὲ νέα, μεταφορικὴ, σημασία ἢ προστίθεται συλλαβὴ σὲ λέξεις ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ μετάθεσις συμφώνων.

Σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ δημοσιεύσουμε ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνθηματικοῦ αὐτοῦ γλωσσαρίου, ἀφοῦ ἤδη ἔχει δημοσιευθεῖ πολὺ ὑλικό, καὶ ἀπὸ ἄλλους καί, προπαντός, ἀπὸ τὸν Ν. Συναδινὸ (βλ. βιβλιογραφία), ἀλλὰ νὰ ἐπισημάνουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὰ ἀποκρυπτικά μέσα, ποὺ κάνουν ἀκατανόητη γιὰ τὸν ἄμύητο τὴ γλῶσσα.

Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ θέματος σημειώνουμε τὰ ἑξῆς:

Ὁ Παπαχριστόπουλος (68) χωρίσει τὶς λέξεις τῆς συνθηματικῆς αὐτῆς γλώσσας σὲ δύο κατηγορίες. «Τὸ ὄλον τοῦ γλωσσαρίου», γράφει, «συνίσταται ἐκ δύο μερῶν, πρῶτον ἐκ λέξεων τῆς καθωμιλημένης γλώσσης παραμεμορφωμένων ὥστε νὰ μὴ διακρίνονται ὑπὸ τῶν μὴ εἰδῶτων τὴν σκόπιμον ταύτην παραφθοράν, καὶ δεῦτερον ἐκ λέξεων ὄλων νέων». Ἡ ἐκ μέρους τοῦ παρουσιάσθη τοῦ ὑλικοῦ κατὰ σημασιολογικὰ πεδία («Ὄνόματα προσώπων», «Ὄνόματα μελῶν τοῦ σώματος», «Ὄν. περιβολῆς», «Ὄνόματα κύρια», «Ὄν. ἐπαγγελματιῶν», «Ὄν. καταστημάτων», «Ὄνόματα ζώων» «Ὄνόματα σκευῶν, τροφίμων καὶ λοιπῶν χρειωδῶν») καὶ γραμματικὰς κατηγορίας (τὰ σημασιολογικὰ πεδία οὐσιαστικῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀκολουθοῦν οἱ κατηγορίες ἐπίθετα, ρήματα, ἐπιρρήματα, ἀριθμητικά) (69-71) δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Στὴν Ἀρκαδικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Κανδηλώρου (222-223) οἱ λέξεις διακρίνονται ἐπίσης, βασικὰ, σὲ δύο κατηγορίες. Ἀναφέρεται ὅτι τὸ συνθηματικὸ γλωσσάριο τῶν Στεμνιτισιωτῶν «κυρίαν ἔχει βάσιν τὸν ἀναγραμματισμὸν τῶν λέξεων τῆς λαλουμένης γλώσσης, ἀλλὰ καὶ πολλὰς πρωτοτύπους λέξεις». Ὁ συντάκτης ὅμως τοῦ ἀρθροῦ προχώρησε περισσότερο. Σημείωσε ὅτι «αἱ ἀκόλουθοι λέξεις οὐδεμίαν ἔχουσι σχέσιν μὲ τὰς ρίζας τῶν ἀντιστοιχῶν τῆς λαλουμένης κοινῶς» (ἀκολουθοῦν οἱ λέξεις αὐτές), ὅτι «ἐκ τῶν δι' ἀναγραμματισμοῦ σχηματιζομένων λέξεων ἄλλαι μὲν δὲν ἔχουσι πάντα τὰ γράμματα τῆς ἀντιστοιχοῦ λαλουμένης λέξεως, ἀλλὰ πλείονα ἢ ἐλάσσονα, ὡς ἐφαίνετο εὐφρονότερον ἢ καθιέρωσεν ἢ συνήθεια», «ἄλλαι ὅμως λέξεις σχηματίζονται κατὰ πλήρη καὶ ἀκριβῆ ἀναγραμματισμὸν», ὅτι «περιεργὸς εἶνε ὁ σχηματισμὸς καὶ τινῶν ἐκ τῶν ἀριθμητικῶν, εἰς ἃ προστίθεται ἢ κατάληξις γε, γι,

γιο», «άλλα (ἀριθμητικά) σχηματίζονται διὰ προτάξεως τῆς συλλαβῆς ν ι», «άλλα μόνον δι' ἀναγραμματισμοῦ». Ἀναφέρεται ἀκόμα ὅτι «τὸ ἔνδεκα λέγεται ἀναλελυμένως κέδα νάγε, τὸ δώδεκα κέδα νίδου, τὸ δεκατρία κέδα νίτρια, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς». Προστίθενται βαφτιστικά ὀνόματα («Τὰ ὀνόματα ἀναγραμματίζονται ὡς ἑξῆς...»).

Ὁ Ἀνδριτσόπουλος (187) σημείωσε ἀπλῶς ὅτι «ἡ διάλεκτος αὐτῆ συνίστατο εἰς τὴν μετάθεσιν τῶν συμφώνων τῶν συλλαβῶν. . . ἔχει ὁμως καὶ πολὺς πρωτοτύπους λέξεις», καὶ ὁ Γαρταγάνης (213) ὅτι «αἱ λέξεις τοῦ γλωσσarioυ αὐτοῦ ἀποτελοῦν (sic) κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναγραμματισμὸν τῶν ὁμοίων τῆς καθομιλουμένης. . . Ἐχει ὁμως τὸ γλωσσάριο αὐτὸ καὶ ἰδιαιτέρας λέξεις τῆς ἐμπνεύσεως τῶν ἐφευρετῶν του Σεμνιτσιωτῶν. . .». (Πβ. Θεοφ. 116: «Ἡ διάλεκτός των (δηλ. τῶν Σεμνιτσιωτῶν) συνίστατο εἰς ἀναγραμματισμὸν τῆς ὁμιλουμένης (sic), ἐμπλουτισμένης μὲ λέξεις τῆς ἐμπνεύσεώς των»).

Ὁ Συναδινός (8-12) χῶρισε τίς λέξεις τῆς μεσσιτσιώτικης συνθηματικῆς γλώσσας σ' ἐκείνες «ποῦ προέρχονται ἀπὸ τίς ἀπολύτως ἀντίστοιχες λέξεις τῆς κοινῆς δημοτικῆς γλώσσας, στίς ὁποῖες. . . ἔχει γίνει μετατόπιση ἀντιμετάθεση (sic) τῶν συμφώνων στίς συλλαβές τους, ἀνασυμφωνισμός» (sic), τίς «λέξεις ξενικῆς προελεύσεως», τίς «αὐτοσχέδιες λέξεις, μεταφορικῆς ἢ συμβολικῆς (sic) σημασίας», τίς «λέξεις παράγωγα τῶν ρημάτων, ἐπίθετα, οὐσιαστικά, ἐπιρρήματα κ.λπ.», «αὐτὲς ποῦ σχηματίζονται μὲ τὴν προσθήκη τῶν καταλήξεων —γιός -γιά -γιό καὶ -άγιος -άγια -άγιο, στίς ἀντίστοιχες λέξεις τῆς δημοτικῆς» καὶ «αὐτὲς» —«ἐλάχιστες στὸν ἀριθμὸς» — «ποῦ σχηματίζονται μὲ τὴν προσθήκη τῶν μορίων νί- καὶ νέ- στὴν ἀρχὴ τῶν ἀντιστοιχῶν τῆς δημοτικῆς». Ἀκόμα διέκρινε ὑποκατηγορίες (δ.π.) καὶ ἔκανε παρατηρήσεις (13-15), ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἀναφέρουμε παρακάτω.

Ὁ Τριανταφυλλίδης γράφει τὰ ἑξῆς γιὰ τὰ ἀποκρυπτικά μέσα, τῶν ὁποίων γίνεται συστηματικὴ ἐκμετάλλευση στίς συνθηματικὲς γλώσσες: «Ἡ μέθοδος εἶναι πρόχειρη, ἀπλὴ καὶ πάντα ἢ ἴδια. Ἀφοῦ συνεννοῦμαστε μὲ λέξεις —μ' ἓνα σύνολο ἀπὸ φθόγγους ποῦ ἔχουν ὀρισμένη σημασία— γιὰ νὰ σκεπάσωμε ἐκεῖνο ποῦ δὲν πρέπει οἱ τρίτοι νὰ καταλάβουν, ἢ θ' ἀλλάξωμε ἀρκετά, θὰ μισοαλλάξωμε, τοὺς φθόγγους ποῦ θὰ λέγαμε ἢ καὶ θ' ἀλλάξωμε τὴ σειρά τους, ἢ θ' ἀλλάξωμε τὸ νόημά τους, δίνοντας σὲ λέξεις τῆς μητρικῆς σημασίας διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ συνηθισμένη — πλάττοντας στὴν ἀνάγκη καὶ νέα λέξη— ἢ τέλος, ἀκόμη καλύτερα, ἂν ἔχωμε πρόχειρη ξένη γλώσσα, ἄγνωστη στοὺς γύρω μας, θὰ καταφύγωμε σὲ δικές τῆς λέξεις» (Τρ. 672). Καὶ συνοψίζει: «Τ' ἀποκρυπτικά λοιπὸν μέσα τῶν συνθηματικῶν γλωσσῶν εἶναι:

α) Φωνητικὸς μετασχηματισμὸς ἢ παραμόρφωση...

β) Νεολογισμός, νέα σημασία ἢ καὶ νέα λέξη μαζί...

γ) Λέξεις παρμένες ἀπὸ ἄλλες γλωσσες...» (Τρ. 673· βλ. καὶ Τρ. 106).

Στὰ μεστιτσιώτικα βρίσκουμε καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἀποκρυπτικά μέσα, ὅπως θὰ φανεῖ ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού θὰ ἀκολουθήσουν. Αὐτὸ τὸ εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Τριανταφυλλίδης (Τρ. 673).

Παραμόρφωση λέξεων τῆς μητρικῆς γλώσσας γίνεται μὲ διάφορους τρόπους. Καὶ πρῶτα-πρῶτα μὲ ἀπλή μετάθεση συμφώνων. Παραδείγματα: ἄγολο= ἄλογο (Παπ. 69, Θεοφ. 116), ἀφεδρὸς= ἀδερφὸς (Συν. 40, Π.Σ.), ἔτακὸ= ἑκατὸ (Θεοφ. 118, Συν. 42), λεμάγος=μεγάλος (Παπ. 70, Κανδ. 223), λταπὸ= παλτὸ (Παπ. 69, Κανδ. 223), νάμα= μάνα (Θεοφ. 117, Συν. 47, Π.Σ.), Ναπαγιώτης= Παναγιώτης (Παπ. 69, Θεοφ. 117), νάπω= πάνω (Παπ. 71 Κανδ. 223, Θεοφ. 117, Συν. 40: (ἀ) νάπω), ρασάντα= σαράντα (Π.Σ.), ρέξω (Γαρτ. 213, Θεοφ. 117) / ρέξιω (Συν. 51)= ξέρω, ρέχι= χέρι (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 117, Συν. 51) σαφόλια, (Π.Σ.)/σιαφούλια (Παπ. 70, Κανδ. 222, Συν. 52) = φασόλια (φασούλια), σέτερες, -α = τέσσερις, -α (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118), σιέτερα / -ο= τέσσερα (Συν. 52), σιμὸ= μισὸ (Ἄνδρ. 187, Θεοφ. 117, Συν. 52), σκάδαλος= δάσκαλος (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 53), στρομπά= μπροστά (Θεοφ. 118), Στώκας= Κώστας (Π.Σ.), σῶγλα = γλῶσσα (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 118), τάμι = μάτι (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 118), ταρέπας = πατέρας (Συν. 54, Π.Σ.), τέρπα = πέτρα (Συν. 55), τροχάρι = χορτάρι (Π.Σ.), φτεδέρος=δεύτερος (Συν. 57), Φτεδέρα=Δευτέρα (Συν. 57), φυκρά=κρυφά (Συν. 57), χάναλα=λάχανα (Συν. 57). Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν οἱ λέξεις μόσκος=κόσμος (Συν. 46), σάκα = κάσα (Π.Σ.), σκουφώνω = φουσκώνω (Συν. 54), πού, ἐνῶ δημιουργήθηκαν μὲ μετάθεση συμφώνων, ἔγιναν ὁμόηχες μὲ ἄλλες, νεοελληνικές, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ σημασία τους νὰ μὴν εἶναι φανερή. Μετάθεση συμφώνων γίνεται κάποτε σὲ δύο σημεία τῆς λέξης: κιδηγόρος = δικηγόρος (Παπ. 69, Θεοφ. 116), κιδηρογίνα = (δικηγορίνα), σύζυγος δικηγόρου (Παπ. 69)· ἔτσι καὶ στὰ σύνθετα (Συν. 9) ἀπαροτίσι = ἀραποσίτι (Συν. 40), βραμομούζι = (μαυροζούμι), καφές (Συν. 9, 40), λασκοτάπι = σκαλοπάτι (Συν. 44 λ. λασκούνι), λυχοτίπες = χυλοπίτες (Συν. 9, 45). Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὸ γίνεται σὲ πολυσύλλαβες λέξεις, καὶ μάλιστα σύνθετες, τῶν ὁποίων ἡ σημασία μὲ μίαν ἀπλή μετάθεση φθόγγων σὲ ἓνα σημεῖο τους θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ ἀποκρυπτογραφηθεῖ. Τὸ ἐδῶ ἔγινε δέω (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 116, Συν. 41), μὲ ἀμοιβαία μετάθεση τῶν δύο πρῶτων φθόγγων καὶ ἀλλαγὴ τῆς θέσης τοῦ τόνου.

Λέξεις πού δημιουργήθηκαν μὲ μετάθεση συμφώνων ὑπάρχουν πολλές, ἀφοῦ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ κρύψει ὅλη τὴ γλῶσσα. Ὅσο εὐκολὰ ὅμως μπορεῖ κανεὶς νὰ κρύψει ἔτσι ὅ,τι θέλει, ἄλλο τόσο εὐκολο εἶναι κάποιος τρίτος νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφήσει (πβ. Τρ. 673). Γιὰ νὰ

πετύχουν λοιπόν τὸ σκοπὸ τους οἱ τεχνίτες προχώρησαν σὲ ἄλλα τεχνάσματα.

Σχημάτισαν ἐνεστώτες ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ἀορίστου. Π.χ. ἀξιᾶλλω = ἀλλάζω (Συν. 40: ἀξιᾶλω), ἀσιογάρω = ἀγοράζω (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 116), ἀσιούκω = ἀκούω (Παπ. 71, Κανδ. 222, Θεοφ. 116, Συν. 40), γύφω = φεύγω (Παπ. 71, Κανδ. 222, Θεοφ. 116, Συν. 41), jáπω = πηγαίνω (Συν. 41 λ. γιαπαίνω), σηπλώρω = πληρώνω (Θεοφ. 118), σιεγάλω = γελῶ (Συν. 52) καὶ σεγέλω = γελῶ (Θεοφ. 117) / φανερώνω, μαρτυρῶ (Π.Σ.), σιεγίμω = γεμίζω (Συν. 46), ψαμεύω = μαζεύω (Συν. 42), ψιάγρω = γράφω (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 57), ψιάκλω = κλαίω (Συν. 41), ψιουδέλω = δουλεύω (Συν. 58), ψυγέρω = γυρεύω, ζητῶ (Παπ. 71) καὶ ἀρκετὰ ἄλλα.

*Ἐκαναν οὐρανικά σύμφωνα ὅπως τὰ κ, χ, γ, ν, λ, πρὶν ἀπὸ ὀπίσθια φωνήεντα: κ'οδᾶρι = δοκᾶρι (Συν. 43: κιοδᾶρι), νομαχ'ὸς / χ'ομανὸς = μοναχὸς (Συν. 57: χιομανὸς), χ'οῦρα = ροῦχα (Θεοφ. 118, Συν. 57: χιοῦρα), χ'ῶφτὸς = φτωχὸς (Συν. 57: χιοφτὸς), ἀσιογ'άρω = ἀγοράζω (Συν. 40: ἀσιογιάρω), μαχέν'ος = χαμένος, κακὸς (Συν. 46: μαχένιος), γ'αμαζί = μαγαζί (Συν. 41: γιαμαζί), ν'έγα = γέννα (Συν. 48 (νιέγα) λ. νιεγάω), ν'εγάω = γεννάω (Συν. 48: νιεγάω), λεμάγ'ο = μεγάλο (Θεοφ. 117: λεμάγιο), λ(ι)εμάγ'ος, -ώνω = μεγάλος, -ώνω (Συν. 44: λ(ι)εμάγιος -ώνω), λ(ι)εμάνι = μελάνι (Συν. 44).

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔγινε ἀπουρατικοποίηση (πρὶν ἀπὸ α καὶ ο): Νάγης = Γιάννης (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 117, Συν. 47), νόχι = χιόνι, νοχίζει = χιονίζει καὶ νόχρια (παράλληλα μὲ τὸ νιόχρια) = χρόνια (Συν. 48 καὶ 14).

Βέβαια, ἐπειδὴ τὰ μυστικά ἰδιώματα «θεμελιώνονται στὴ γλώσσα τοῦ τόπου, τὴ μητρική, μὲ τὴ γραμματικὴ τῆς, τυπικό, σύνταξη, φωνητικὴ, παραγωγικό» (Τρ. 671), ἡ οὐρανοποίηση ἢ ἡ ἀπουρατικοποίηση συμφώνων ρυθμίστηκε κατὰ κανόνα ἀπὸ τοὺς νόμους ποὺ ἰσχύουν στὸ ἰδίωμα τῆς κωμόπολης. Δηλ. κ → κ', πρὶν ἀπὸ ε, ι, λ → λ', πρὶν ἀπὸ ι, χ' → χ, γ' → γ, ν' → ν, λ' → λ, πρὶν ἀπὸ α, ο, ου (καὶ ε τὰ ν', λ'). Παραδείγματα: κελέγο = γελέκο (Παπ. 69, Θεοφ. 116), Κινολῆς = Νικολῆς (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 116, Συν. 43), λακύβα = καλύβα (Συν. 43), λασούκι = σακούλι (Συν. 44), λασκεῖο = (σκολεῖο), σχολεῖο (Συν. 44), σιόκηλλη (Συν. 53) / σόκηλλη (Π.Σ.) / λόκηση (Συν. 53) = κόλληση, χατυδρομεῖο = ταχυδρομεῖο (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 118), ὑγουρπεῖο = ὑπουργεῖο (Παπ. 69, Κανδ. 223), ναπί = πανί (Συν. 47), νασιδί = σανίδι (Συν. 47), ἀξοίνω = ἀνοιγῶ (Συν. 40), νοπηρὸς / ροπηρὸς = πονηρὸς (Συν. 48), νέγι = γένι (Συν. 47), λοπὺ = πολὺ (Συν. 44), λοστιδί = στολίδι (Συν. 45) κ.λπ. Ὑπάρχουν ὁμως περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ οὐρανικό, ποὺ ὑπῆρχε πρὶν γίνεῖ ἢ μετάθεση τῶν συμφώνων μπροστὰ ἀπὸ ε ἢ ι, διατηρήθηκε καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὴ, τώρα πρὶν ἀπὸ α, ο, ου, ε: πεσκ'άζω = σκεπάζω, πέσκια(σ)μα = σκέπασμα (Συν. 50 λ. πεσκιάζω),

χ'άρη = ράχη (Συν. 57: χιάρη), γ'αβένι = βαγένι, βαρέλι (Συν. 50: γιαβένι, στή λ. ραβέλι), μεγ'άτος = γεμάτος (Συν. 46: μεγιάτος), ρεγ'άνιο = γεράνιο, μπλὲ (Συν. 51: ρεγιάνιο), Γκιαβέλης (= Γ'αβέλης) = Βαγγέλης (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 116, Συν. 41), χτύν'α = νόχτα (Συν. 57: χτύνια), μειχ'ώνας = χειμώνας (Συν. 46: μειχιώνας), χ'οβρή = βροχή (Συν. 49 (χιοβρή) λ. ξιοβρή), ρέγ'ος = γέρος (Συν. 14, 51: ρέγιος), φτύγ'ος = γύφτος (Συν. 57: φτύγιος), λ'οβύμι (καὶ λοβύμι) = μολύβι (μέταλλο) (Συν. 44: λ(ι)οβύμι), σηπλ'ώρω = πληρώνω (Συν. 53: σιπλιώρω), ραίχ'ουμαι = (χαίρουμαι), χαίρομαι (Συν. 50: ραίχιουμαι), λ'έμι (καὶ λέμι) = μέλι (Συν. 44: λ(ι)έμι). Γιὰ τὴν οὐρανοποίηση πρὶν ἀπὸ ὀπίσθια φωνήεντα κάναμε λόγο προηγουμένως.

Μερικὲς φορές τὰ ἄηχα π, τ, κ, θ ἔγιναν ἠχηρά: μπέντρουμαι = ντρέπομαι (Συν. 47), ντάμια = μάτια (Συν. 14, ὅπου ἀναφέρει «μετατροπὴ» (γρ. τροπὴ) τοῦ τ σὲ ντ, 48), ντούβυρο (Συν. 55) καὶ τούβυρο (Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 55) = βούτυρο, ντραχι (καὶ τραχι) = χαρτί (Συν. 55), ντραχιά (καὶ τραχιά) = χαρτιά, τράπουλα (Συν. 55), ντρεμάω / σιεντρήμω = μετράω, ντρέμμα = μέτρημα (Συν. 49), ντρούμια = μούτρα (Θεοφ. 117, Συν. 49), ντόμη = μύτη (Συν. 49), χιντριά (καὶ χιτριά) = τριχιά (Συν. 57), γκριμός -ῆ -ὸ = μικρὸς -ῆ -ὸ (Παπ. 70, Κανδ. 222, Συν. 41), γκριμούλης = μικρούλης (Συν. 41), γκριμούλα = μικρούλα (Θεοφ. 116), γκριμούλι = μικρὸ παιδί (Συν. 34 στή λ. στιβελιθερό, Π.Σ.), ψιάδω = θάβω (Συν. 57).

Ἄηχοποίηση (β → φ) ἔγινε στίς λέξεις Φασάτο = (Σαββάτο), Σάββατο (Συν. 56), φαστρός = (στραβός), τυφλός / σταυρός (Συν. 56), Φαστρούλα = Σταυρούλα (Συν. 29). Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι καὶ στὰ τρία παραδείγματα τὸ (πρῶτο) σύμφωνο τῆς συλλαβῆς ποῦ ἀκολουθεῖ εἶναι ἐπίσης ἄηχο (σ).

Ἐνα ἠχηρὸ σύμφωνο ἔγινε κάποτε ἄηχο, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔγινε ἠχηρὸ κάποιον ἄλλο ἀπὸ τὰ σύμφωνα τῆς λέξης: λατεμπόνι = παντελόνη (Π.Σ.), μπέτρουμαι = ντρέπομαι (Συν. 51 λ. ρητσιέμαι), τέμπε = πέντε (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 54), τεμπάρα / τεράμπα = πεντάρα (Συν. 54), τενήμπα = πενήντα (Θεοφ. 118), τραμπεύω = παντρεύω (Θεοφ. 118).

Ἀπὸ στιγμικοποίηση προῆλθαν οἱ τύποι ντίσιερο = σίδηρο (Συν. 14, ὅπου κάνει λόγο γιὰ «μετατροπὴ» τοῦ δ σὲ ντ στὴν ἀρχὴ τῆς συνθηματικῆς λέξης, 41), ντάβρυ = βράδυ (Συν. 48), νταρκιά = καρδιά (Συν. 41), μπελόνι = λεμόνη (Θεοφ. 117, Συν. 47). Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ τροπὴ τοῦ διαρκοῦς σ σὲ στιγμιαῖο τσ. Τὸ φαινόμενο ἐπισημαίνουν ὁ Τριανταφυλλίδης (Τρ. 119) καὶ ὁ Συναδινός (11), ποῦ σημειώνουν ὅτι αὐτὸ συμβαίνει στὸν ἀρχικὸ φθόγγο τῆς πρώτης συλλαβῆς τῆς λέξης (ὁ Συναδινός τὸ περιορίζει στὰ ρήματα ποῦ σχηματίζονται ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ἀορίστου μὲ μετάθεση συμφώνων). Ἔτσι ἔγιναν οἱ λέξεις Τσαθάνης (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 118) / Τσιανθάνης (Συν. 55) = Θανάσης, Τσηδρήμης = Δημήτρης (Παπ. 69, Κανδ.

223 (Τσιδρίμης), Συν. 56 (Τσιδρήμης), τσιάμπω = μπαίνω (ἀπό τὸ μπάσω) (Συν. 11), τσιαφούλια = (φασούλια), φασόλια (Συν. 52), τσιοκάρα = εικοσάρα (Συν. 56), τσιώδω = δίνω (Παπ. 71, Θεοφ. 118, Συν. 11, 56). Τὸ σβήνω ἔγινε σήσβω, τσήβω καὶ τζήβω (Συν. 55 λ. τσίβω, τζίβω).

Μὲ ἀποστιγμικοποίηση ἔγιναν τὰ φουτράω = τρυπάω, φούτρημα = τρύπημα, φούτριος = τρύπιος, φούτρια = τρύπα (Συν. 56).

ἡ ἀναπτύχθηκε στὴν ἀρχὴ λέξεων, μπροστὰ ἀπὸ φωνήεν ἢ ἀνάμεσα σὲ φωνήεντα: jaίκλω = κλαίω (Συν. 41: γιέκλω), jaπαίνω = πηγαίνω (Παπ. 70, Κανδ. 222 (γιαπαίνω), Θεοφ. 116 (γιαπένω), Συν. 41 (γιαπαίνω), jáπω = πάω, πηγαίνω (Συν. 41 (γιάπω) λ. γιαπαίνω), jáτρω = τρώω (Παπ. 70 (γιότρω), Κανδ. 222 (γιώτρω), Θεοφ. 116, Συν. 41 (γιότρω), jáφω = τρώω (Συν. 41, (γιάφω) λ. γιότρω), jaφί = φαί, φαγητό (Συν. 41: γιαφί), jέλω = λέω (Παπ. 71, Κανδ. 223 (γιέλω), Συν. 41 (γέλω) (πβ. γέλε = λέγε ('Ανδρ. 187), jωπρί = πρῶι (Συν. 41: γιοπρί), λάjος = ἄλλος (Συν. 43: λάγιος), λουjος = ὄλος (Συν. 45: λούγιος (ἀπὸ τὸ οὔλος), νέja = ἔνα (Συν. 47: νέγια), ξιέγι = ἔξι (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 49), ξόjω = (ὄξω), ἔξω (Παπ. 71, Κανδ. 223 (ξώγιω), Θεοφ. 117 (ξώγιω), Συν. 11, 49 (ξώγιω), ντρούjια = μούτρα (Θεοφ. 117, Συν. 49), χτοjώ = ὄχτώ (Συν. 49 (χταγιό) λ. ὄχταγια, χταγιό).

ἽΟ τσιτακισμὸς βοηθοῦσε στὴν ἀπόκρυψη: λουτσιά = κοιλιά (Συν. 45), μουτσιάμαι = κοιμάμαι (Συν. 46), ντατσήλι = καντήλι (Συν. 48), νυτσηγός = κυνηγός (Συν. 49), ραιτσιός = καιρός (Συν. 50), Ρυτσιακή = Κυριακή (Συν. 51), στουμάτσι = μουστάκι (Συν. 54), τσιαφή = φακὴ (Συν. 55), τσιέδα (Συν. 42 λ. κέδα, τσιέδα) / κέδα (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 42) = δέκα, τσιεδάρα / κεδάρα = δεκάρα (Συν. 42 λ. κεδάρα), τσιδάσι (καὶ κιδάσι) = δισάκι (Συν. 43), τσιουκιά = κουκιά (Κανδ. 223, Συν. 56), φετσιάλι / λιτσιάφι = κεφάλι (Συν. 56 λ. φετσιάλι), φέτσι (καὶ φέκι) = κέφι (Συν. 56), φοτσίνι (καὶ φοκίνι) = κοφίνι (Συν. 56).

ἽΑκόμη παρατηροῦνται (σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις):

ἽΑπλοποίηση ὁμοίων συμφώνων: ἽΑρύγης = ἽΑργύρης (Συν. 40), Ρώγης = Γιώργης (Παπ. 69, Κανδ. 223, Θεοφ. 117, Συν. 51).

(Πιθανῶς) ἀνομοίωση ὡς πρὸς τὸν τόπο ἄρθρωσης τῶν συμφώνων δύο διαδοχικῶν συλλαβῶν καὶ κατόπιν οὐρανικοποίηση στὰ γ' ὄφος = φόβος, γ' οφᾶμαι = φοβᾶμαι (Συν. 41: γιοφᾶμαι, γιόφος): φόβος, φοβᾶμαι > *βόφος, *βοφᾶμαι > *γόφος, *γοφᾶμαι > γ' ὄφος, γ' οφᾶμαι.

Προσθήκη φθόγγου (τοῦ ν): μεταξὺ φωνηέντων: ξενήντα = ἐξήντα (Θεοφ. 118): ἐξήντα > *ξεήντα > ξενήντα. Γιὰ τὸ φθόγγο ποῦ ἐπιλέχτηκε πβ. πενήντα.

ἽΑποβολὴ φθόγγου στὸ ραίπω < *ρναίπω = παίρνω (Συν. 14, 50 λ. ραπαίνω) (τὸ *ρναίπω εἶναι δυσπρόφερτο). Πβ. πῆρα, (θά) πάρω κ.λπ. τῆς ὁμιλουμένης καὶ ράπω (Συν. 50 λ. ραπαίνω) τῆς συνθηματικῆς αὐτῆς γλώσσας.

Ἄλλη λύση δόθηκε μὲ τὴν προσθήκη φθόγγου: ραπαίνω (Συν. 50) < *ρπαίνω. Πβ. καὶ jáπω-jaπαίνω.

Αὐθαίρετα ἐμφανίζεται κάποτε ἕνας φθόγγος ἀντὶ γιὰ ἄλλον. Παραδείγματα: μάντρια = τριάντα (Θεοφ. 118, Συν. 45, Π.Σ.), τεπήντα = πενήντα (Π.Σ.), νέψιατα = ψέματα (Συν. 46 λ. μέψατια), φαστριώτης = στρατιώτης (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 118, Π.Σ., Τρ. 119)/χωροφύλακας (Π.Σ.), φαστροδικεῖο = στρατοδικεῖο (Παπ. 69, Θεοφ. 118, Τρ. 119), φαστρῶνα = ἀστυνομία (Συν. 56) (πβ. τοὺς τύπους φαστρὸς = σταυρὸς / φαστρὸς = (στραβός), τυφλός, Φαστρούλα = Σταυρούλα καὶ Φασάτο = (Σαββάτο), Σάββατο, ποὺ ἀναφέρθηκαν ἤδη) κ.λπ.

Κάποτε ἡ ἀλλοίωση εἶναι μεγαλύτερη: ραμέγιος=(μάγειρας), ξενοδόχος (Θεοφ. 117), κελεφὸ (Παπ. 69) / κ(ι)ελεφὸ / τσιελεφὸ (Συν. 42) = κεφάλι (κατὰ τὸ ξερό, Τρ. 119), ὀδάκα (πβ. ὀδάκες<ὀκάδες) / ὀδακερή = ὀκά (Συν. 49), νιέκρω = κρυώνω (Συν. 48), ντένια = ἐνενήντα (Συν. 48), σουμάνικο = πουκάμισο (Θεοφ. 118) (πβ. μανίκι), λαμπακέος = μπακαλιάρος (Συν. 44).

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἐμφανίζεται κάποιος φθόγγος στὴ θέση ἑνὸς ἄλλου χωρὶς νὰ γίνῃ μετάθεση συμφώνων: δύχι = νύχι (Θεοφ. 116), κ'ῶδεκα = δώδεκα (Συν. 43: κιόδεκα), λαγ'ός = λαγός (Συν. 43: λαγίος), μάλπωμα = πάλλωμα (Κανδ. 222, Συν. 45): Τέμπτη (sic) = Πέμπτη (Συν. 54), τοῦζος = τοῦτος, αὐτός (Συν. 55: τοῦγιος πβ. τοῦζα = αὐτά, Θεοφ. 118: τοῦγια), φαστραμένη = (γκαστραμένη), ἔγκυος (Π.Σ.) (πβ. φαστρὸς, Φαστρούλα, φαστριώτης, φαστρῶνα, φαστροδικεῖο). Ἡ λέξη σείκ'οσι = εἴκοσι (Π.Σ.) δημιουργήθηκε χωρὶς μετάθεση συμφώνων, μὲ προσθήκη φθόγγου—τοῦ σ—στὴν ἀρχὴ καὶ οὐρανικοποίηση τοῦ κ.

Ἄλλες λέξεις σχηματίστηκαν μὲ πρόταξη συλλαβῆς: τῆς νέ- (πβ. Συν. 12): νέγρια = γριά (Συν. 12, 48), ἀπ' ὅπου νέγριος = γέρος (τὸν τύπο δίνει ὁ Συν. 48): τῆς νί- (βλ. καὶ Συν. 12): νίκρσο = κρῦο (Θεοφ. 117, Συν. 48), νίμια = μία (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 12, 48 — κατὰ τὸν Τριανταφυλλίδη (Τρ. 119) ἀπὸ τὸν ἰδιωματικὸν τύπον μίνια = μία)—νίδσο=δύο (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 48, Τρ. 674, Τρ. 119), νίτρια = τρία (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 48, Τρ. 674, Τρ. 119)—κατὰ τὸν Τρ. (119), τὰ νίδσο, νίτρια ἴσως ἀναλογικὰ πρὸς τὸ νίμια — (πβ. κεδανίμια (Συν. 42, λ. ἐντεκάγιο (sic) / νίμια κέδα (Συν. 48) = ἐντεκα, κέδα νίδσο (Παπ. 71, Κανδ. 223) / κεδανίδσο (Θεοφ. 118, Συν. 43 λ. κιόδεκα) = δώδεκα, κέδα νίτρια (Παπ. 71, Κανδ. 223) / κεδανίτρια (Συν. 42) = δεκατρία): τῆς σί-: σίκρσο = κρῦο (Συν. 48 λ. νίκρσο).

Ἄλλοτε ἐπιτάσσεται μορφολογικὸ στοιχεῖο, ἀπὸ μία ἢ δύο συλλαβές (βλ. Συν. 11: πβ. Τρ. 674, Τρ. 119):

-γ(ι)ε, (καὶ -'γιε): ἕνασγ(ι)ε, ἕναγε / ἐνάγε = ἕνας, -α (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 42), (ἐ)φτάγ(ι)ε = ἐφτά (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118, Συν. 48), ἐννάγ(ι)ε = ἐννέα (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118), κεδάναγιε

(Συν. 42 λ. έντεκάγιο (sic) / κεδανάγ(ι)ε (καί κεδανάγε κ.λπ.) (Παπ. 71, Κανδ. 223, Θεοφ. 118) = έντεκα.

-΄για, -άγια: κλωνάγια = κλωνά, κλωστή (Συν. 43), όκάγια = όκά (Συν. 49), πλευράγια = πλευρά (Συν. 50): καμπανάγια = καμπάνα (Συν. 42), λυσσάγια = λύσσα (Συν. 45), μπολκάγια = σακάκι (Συν. 42 λ. κασάτσι), προικάγια = προίκα (Συν. 50), ριζάγια = ρίζα (Συν. 51), ώράγια = ώρα (Συν. 58), ΄βδομηντάγια = έβδομήντα (Θεοφ. 118), ΄νενηντάγια = ένενήντα (Θεοφ. 118): Πεμπτάγια (sic) = Πέμπτη (Συν. 54 λ. Τέμπτη), πλατάγια = πλευρά (Συν. 50 λ. πλευράγια).

-γιά, -αγιά: έφταγιά = έφτά (Συν. 42), όχταγιά = όχτώ (Συν. 49).

-΄γιο, -άγιο: ΄χτώγιο = όχτώ (Κανδ. 223), έφτάγιο = έφτά (Συν. 42 λ. έφταγιά): έντεκάγιο = έντεκα (Συν. 42), δωδεκάγιο = δώδεκα (Συν. 43 λ. κιόδεκα): άσπράγιο = άσπρο / άσήμι (Συν. 40), άστράγιο / άστεράγιο = άστέρι (Συν. 40), άχλαδάγιο / άπιδάγιο = άχλάδι (Συν. 40), δεντράγιο = δέντρο (Συν. 41), κανονάγιο = κανόνι (Συν. 47 λ. νακόνι, κανονάγιο), κλαράγιο = κλαρί (Συν. 43 λ. λακρί, κλαράγιο) / δέντρο (Συν. 41 λ. δεντράγιο), σακακάγιο = σακάκι (Συν. 42 λ. κασάτσι), σπιρτάγιο = σπίρτο (Π.Σ.), τσιγαράγιο = τσιγάρο (Π.Σ.), φεγγαράγιο = φεγγάρι (Συν. 51 λ. ρεφάγγι), ρεματάγιο = ρέμα (Συν. 51), στοματάγιο = στόμα (Συν. 46 λ. μόστα).

-άγιος: νηστικάγιος = νηστικός (Συν. 48), όγράγιος = (όγρός), ύγρός (Συν. 11, 49).

Τά μορφολογικά αυτά στοιχεία πρόσθεταν και στις λέξεις τών άλλων κατηγοριών (πβ. Συν. 11): μπακανάγια (καί μπακάνα, παράλληλα με τό καμπανάγια) = καμπάνα (Συν. 42 λ. καμπανάγια), ραζάγια = ζάρα (Συν. 50), Ραπασκενάγια (καί Ραπασκενή) = Παρασκευή (Συν. 50 λ. Ραπασκενή), μαντράγια (καί μάντρια) = τριάντα (Συν. 45 λ. μάντρια): Βασατάγιο = Σάββατο (Συν. 56 λ. Φασάτο), κασάγιο (καί κασί / κατσι) = σακι (Συν. 42 λ. κασί), κιλεγάγιο (καί κιλέγιο, παράλληλα και ό τύπος λιγιέκο) = γιλέκο (Συν. 43 λ. κιλέγιο), μασαράγιο (καί μασάρι) = σαμáρι (Συν. 45 λ. μασάρι), νεπηνταράγιο = πενηντάρι (Συν. 48 λ. νεπήντα), σιεφάγιο (Συν. 11) (καί σ(ι)έφι, Συν. 11, 52) = φέσι, γκοτοπλάγιο (Συν. 41 λ. γκοτόπουλο) (καί γκοτόπουλο, Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 116, Συν. 41) = παιδί, πασιαράγιο (Συν. 11) (καί πασιάρι, Παπ. 70, Κανδ. 222, ΄Ανδρ. 187 (πασάρι), Θεοφ. 117, Συν. 11, 49) = κρασί, χαβλάγιος = (βλάχος), τσοπάνης (Συν. 50).

*Άλλες λέξεις που σχηματίστηκαν με την προσθήκη του -άγιο: κεδάγιο = δεκάγιο (Συν. 42 λ. κέδα, τσιέδα), έτακάγιο = έκατοστάγιο (Συν. 42 λ. έτακό (sic), μεράγιο = μεσημέρι (Θεοφ. 117), Τετράγια -γιος = Τετάρτη, τέταρτος (Συν. 55). Για τή λέξη ριτσάγιο = τσιγάρο (Συν. 51) θά μπορούσε να πει κανείς ότι δημιουργήθηκε, ίσως, με ούρανικοποίηση του γ, αντί *ριτσάγο. Καί αυτό όμως άν έγινε, είναι, νομίζω, άδύνατο να μην ύπήρξε,

ταυτόχρονα, ἐπίδραση τῶν τύπων ποὺ σχηματίστηκαν μὲ τὴν προσθήκη τοῦ μορφολογικοῦ στοιχείου -άγιο. Μιὰ πιθανή, ἐξάλλου, ἐρμηνεῖα εἶναι νὰ προήλθε ἡ λέξη ἀπὸ ἕναν τύπο τσιγαράγιο (Π.Σ.), μὲ ἀπλολογία.

Οἱ νεολογισμοὶ (νέες σημασίες σὲ λέξεις ποὺ ἤδη ὑπάρχουν ἢ νέες λέξεις) φανερώνουν πνευματικὴ εὐκινησία καὶ φαντασία (Τρ. 674). Πολλὲς φορές δὲν λείπει ἀπ' αὐτοὺς τὸ χιούμορ (πβ. Τρ. 675).

Ἄπὸ τὴ φωνὴ ὀνομάστηκε νιαουχτερὴ ἡ γάτα (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 48), μελαζούρα ἡ γίδα (Συν. 46), μελαζούρι τὸ κατσίκι (Συν. 46) ἢ τὸ πρόβατο (Π.Σ.): ἀπὸ τμῆμα τοῦ σώματος δικέρι / διτσι(ι)έρι τὸ βόδι (Παπ. 69, Κανδ. 222, Συν. 41, ὃ ὁποῖος προσθέτει: «μετ(αφορικὰ) αὐτὸ ποὺ ἔχει δυὸ κέρατα»): ἀπὸ ἰδιότητα κρυαδερός ὁ κόκορας (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 43) καὶ κρυαδερὴ ἡ κότα (Παπ. 70, Κανδ. 222, Γαρτ. 213, Θεοφ. 117, Συν. 43) (πβ. Τρ. 127). Τὸ γαϊδούρι λέγεται πορφύρι (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 50), ὁ σκύλος χαβιάρὸ (Παπ. 69, Κανδ. 222, Γαρτ. 213, Συν. 57· πβ. Τρ. 127).

Τὸ σπίτι τὸ ἔλεγαν τσι(ι)οκάνι (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 118, Συν. 56) ἢ πάτα (Συν. 50) / τάπα (Π.Σ.), τὴν ἐκκλησία κλαπατσι(ι)άρα (Παπ. 69, Κανδ. 222, Γαρτ. 213, Θεοφ. 116, Συν. 43) (πβ. κλαπατσάρα = καμπάνα, Θεοφ. 116· κλαπατσιάρης = τῆς ἐκκλησίας (σπάνια γιὰ παπά), Συν. 43), τὸ μοναστήρι κλαπατσάρι ἢ κλαπατσιάρικο (Συν. 43).

Μαυρίτσα εἶναι ἡ κατσαρόλα (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 45), μαυρόκωλο τὸ καζάνι (Θεοφ. 117, Συν. 45, Π.Σ.), πλαδιάρὸ τὸ ταψί (Π.Σ.) (πβ. ἀπλάδα, ἀπλάδενα, ἀπλαδαριά (στὴ νεοελληνικῇ) = πιατέλα), κοφτερό τὸ μαχαίρι (Συν. 43), κοφτερός ὁ σουγιάς (Συν. 43).

Γλυκερὴ ἡ ζάχαρη (Συν. 41), γνώση (Θεοφ. 116) / σιώγνη (Συν. 52: σιόγνη) τὸ ἀλάτι, λιγδερὴ ἡ ἐλιά (Παπ. 70, Κανδ. 222, Συν. 44· λιγδερὲς = ἐλίς, Θεοφ. 117), λιγδερό τὸ λάδι (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 10, 44), κότσιο (Θεοφ. 116, Συν. 43) / τσιόκο (Συν. 43 λ. κότσιο, τσιόκο) τὸ κρέας, χλώρο (Παπ. 70, Κανδ. 222, Συν. 57) τὸ τυρί, μ(π)ουστρουλό (ἀντι στρουμπουλό) τὸ ἄβγὸ (Συν. 47), πασπαλιδερό τὸ ἀλεύρι (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 49), σπάλινο τὸ ρακί (λάσπινο· πβ. σπάλη = λάσπη, σπαλώνω = λασπώνω) (Συν. 54 λλ. σπάλινο, σπαλώνω), μουζιερά τὰ σταφύλια, ἀντι ζουμερά (Συν. 10, 46) (πβ. μουζιερός = ζουμερός, Συν. 46).

Κοντυλιάρης ὀνομάστηκε ὁ δάσκαλος (Συν. 43) καὶ κοντυλιάρκο τὸ σχολεῖο (Συν. 44), μελονιάρης ὁ ράφτης (Συν. 47), μαυρογόνατος ὁ καλατζῆς (Συν. 45).

Φωτερά εἶπαν τὰ μάτια (Συν. 57, Π.Σ.), μελόνια τοὺς μαστοὺς (μελόني = λεμόνι) (Συν. 47), σιουραύλι τὸ πέος (σιουραύλημα = συνουσία) (Συν. 53 λ. σιουραύλημα), χαντρί τὸ αἰδοῖο (χαντρώνω/ ντραχώνω = συνουσιάζο-

μαι, χάντρωμα = συνουσία) (Συν. 57 λ. χαντρώνω), σφεντόνη τὸν πρωκτὸ (Συν. 54).

Κοφτοὶ εἶναι τὰ χρήματα (Συν. 43), κατο(ι)αρή (Παπ. 70, Συν. 42) καὶ τσιλιμίδα (= ἰσχνή, Τρ. 675, Τρ. 128) (Παπ. 70, Κανδ. 222, Συν. 56) ἢ δραχμή.

Διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα καί, γενικότερα, προσηγορικά: κουτελίτσα (Θεοφ. 116) / κουτουλίτσα (Συν. 43) καὶ μαρκαντώνης (Συν. 45) = εἰκόνα, μεκρῦδι = κρεμμῦδι / ρολοῖ (Συν. 46), ρεπιστέρι = περιστέρι / κρεμμῦδι / ρολοῖ (Συν. 51), πετελιά / μπετελιά = ὁ σάκος τῆς γύρας τοῦ γανωματῆ (ἀπὸ τὸ τεμπελιά, γιατί ὁ γυρολόγος, κατὰ τοὺς ἄλλους τῆς συντροφιάς, ἦταν τεμπέλης, ἐπειδὴ δὲν δούλευε) (Συν. 50), φουκὸ (δηλ. κουφὸ) = ντουφέκι (Συν. 56), πατίδια = παπούτσια (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 50), σιταρόλασπη = κόπρανα (Συν. 53), τρεχούμενο / ντρεχούμενο (Συν. 49 λ. (ν)τρεχούμενο) / χετρούμενο (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 118) / χεντρούμενο (Συν. 49 λ. (ν)τρεχούμενο) = νερό, φωτερὸς (Συν. 57) καὶ τσουχτερὸς (Συν. 56) = ἥλιος, φωτερῆ = φωτιά (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 118, Συν. 57), τρίτσινο = κίτρινο / χρυσάφι (Συν. 55), τσιόκινος = κόκκινος / χαλκὸς (Συν. 56), μαυροκέφαλο = μολύβι (Συν. 45), μαυροντύμα (δηλ. μαυρομύτα) = πένα (Συν. 46), κοτρώνα / τροκώνα = διαμάντι (Συν. 43), σιαφόλι (δηλ. φασόλι) = μαργαριτάρι (Συν. 52), τσάκα = καλάι (Θεοφ. 118, Συν. 55, Π.Σ.).

Ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ αὐτὰ ὀρισμένα πῆραν τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ κάποιο χαρακτηριστικὸ χρῶμα (μαυρίτσα, μαυρόκωλο, μαυρογόνατος, μαυροκέφαλο, μαυροντύμα, τρίτσινο, τσιόκινος), ἄλλα ἀπὸ τὴ μορφή τους (πλαδιάρὸ, κατσαρή, τσιλιμίδα), ἄλλα ἀπὸ διάφορες ἄλλες ιδιότητες.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ὀρισμένα ρήματα, ὅπως φυσιέμαι (Παπ. 70, Κανδ. 222) / συφιέμαι (Συν. 53: σιφιέμαι) = ἐρχομαι (φυσήξου = ἔλα, Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 118), σαϊτώνω = γανώνω / συνουσιάζομαι (σαϊτώμα = γάνωμα, ἀσαϊτεutos = ἀγάνωτος / παρθένος) (Συν. 52).

Στὴ συνθηματικὴ αὐτὴ γλώσσα ἔχουμε καὶ ἄλλες καινούργιες λέξεις, παράγωγα ρημάτων ποὺ σχηματίζονται μὲ μετάθεση συμφώνων στὸ θέμα τοῦ ἀορίστου (πβ. Συν. 10-11): ἀσίμηλος (σιμήλω) = ἀμίλητος (Συν. 52 (ἀσίμιλος) λ. σιμίλω), ἀσιουκερά (ἀσιούκω) = ἀφτιά (Συν. 11, 40 λ. ἀσιούκω), ξήβας (ξήβω) = βήχας (Συν. 49 λ. ξήβω), ξιοβρῆ (ξιέβρω) = βροχὴ (Συν. 49), σιαβέρεμα (σιαβέρω) = χτύπημα (Συν. 52 λ. σιαβέρω), σιαχάλεμα (σιαχάλω) = χάλασμα (Συν. 52 λ. σιαχάλω), σιεγάλημα (σιεγάλω) = γέλιο (Συν. 52 λ. σιεγάλω), σιουβώλημα (σιουβώλω) = βούλωμα, κόλλημα (Συν. 45 λ. λουβώνω -ωμα), ψιουκέρης καὶ σιουκέρης = κουριάς, σιουκέρεμα = κούρεμα (ψιουκίρω καὶ σιουκέρω) (Συν. 53 λ. σιουκέρω), σιούλημα (σιούλω) = λούσιμο (Συν. 53 λ. σιούλω, ζιούλω), σιουμουλὸς (σιουμώλω = λουμώνω, μαζεύομαι) = μουλωχτὸς (Συν. 53 λ. σιουμώλω), σιουπήλημα = πούλημα, σιουπήλης = πωλητῆς (σιουπήλω) (Συν. 53 λ. σιουπήλω), σιούσκα =

φωνή, σιοῦσκος = φωνακλᾶς (σιούσκω = σκούζω, φωνάζω) (Συν. 53 λ. σιούσκω), σιοβρήμης = βρομάρης, σιοβρήμι = ψοφίμι (σιοβρήμω) (Συν. 52 λ. σιοβρίμι), ψείγλημα (ψείγλω) = γλείψιμο (Συν. 57 λ. ψίγλω), ψιοκιά = ψευτιά, ψιόκος = ψεύτης, ψιόκικο = ψεύτικο, ψιόκημα = ψεύτισμα (ψιόκω = κόβω / λέω ψέματα) (Συν. 58 λ. ψιόκω). Ἐξιοσημείωτη εἶναι ἡ χρήση γνωστῶν μορφημάτων τῆς νεοελληνικῆς στὸ σχηματισμὸ τῶν λέξεων αὐτῶν, ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνο ποῦ θέλει νὰ ἐκφράσει ὁ τεχνίτης. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω.

Ἐπάρχουν καὶ ἀρκετὲς ἄλλες λέξεις, ξένες ἢ ἄγνωστης προέλευσης. Ὁ Τριανταφυλλίδης ἐπισημαίνει ὅτι «τὸ κεφάλαιο αὐτὸ... εἶναι καὶ τὸ πιὸ δύσκολο νὰ μελετηθῆ· θὰ ἔπρεπε νὰ ξέρωμε»—συνεχίζει— «ὅλες τὶς ξένες γλῶσσες ποῦ μπορεῖ νὰ ἔδωσαν ὕλικό, ὄχι μόνο τὶς γειτονικὲς, μὰ καὶ ὄσες ἔτυχε ν' ἀκούσουν οἱ κρυφογλωσσῖτες στὶς περιοδεῖες τους —ἀκόμη καὶ τὰ ξενόγλωσσα κρυφὰ ἰδιώματα, ποῦ καὶ μὲ αὐτά, καὶ προπάντων μὲ αὐτά, μπορεῖ νὰ ἦρθαν σ' ἐπαφή— καὶ ὅλα αὐτά ὄχι μόνο γιὰ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ μὰ καὶ γιὰ τοὺς περασμένους αἰῶνες. Γι' αὐτὸ ἀπομένουν πάντα στὸ ζήτημα αὐτὸ πλῆθος ἀπορίες ἀναπάντητες» (Τρ. 676-677). Παρακάτω ὑπογραμμίζει τὴ σημασίαν τοῦ μέσου αὐτοῦ γιὰ τοὺς κρυφογλωσσῖτες: «Ἡ προσφυγὴ... στὶς ξένες λέξεις εἶναι ὄχι μόνο σκόπιμη μὰ καὶ βολικὴ, ἀφοῦ παίρνομε ἔτοιμο κάτι ποῦ λέγεται, χωρὶς νὰ χρειάζεται ν' ἀλλάξωμε τὴ φωνητικὴ μορφή καὶ τὴ σημασίαν του στὴ δική μας γλῶσσα. Ἄς ἀφήσωμε καὶ τὸ ἄλλο, τὴν ἐπαφή καὶ τὸν συγχρωτισμὸ τῶν διάφορων γυρολόγων μὲ τοὺς ἀλλόγλωσσους ὁμοτέχνους τῶν» (Τρ. 677). Αὐτὲς οἱ λέξεις πολιτογραφοῦνται συνήθως ἀφοῦ πάρουν, μὲ τὴν προσθήκην διαφόρων μορφημάτων — καὶ μάλιστα ἐπιθημάτων — νεοελληνικὴ μορφή. Στὰ γλωσσάρια ποῦ ἀναφέρθηκαν στὴ βιβλιογραφία μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς ἀρκετὲς. Παραθέτομε μερικὲς (ἀπὸ τὰ λεξιλόγια αὐτά, κάποτε καὶ ἀπὸ προσωπικὴ συλλογὴ).

Γκότης = ἄντρας (Παπ. 69, Κανδ. 222, Ἄνδρ. 187, Θεοφ. 116, Συν. 41) / ἄνθρωπος (Γαρτ. 213), γκόταινα (Παπ. 69, Κανδ. 222, Γαρτ. 213, Θεοφ. 116, Συν. 41) / γκότω (Συν. 41 λ. γκότενα, γκότω) = γυναίκα, γκότικα = ἀντρικεῖα / θαυμάσια (Συν. 41), γκοτόπουλο = παιδί (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 116, Συν. 41), γκοτοπούλα (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 116, Συν. 41 λ. γκοτολούπα) / γκοτολούπα (Συν. 41, Π.Σ.) = κόρη, κορίτσι, κρουμάνια (Π.Σ.) / γκρουμάνια (Συν. 41) = χρήματα, λιοφός = παπᾶς (Παπ. 69, Ἄνδρ. 187, Γαρτ. 213, Θεοφ. 117, Συν. 44), λιοφίνα (Παπ. 69, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 44) / λιοφοπλίνα (Συν. 44 λ. λιοφίνα) = παπαδιά, λιοφόπουλο (Παπ. 69, Θεοφ. 117) / λιοφόπλο (Συν. 44) = παπαδόπουλο, λιοφοπούλα = παπαδοπούλα (Παπ. 69, Θεοφ. 117), μαλέτσικο = μικρὸ παιδί (Θεοφ. 117), μουσκοῦτος / σκουμοῦτος = πέος, μουσκουτῶνω = συνουσιάζομαι, μουσκούτεμα = συνουσία (Συν. 54 λ. σκουμοῦτος), μουτσιεύω = συνουσιάζομαι

(μούτσιεμα, μουτσιευτής) (Συν. 46), μουχουρεύω (Συν. 46, Π.Σ.) / χουμοι-
 ρεύω (Συν. 46 λ. μουχουρεύω) = κλέβω, μουχουρεψιά / μουχούρεμα / μοι-
 χούρια = κλεψιά, μουχούρι = κλεμμένο (Συν. 46 λ. μουχουρεύω), μπάνι-
 κος = καλός, ώραϊος (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 117, Συν. 46), μπάνικα = κα-
 λά (Παπ. 71, Κανδ. 222), μπουζ(ι)ούρι = ψωμί (Κανδ. 222, Άνδρ. 187, Θεοφ.
 117) / φαγητό (Συν. 47), μπουζουριάζω = τρώω (Θεοφ. 117, Συν. 47), μποι-
 ζούριασμα = φαγητό (Συν. 47 λ. μπουζούρι), (ν)τουφάω / ντουφίζω = πε-
 θαινώ, ντούφισμα = θάνατος, ντούφιος / ντουφισμένος = πεθαμένος (Συν.
 48 λ. (ν)τουφάω), πανίζω (Παπ. 71, Κανδ. 222, Άνδρ. 187) / μπανίζω (Π.Σ.) =
 παίρνω, πανίζω = περνάω (Συν. 49), πασ(ι)άρι (Παπ. 70, Κανδ. 222, Άνδρ.
 187, Θεοφ. 117, Συν. 11, 49) / σιαπάρι (Συν. 69 λ. πασιάρι) / πασιαράγιο
 (Συν. 11) = κρασί, πασιαρώνω = πίνω κρασί, πασιαρωμένος = μεθυσμένος,
 πασιάρισμα = πόσιμο (Συν. 49 λ. πασιάρι), σάικος = στερεός (Συν. 54),
 σαϊκώνω = στερεώνω (Συν. 54), σκορώνω = πίνω (Παπ. 70, Κανδ. 222,
 Συν. 53) / σκουρώνω = πίνω κρασί (Θεοφ. 118· ίσως νεολογισμός), σκουρωμέ-
 νος (Συν. 53 λ. σκορώνω) / σκουρωμένος (Θεοφ. 118) = μεθυσμένος, σκου-
 ρομπίλης = μεθυσμένος (Π.Σ.) / μπεκρής (Συν. 53 λ. σκορώνω), σκουρομπι-
 λιάζω = πίνω κρασί (Συν. 53 λ. σκορώνω), σκόρος = οινοποσία, πιοτι
 (Συν. 53 λ. σκορώνω) (πιθανώς νεολογισμός), στιβελάω (Θεοφ. 118, Συν. 54,
 Π.Σ.) = βλέπω (Θεοφ. 118, Συν. 54, Π.Σ.: φράση: δὲ στιβελάει λακά = δὲν
 βλέπει καλά, Π.Σ.) / κοιτάζω (Συν. 54), στιβέλημα = βλέμμα, κοίταγμα
 (Συν. 54 λ. στιβελάω), στιβελιθερό = λυχνάρι (Συν. 54), ταλαμάγκο = γάλα
 (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 118, Συν. 54), ταουσιάνος = λαγός· «λεγόταν
 εἰρωνικῶς καὶ τσιαουσιάνος ἀπὸ τὸ Τουρκ. τσιαούσης = λοχίας» (Συν. 54),
 τσ(ι)αχτάι (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ. 118, Συν. 10, 55 λ. τσιαχτάι, Π.Σ.:
 τσαχτάι) / χτατσιάι (Συν. 55 λ. τσιαχτάι) = ψωμί (Παπ. 70, Κανδ. 222, Θεοφ.
 118, Συν. 10, 55) / πρόσφορο (Π.Σ.) / φαγητό (Συν. 55), τσιαχταίζω = ταίζω,
 τσιαχταϊσμός = φαγητό (Συν. 55 λ. τσιαχτάι), τσιόι = χωριό (Συν. 10, 56)
 (τὸ τουρκ. köy, μὲ τσιτακισμό, πβ. Συν.), φατσιόρο = σιτάρι (Συν. 56, Π.Σ.),
 φουτσιάλω = σιωπῶ (Συν. 56), φούτσ(ι)αλε = σῶπα, σιωπή! (Κανδ. 222,
 Άνδρ. 187), φουτσιάλα / φουτσιαλισμός / φουτσιάλισμα = σιωπή, φούτσια-
 λος = σιωπηλός (Συν. 56 λ. φουτσιάλω), φρετσιώνω / τσεφρώνω = ἀποπα-
 τῶ (Συν. 56 λ. φρετσιώνω), φρέτσια (Θεοφ. 118, Συν. 56 λ. φρετσιώνω) / τσιέ
 φρια (Συν. 56 λ. φρετσιώνω) = κόπρανα, φρέτσιωμα = ἀποπάτηση (Συν.
 56 λ. φρετσιώνω), φρετσιωτήρι = ἀποχωρητήριο (Συν. 56 λ. φρετσιώνω).

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀναφερθεῖ ἡ χρῆση περιφράσεων (πβ. Συν. 14-15),
 ὅπως: Ἡ γκότσινα πού χέει σιέμα της δαικί = (ἡ γυναίκα πού ἔχει μέσα της
 παιδί) ἢ ἔγκυος, χέει ἀσιουκερά = (ἔχει ἀφτιά) κρυφακοῦει (Συν. 4) λ.
 ἀσιούκω), χέω σιόκρημα = εἶμαι κρυωμένος (Συν. 48 λ. νιέκρω (= κρυώνω),
 λεμάγος λιοφός = (μεγάλος παπάς) δεσπότης, γκριμός λιοφός = (μικρός

παπᾶς) διάκος (Συν. 44 λ. λιοφόος), γλυκερὴ ζιεμπλονιά = πεπόνι (ζιεμπλονιά = καρπούζι) (Συν. 42 λ. ζιεμπλονιά), χ'όι λακός = (ὄχι καλός) κακός (Συν. 14: χιόι λακός), χόι ρέγ'ος = (ὄχι γέρος) νέος (Συν. 14: χιόι ρέγιος), χ'όι-χ'όι = (ὄχι-ὄχι) ναί (Συν. 14: χιόι-χιόι).

Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὴν ἀρχή, δὲν ὑπάρχουν στεγανὰ ἀνάμεσα στὰ ἀποκρυπτικὰ μέσα. Πολλὲς φορὲς μιὰ ἔννοια δηλώνεται μὲ διάφορους τρόπους. Παράλληλα μὲ τοὺς νεολογισμοὺς, τὶς ξένες λέξεις, τὶς λέξεις ποὺ σχηματίστηκαν μὲ μετάθεση συμφώνων καὶ ἐφαρμογὴ κάποιου ἄλλου ἀνομοιωτικοῦ φαινομένου (π.χ. ἠχηροποίησης) ὑπάρχουν καὶ οἱ τύποι ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ ἀπλὴ μετάθεση συμφώνων. Γενικὰ αὐτοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὴ γλῶσσα μπορούσαν νὰ αἰνιγματίσουν μὲ διάφορους τρόπους τὶς λέξεις. Τεχνίτες ποὺ ταξίδευαν μαζί προσπαθοῦσαν νὰ τῆς δώσουν μιὰ ἰδιαίτερη μορφή. Καὶ αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο ὄχι μόνον στὶς σχέσεις τους μὲ τρίτους, ἀλλὰ ἄκόμα καὶ γιὰ νὰ κρατήσουν μακριὰ ἀπὸ τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τους τοὺς μαθητευόμενους. Ὅταν τὸ ζήτημά τους ἦταν σοβαρὸ καὶ νόμιζαν ὅτι ὁ κίνδυνος νὰ τοὺς καταλάβουν τρίτοι ἦταν μεγαλύτερος, πρόσθεταν ἢ ἀφαιροῦσαν φθόγγους, συλλαβὲς ἢ λέξεις, δημιουργοῦσαν πρωτότυπες —ἀσύντακτες— φραστικὲς δομές, παρέλειπαν ἄρθρα καὶ προθέσεις, ἄφηναν ἄκλιτα ὀνόματα καὶ ρήματα, παρατόνιζαν ὀρισμένες λέξεις, ἔλεγαν γρήγορα μιὰ πρόταση, προσπαθώντας νὰ μὴ διαχωρίζουν τὶς λέξεις, καὶ γενικὰ χρησιμοποιοῦσαν κάθε μέσο γιὰ νὰ κάνουν πιὸ ἀκαταλαβίστικη τὴ γλῶσσα τους (Συν. 15-16). Ὁ Θεοφίλης παραθέτει ἄρκετὲς λέξεις περισσότερο παραμορφωμένες. Μπορεῖ ἢ παραμόρφωση νὰ ὀφείλεται σὲ τυπογραφικὸ λάθος, ἴσως ὅμως καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνταν κάποτε τέτοιοι τύποι: γκριμος = μικρός (Θεοφ. 116), ἀλλὰ γκριμός (Παπ. 70, Κανδ. 222 Συν. 41): διτσερι (Θεοφ. 116), ἀλλὰ διτσέρι (Παπ. 69, Κανδ. 222) / δικέρι, διτσιέρι (Συν. 41) = βόδι· κάτσαρη (Θεοφ. 116), ἀλλὰ κατσαρῆ (Παπ. 70, Κανδ. 222)/κατσ(ι)αρῆ (Συν. 42) = δραχμῆ· κελέφο (Θεοφ. 116), ἀλλὰ κελεφὸ (Παπ. 69)/(κι)ελεφὸ, τσιελεφὸ (Συν. 42 λ. κ(ι)ελεφὸ) = κεφάλι· μαῖλος (Θεοφ. 117: μέλος), ἀλλὰ μαιλὸς (Παπ. 69, Κανδ. 223) / μ(ι)αιλὸς (Συν. 45) = λαιμὸς (Παπ.:τράχλος)· μεψιάτα (Θεοφ. 117), ἀλλὰ μέψατια (ἴσως μέψιατα, πβ. μεψιαντούρης, μεψιαντούρικο καὶ νέψιατα) / νέψιατα (Συν. 46 λ. μέψατια) = ψέματα· πασιουρώνω (Θεοφ. 117), ἀλλὰ πασιαρώνω (Συν. 49) = πίνω κρασί· ρεπιέσα (Θεοφ. 117), ἀλλὰ ρουπιέσα (Παπ. 70, Κανδ. 223, Συν. 51) = σουπιέρα· σ(ι)απρίγω (Θεοφ. 117), ἀλλὰ σιαπλάγω (Παπ. 70) = πλαγιάζω, κοιμοῦμαι (πβ. σιαπλάρω, Συν. 52)· σιουφούλια (Θεοφ. 118), ἀλλὰ σιαφούλια (Παπ. 70, Κανδ. 222, Συν. 52) = φασόλια· σητηρῶ (Θεοφ. 118: σιτηρῶ), ἀλλὰ σητήρω (Παπ. 71, Κανδ. 222, Συν. 53: σιτήρω) = παρατηρῶ· σιφηλῶ (Θεοφ. 118: σιφιλῶ), ἀλλὰ σιφήλω (Παπ. 71, Κανδ. 223 (σιφίλω), Συν. 53) = φιλῶ· συχρί = χρυσὸ (Θεοφ. 118)· τόπιο = πιάτο (Θεοφ. 118)· τσιούκια = ὄσπρια (Θεοφ. 118),

ἀλλά τσιουκιά = κουκιά (Κανδ. 223, Συν. 56) / τσιουκία [πβ. λοικία = κοιλιά, Παπ. 69, Κανδ. 223, ἀλλά λοικιά (Θεοφ. 117), λουτσιά (Συν. 45)] = δσπρια (Παπ. 70)· φύσιεμαι (Θεοφ. 118: φίσιεμαι), ἀλλά φυσιέμαι (Παπ. 70, Κανδ. 222) = ἔρχομαι· χάβιαρο (Θεοφ. 118), ἀλλά χαβιαρό (Παπ. 69, Κανδ. 222, Γαρτ. 213, Συν. 57) = σκυλί κ.ἄ.

Στὰ παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν φαίνεται ἡ χρήση ὀρισμένων (ἐξαρτημένων) μορφημάτων τῆς νέας ἑλληνικῆς στὸ σχηματισμὸ συνθηματικῶν λέξεων.

Οὐσιαστικά - ἐπίθετα - μετοχές:

Στερητικό ἄ-: ἀσίμηλος = ἀμίλητος, σιωπηλός (σιμήλω = μιλάω, λέω), ἀτσιβίριγος = βρομάρης, ἀτσιβιριγιά = βρόμα (τσιβιρίζω = πλένω, καθαρίζω)

-ος: μουσκοῦτος / σκουμοῦτος = πέος, σιοῦσκος = φωνακλᾶς (σιούσκω = σκοῶζω, φωνάζω), σκόρος = πιστί (σκορώνω = πίνω), ταουσιάνος / τσιουσιάνος = λαγός, ψιόκος = ψεύτης (ψιόκω = κόβω / λέω ψέματα)· σάικος = στερεός, φούτσιαλος = σιωπηλός (φουτσιάλω = σιωπῶ), ἀσίμηλος = ἀμίλητος, σιωπηλός

-ός: λιοφός = παπάς· σουμουλός = μουλωχτός (σιουμῶλω = μουλώνω, μαζεύομαι)

-ιος: ντούφιος = πεθαμένος (ντουφίζω / (ν)τουφάω = πεθαίνω)

-τος: ἀσαίτευτος = ἀγάνωτος / παρθένος (σαϊτώνω = γανώνω / συνουσιάζομαι)

-γος: ἀτσιβίριγος = ἀκάθαρτος (τσιβιρίζω = πλένω, καθαρίζω)

-μένος (μετοχές): ντουφισμένος = πεθαμένος (ντουφίζω (καὶ (ν)τουφάω) = πεθαίνω), πασιαρωμένος = μεθυσμένος (πασιάρωνω = πίνω κρασί), σκορωμένος = μεθυσμένος (σκορώνω = πίνω)· φαστρωμένη = ἔγκυος

-ης: γκότης = ἄντρας, σιουκέρης = κουρέας (σιουκέρω = κουρεύω), σιουπήλης = πωλητῆς (σιουπήλω = πουλῶ), σιουρούκλης (σὲ σπάνια χρήση) = ψύλλος (σιουρουκλίνα = ψείρα), σιοβρήμης = βρομάρης (σιοβρήμω = βρομάω), σκορομπίλης = μεθυσμένος / μεπκρής, ψιουδέλης = δουλευτῆς (ψιουδέλω = δουλεύω), ψουκιέρης = κουρέας (ψουκιέρω = κουρεύω)

-ιάρης: κλαπατσιάρης = τῆς ἐκκλησίας (κλαπατσιάρα = ἐκκλησία), κοντυλιάρης = δάσκαλος, μελονιάρης = ράφτης, προσιουλιάρης = ψευτοτεχνίτης (προσιουλάω = γανώνω με κόλληση, ψευτογανώνω), ψιουδελιάρης = δουλευτῆς (ψιουδέλω = δουλεύω)

-ι: μουχούρι = κλεμμένο (μουχουρεύω = κλέβω), μελαζούρι = κασίκι, μπουζούρι = φαγητό, πασιάρι / σιαπάρι = κρασί, σιοβρήμι = ψοφίμι (σιοβρήμω = βρομάω), φρέτσια / τσιέφρια = κόπρανα (φρετσιώνω = ἀποπατῶ)

- ί: χαντρί = αἰδοῖο (χαντρώνω = συνουσιάζομαι)
- ίδια: πατίδια = παπούτσια
- τήρι: σιαπλωτήρι = κρεβάτι (σιαπλάρω = ξαπλώνω, κοιμάμαι), φρετσωτήρι = ἀπόπατος (φρετσιώνω = ἀποπατῶ)
- άρι: κλαπατσάρι = μοναστήρι (κλαπατσιάρα = ἐκκλησία)
- ο: φατσιόρο = σιτάρι
- ό: μπελεγρό / λεπεχρό = ἄρνι
- ια: ντρούμα = μοῦτρα
- π(ου)λο: γκοτόπουλο = παιδί (γκότης = ἄντρας), λιοφόπ(ου)λο = παπαδόπουλο (λιοφός = παπάς)
- ικο: ψιόκικο = ψεύτικο (ψιόκω = κόβω / λέω ψέματα)
- ιάρ(ι)κο: κλαπατσιάρικο = μοναστήρι (κλαπατσιάρα = ἐκκλησία, κλαπατσιάρης = τῆς ἐκκλησίας, κλαπατσάρι = μοναστήρι), κοντυλιάρκο = σχολεῖο (κοντυλιάρης = δάσκαλος), προσιουλιάρικο = ψευτογανωμένο (προσιουλᾶω = γανώνω με κόλληση, ψευτογανώνω, προσιουλιάρης = ψευτοτεχνίτης)
- ούμενο: (ν)τρεχούμενο / χε(ν)τρούμενο = νερό
- ας: ξήβας = βήχας (ξήβω = βήχω)
- τής: μαγκωτής = κλέφτης (μαγκώνω = παίρνω, κλέβω, ἀρπάζω), μουτσιευτής (μουτσιεύω = συνουσιάζομαι)
- α: γιαίκλα = κλάψα (γιαίκλω = κλαίω), μπελαζούρα = γίδα (πβ. μπελαζούρι = κασίκι), ὀδάκα = ὀκά (ἀπὸ τὸν πληθ. ὀδάκες = ὀκάδες), σιούσκα = φωνή (σιούσκα = σκούζω, φωνάζω), τσαγκάδα = πορδή, φουτσιάλα = σιωπή (φουτσιάλω = σωπαίνω), ψιάκλα = κλάψα (ψιάκλω = κλαίω).
- ιά: ἀτσιβιριγιά = βρόμα, βρομιᾶ (τσιβιρίζω = πλένω, καθαρίζω, ἀτσιβιριγος = ἀκάθαρτος, βρομιάρης), μουχουρεψιά = κλεψιά (μουχουρεύω = κλέβω), ψιοκιά = ψευτιά (ψιόκω = κόβω / λέω ψέματα)
- ίτσα: γαυρίτσα = γάτα (καὶ γαυρίτσος = γάτος) (Συν. 40), κουτουλίτσα / κουτελίτσα = εἰκόνα, μαυρίτσα = κατσαρόλα
- αινα: γκόταινα = γυναίκα (γκότης = ἄντρας)
- ίνα: λιοφίνα / λιοφοπλίνα = παπαδιά (λιοφός = παπάς, λιοφόπ(ου)λο = παπαδόπουλο, λιοφοπούλα = παπαδοπούλα), σιουρουκλίνα = ψείρα
- πούλα: γκοτοπούλα / γκοτολούπα = κορίτσι (γκότης = ἄντρας, γκοτόπουλο = παιδί), λιοφοπούλα = παπαδοπούλα (λιοφός = παπάς, λιοφόπ(ου)λο = παπαδόπουλο)
- ή: μπελεγρή / λε(μ)πεχρή = προβατίνα (σύγκρ. μπελεγρό / λεπεχρό = ἄρνι), ξιοβρή = βροχή (ξιεβρω = βρέχω)
- ω: γκότω = γυναίκα (γκότης = ἄντρας, γκόταινα = γυναίκα)
- ού: ψιακλού = κλαψιάρα (ψιάκλω = κλαίω) (Συν. 41 λ. γιέκλω)

-ερός: κρυαδερός = κόκορας, φωτερός = ήλιος· πβ. κοφτερός = σουγιάς, τσουχτερός = ήλιος

-ερή: γλυκερή = ζάχαρη, κρυαδερή = κότα, λιγδερή = έλιά, νιαουχτερή = γάτα, οδακερή = όκά (όδάκα = όκά), φωτερή = φωτιά

-ερό: γλυκερό = πετιμέζι (Συν. 41), λιγδερό = λάδι, πασπαλιδερό = άλεύρι, στιβελιθερό = λυχνάρι (στιβελάω = βλέπω, κοιτάζω)· πβ. κοφτερό = μαχαίρι

-ερά: άσιουκερά = άφτιά, φωτερά = μάτια

-ιαρό: πλαδιαρό = ταψί

-μα (-ημα, -εμα, -ωμα, -ισμα, -ιασμα): προσιούλημα = ψευτογάνωμα (προσιουλάω = ψευτογανώνω), σιεγιάλημα = γέλιο (σιεγάλω = γελώ), σιουβάλημα = βούλωμα, κόλλημα (σιουβάλω = βουλώνω), σιούλημα = λούσιμο (σιούλω = λούζω), σιουπήλημα = πούλημα (σιουπήλω = πουλώ), σιουραύλημα = συνουσία (σιουραύλι = πέος), στιβέλημα = βλέμμα, κοίταγμα (στιβελάω = βλέπω, κοιτάζω), ψείγλημα = γλείψιμο (ψείγλω = γλείφω), ψιόκημα = ψεύτισμα (ψιόκω = κόβω / λέω ψέματα)· μούτσιεμα = συνουσία (μούτσιεύω = συνουσιάζομαι), μουχούρεμα = κλεψιά (μουχουρεύω = κλέβω), σιαβέρεμα = χτύπημα (σιαβέρω = βαράω, χτυπώ), σιαχάλεμα = χάλασμα (σιαχάλω = χαλάω), σιουκέρεμα = κούρεμα (σιουκέρω = κουρεύω), σκουμούτεμα = συνουσία (σκουμούτος / μουσκούτος = πέος, μουσκουτώνω = συνουσιάζομαι), τσαγκάδεμα = πορδή (τσαγκαδεύω = πέρδομαι), ψιουδέλεμα = δουλειά (ψιουδέλω = δουλεύω)· σαϊτώμα = γάνωμα (σαϊτώνω = γανώνω), σκόρωμα = πόσιμο (σκορώνω = πίνω), χάντρωμα = συνουσία (χαντρώνω = συνουσιάζομαι), φρέτσιωμα = άποπάτηση (φρετσιώνω = άποπατώ)· ντούφισμα = θάνατος (ντουφίζω = πεθαίνω), πασιάρισμα = πόσιμο (πασιάρι = κρασί, πασιάρωνω = πίνω κρασί), τσιβίρισμα = καθάρισμα (τσιβιρίζω = πλένω, καθαρίζω), φουτσιάλισμα = σιωπή (φουτσιάλω = σωπαίνω)· μπουζούριασμα = φαγητό (μπουζουριάζω = τρώω)

-ισμός: τσιαχταϊσμός = φαγητό (τσιαχταϊζω = ταϊζω), φουτσιαλισμός = σιωπή (φουτσιάλω = σωπαίνω)

Ρήματα:

-ω: τά ρήματα που σχηματίστηκαν από τó θέμα τού άορίστου

-άω: (ν)τουφάω = πεθαίνω, προσιουλάω = γανώνω με κόλληση, ψευτογανώνω (Συν. 50), στιβελάω = βλέπω, κοιτάζω

-εύω: μούτσιεύω = συνουσιάζομαι, μουχουρεύω / χουμουρεύω = κλέβω, τσαγκαδεύω = πέρδομαι (τσαγκάδα = πορδή)

-ίζω: (μ)πανίζω = παίρνω, ντουφίζω = πεθαίνω, τσιαχταϊζω = ταϊζω (τσιαχταϊ = ψωμί, φαγητό)

-ιάζω: μπουζουριάζω = τρώω (μπουζούρι = φαγητό), σκορομπιλιάζω = πίνω κρασί (σκορομπίλης = μεθυσμένος / μπεκρης)

-ώνω: μουσκουτώνω = συνουσιάζομαι (μουσκούτος = πέος), πασιάρωνω = πίνω κρασί (πασιάρι = κρασί), σαϊτώνω = γανώνω / συνουσιάζομαι, σκορώνω = πίνω, φρετσιώνω / τσιεφρώνω = άποπατώ, χαντρώνω / ντραχώνω = συνουσιάζομαι (πβ. χαντρι = αϊδοίο)

Έπιρρήματα

-ικα: γκότικα = άντρίκεια / θαυμάσια (γκότης = άντρας)

-ούλια: jαπρούλια = πολύ πρωί (jαπρι = πρωί) (Συν. 41, γιοπρι).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ω. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΣΤΟΥΣ ΑΙΓΟΣ ΠΟΤΑΜΟΥΣ (405 π.Χ.)

Προλεγόμενα.

Ἡ καταστροφή τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς δὲν ἔχει μελετηθεῖ ὅσο πρέπει καὶ δὲν ἔχει ἐξαντληθεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἱστορικοὺς. Γιαυτὸ ὅσες φορές, περιπτωσιακὰ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, μελετοῦσα τὰ σχετικὰ περιστατικὰ τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς, ἔβλεπα ὅτι πράγματι ἀξίζουν ἰδιαίτερης ἔρευνας. Καὶ δὲν βγῆκα γελασμένος, γιατί ἀργότερα, ὅταν ἀφοσιώθηκα συστηματικὰ στὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικοῦ ποὺ ὑπάρχει στὶς πηγές καὶ στὴ νεότερη βιβλιογραφία, διαπίστωσα ὅτι μιὰ μόνο μελέτη γιὰ τοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς ὑπάρχει, τοῦ Γ. Κωνσταντινίδη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ἡ ὁποία, ἐνῶ ἐξαντλεῖ τὰ τοπογραφικὰ τῆς περιοχῆς, δὲν μελετᾷ ὅλες τὶς πηγές καί, μὲ λίγες λέξεις, δὲν δίδει λύσεις στὰ προβλήματα ποὺ ὑπάρχουν, οὔτε ἐξετάζει ἐμπεριστατωμένα τὸ ὅλο θέμα.

Ἡ μελέτη αὐτὴ λοιπὸν ἔχει αὐτὸ τὸ σκοπὸ· νὰ ξαναδεῖ δηλ. — ὕστερα ἀπὸ ἑκατὸ περίπου χρόνια — τὸ θέμα καὶ νὰ τὸ ἐξαντλήσει, ἂν αὐτὸ εἶναι δυνατό, στηριζόμενη στὶς νεότερες ἱστορικὲς μελέτες, καὶ κυρίως σὲ μερικές ἀρχαῖες μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες δὲν ἀναφέρονται στὴ μελέτη τοῦ Κωνσταντινίδη, οὔτε ἔχουν προσεχθεῖ καὶ ἀξιοποιηθεῖ ὅσο πρέπει ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς.

Ἡ μελέτη στὴν ἀρχὴ δὲν χωριζόταν σὲ παραγράφους. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας διαπιστώθηκε ὅτι εἶναι ἀναγκαῖος ὁ χωρισμὸς τῆς μελέτης σὲ παραγράφους, γιατί βοηθεῖ τὸν ἀναγνώστη, μὲ μιὰ ἀπλὴ ματιά, νὰ δεῖ ποιὰ ζητήματα μελετῶνται καὶ πῶς ἀντιμετωπίζονται συνολικὰ τὰ ἐπιμέρους προβλήματα.

1. Εἰσαγωγικὰ - τοπογραφία.*

Τὰ νεότερα ἐγχειρίδια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἀναφέρουν χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγὸς

* Στὴ μελέτη αὐτὴ συζητοῦνται ζητήματα ποὺ παρουσιάζουν ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει περὶ ἀκόμη τὸν τελευταῖο λόγο. Ἐπομένως δὲν γίνεται περιγραφή τῶν σχετικῶν περιστατικῶν.

ποταμούς ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ στρατιῶτες βγήκαν ἀπὸ τὰ πλοῖα τους καὶ διασκορπίστηκαν στὴ μικρὴ πόλη γιὰ ἀναζήτηση τροφῆς¹.

Τὸ περιστάτικὸ ἔτσι περίπου ἐγίνε: ἐπὶ τέσσερις ἡμέρες ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος ἀπέπλεε πρῶι-πρῶι ἀπὸ τὸ λιμάνι τῶν Αἰγὸς ποταμῶν καὶ παρατασ-

1. Πρβλ. Γ. Α. Παπαντωνίου, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία (ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Σηστού μέχρι τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου), (479-404), Ἀθήναι 1967² (1964), Π σσ. 552-554. (Ἡ γλῶσσα του καθαρεύουσα καὶ μὲ πολλὰς λεπτομέρειες, ἴσως ἀσήμαντες καὶ ἀχρηστες ἱστορικά, σχεδὸν παράφραση τοῦ Θουκυδίδη, κάνουν τὸ κείμενο δύσχρηστο καὶ δυσκολοδιάβαστο). Βλ. τοῦ ἴδιου τὴ νεότερη ἐκδοσὴ ὀλόκληρης τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας σὲ 4 τόμους. E. Wille, *Le Monde Grec et L'Orient. Le Ve siècle* (510-403), Paris 1972, σ. 388 κέξ. (Βιβλίον πράγματι ἀξιόλογο καὶ καλογραμμένο). N. G. L. Hammond, *The Classical Age of Greece*, London 1975, σ. 156 κέξ. (Ἐνα βιβλίον μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον). W. S. Ferguson, *Sto The Cambridge Ancient History*, Cambridge 1964⁶, V σσ. 358-362. (Ἐνα ὀγκῶδες, συλλογικὸ ἔργο, γραμμένο ἀπὸ ἱστορικοῦς, τὸ ὁποῖο ὁμῶς παρουσιάζει ἐγγενεῖς δυσκολίες καὶ ἐλλείψεις, ἀνάλογα μὲ τὸ συγγραφεὺν πού γράφει τὸ κάθε κεφάλαιον. Ἐτσι, μερικὰ κεφάλαια εἶναι ἀξιόλογα καὶ παρουσιάζουν πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ ἄλλα ὄχι, ἄλλα ἐξαντλοῦν τίς πηγές, καὶ ἄλλα ἐκθέτουν συνοπτικὰ καὶ ἐλλιπῶς τὰ γεγονότα, ὅπως τὸ κεφάλαιον πού ἀναφέρεται στὸ θέμα μας. Γενικὰ ὡς συλλογικὸ ἔργο εἶναι πολὺ ἀξιόλογο). Ἀνασ Π α μ ο Ὡ - Ρ α ψ ι ἄ δ η, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν ΑΕ, 1972, Γ1 σσ. 303-307. (Εἶναι ἀξιόλογη ἢ προσπάθεια πού καταβλήθηκε γιὰ τὴ συγγραφή τῶν τόμων πού ἀναφέρονται στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ καὶ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία. Μερικὲς χτυπητὲς ἐλλείψεις παρουσιάζονται στὴν ἀπόδοσιν λέξεων ἢ ὄρων ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ ἢ τὰ Ἀγγλικὰ. Πρβλ. ἐνδεικτικὰ Πατριστικὴ, Γερμανιστικὴ, στὸν κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιόλογο τόμον ΣΤ' σ. 645, κ.λπ. ἀντὶ Πατρολογία ἢ Πατερικὴ Θεολογία, Γερμανικὴ Φιλολογία κ.λπ.). G. Glotz, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετάφρ. ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ Τ. Τσαβέα, Ἀθήναι, Π σσ. 634-635. (Ἀξιόλογο ἂν καὶ παλιὸ καὶ μὲ μεταφραστικὰς ἐλλείψεις). Botsford καὶ Robinson, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, ἀναθεωρημένη ἀπὸ D. Kagan, μετάφρ. Σωτ. Ε. Τσιτσῶνη (Μορφωτικὸ ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς), Ἀθήνα 1977, σσ. 282-283. (Ἡ ἀπόδοσιν στὰ Ἑλληνικὰ τοῦ Ἀγγλικοῦ αὐτοῦ βιβλίου εἶναι ἀπογοη. Ὡστόσο ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ Ἐπίμετρο: Οἱ ἐποχές τοῦ λίθου καὶ τοῦ χαλκοῦ ἀπὸ τὸν Νικ. Πλάτωνα, μὲ τὴ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία). Ν. Α. Μάσιν καὶ Α. Β. Μισούλιν, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος (Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ΕΣΣΔ, Ἰνστιτοῦτο Ἱστορίας), μετάφρ. ἀπὸ τὸ ρωσικὸ πρωτότυπον ἀπὸ ὀμάδα Ἑλλήνων ἐπιστημόνων σοσιαλιστικῶν χωρῶν, Ἀθήνα 1978, σ. 317. (Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὀποία βλέπει τὰ πράγματα. Πρβλ. σχετικὰ καὶ τὸ ἀνάλογο βιβλίον τοῦ Γ. Κορδάτου πού ἀναφέρομε πρὸς κάτω). Χ. Μπέγγκτσον, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, μετάφρ. ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ, ἀπὸ τὴν 4η ἐκδοσιν, ἀπὸ τὸν Ἀντ. Γαβρίλη (Ἐκδ. Οἶκος Μέλτισσα), Ἀθήνα 1979, σ. 217. (Στὰ Γερμανικὰ ἐκδόθηκε καὶ ἡ 5η ἐκδοσιν τὸ 1977). (Γιὰ τὴν κριτικὴν τοῦ ἔργου αὐτοῦ παραπέμπουμε στὸν πρόλογον τῆς Ἑλληνικῆς μετάφρασης, τὸν ὁποῖον ἔγραψε ὁ Μ. Β. Σακελλάριου, μὲ τὸν ὁποῖον καὶ συμφωνοῦμε). S. Lauffe, *Kurze Geschichte der Antiken Welt, Griechenland*, München 1971, σ. 75. (Καλογραμμένο καὶ μὲ θαυμαστὴν γλαφυρότητα γλῶσσας, εἶναι ἓνα ἄριστον βιβλίον Ἀρχαίας Ἱστορίας). U. Wilcke, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, μετάφρ. ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ, ἀπὸ τὴν 9η ἐκδοσιν ἀπὸ τὸν Ἰ. Τουλουμάκο, Ἀθήνα 1976, σ. 240. (Σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ βλ. τὸν πρόλογον στὴν Ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἀπὸ τὸν Ἰ. Τουλουμάκο).

σώταν γὰρ ναυμαχία ἀπέναντι ἀπὸ τὸ σπαρτιατικὸ στόλο, στὸ λιμάνι τῆς Κυζίκου². Ἡ φήμη ὅμως ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι ἀήττητοι στὴ θάλασσα, ἔκανε τὸ Λύσανδρο, ὄχι μόνον ἐπιφυλακτικὸ γιὰ μιὰ κατὰ μέτωπο ναυμαχία,

2. Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 23 = Πλούτ., Λύσ. X, 25. Διόδ. XIII, 105 κέξ. Πολύαιν., (Λύσ.) I, 45, 2. Παρατίθενται ἀντίστοιχα τὰ σχετικὰ χωρία ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Ξενοφῶνα:

(Πλούτ., Λύσ. IX, 3 - X, 1-7): «Καὶ τὸν Ἑλλήσποντον ἔρημον καταλαβὼν (Λύσανδρος) ἐπεχειρεῖ Λαμψακηνοῖς αὐτὸς ἐκ θαλάττης ταῖς ναυσί, Θώραξ δὲ τῷ πεζῷ στρατῷ συνανύσας εἰς τὸ αὐτὸ προσέβαλλε τοῖς τείχεσιν. Ἐλὼν δὲ τὴν πόλιν κατὰ κράτος διαρπάσαι τοῖς στρατιώταις ἔδωκεν. Ὁ δὲ τῶν Ἀθηναίων στόλος ὀγδοήκοντα καὶ ἑκατὸν τριήρων ἐτύγγανε μὲν ἄρτι καθωρμισμένους εἰς Ἐλαιούντα τῆς Χερρονήσου, πυνθανόμενοι δ' ἀπολωλέναι τὴν Λάμψακον εὐθὺς εἰς Σηστόν καταίρουσι. Κάκειθεν ἐπισιτισάμενοι παρέπλευσαν εἰς Αἰγὸς ποταμούς, ἀντιπέρασ τῶν πολεμίων ἐπι ναυλοχούντων περὶ τὴν Λάμψακον. Ἐστρατήγουν δὲ τῶν Ἀθηναίων ἄλλοι τε πλείους καὶ Φιλοκλῆς ὁ πείσας ποτὲ ψηφίσασθαι τὸν δῆμον ἀποκόπτειν τὸν δεξιὸν ἀντίχειρα τῶν ἀλίσκομένων κατὰ πόλεμον, ὅπως δόρυ μὲν φέρειν μὴ δύωνται, κόπην δ' ἐλαύνωσι.

Τότε μὲν οὖν ἀνεπαύοντο πάντες, ἐλπίζοντες εἰς τὴν ὑστεραίαν ναυμαχίσειν· ὁ δὲ Λύσανδρος ἄλλα μὲν διεννοεῖτο, προσέταττε δὲ ναύταις καὶ κυβερνήταις, ὡς ἄγῶνος ἅμα ἡμέρα γενησομένου, περὶ ὄρθρον ἐμβαίνειν εἰς τὰς τριήρεις καὶ καθέζεσθαι κόσμῳ καὶ σιωπῇ, δεχομένους τὸ παραγγελλόμενον, ὡς δ' αὐτῶς καὶ τὸ πεζὸν ἐν τάξει παρὰ τὴν θάλατταν ἡσυχάζειν. Ἀνίσχοντος δὲ τοῦ ἡλίου καὶ τῶν Ἀθηναίων μετωπηδὸν ἀπάσαις ἐπιπλέον-

(Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 16-28): «οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἐκ τῆς Σάμου ὁρμώμενοι τὴν βασιλέως κακῶς ἐποίουν, καὶ ἐπὶ τὴν Χίον καὶ τὴν Ἐφεσον ἐπέπλεον, καὶ παρεσκευάζοντο πρὸς ναυμαχίαν, καὶ στρατηγούς πρὸς τοῖς ὑπάρχουσι προσεῖλοντο Μένανδρον, Τυδέα, Κηφισόδοτον. Λύσανδρος δ' ἐκ τῆς Ρόδου παρὰ τὴν Ἰωνίαν ἐπλεῖ πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον πρὸς τε τῶν πλοίων τὸν ἔκπλεον καὶ ἐπὶ τὰς ἀφροστικυίας αὐτῶν πόλεις, ἀνήγοντο δὲ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκ τῆς Χίου πελάγιοι· ἢ γὰρ Ἀσία πολεμία αὐτοῖς ἦν· Λύσανδρος δ' ἐξ Ἀβύδου παρέπλεῖ εἰς Λάμψακον σύμμαχον οὖσαν Ἀθηναίων· καὶ οἱ Ἀβυθῶνοι καὶ οἱ ἄλλοι παρήσαν πεζῇ· ἤγειτο δὲ Θώραξ Λακεδαιμόνιος· προσβαλόντες δὲ τὴν πόλιν αἰροῦσι κατὰ κράτος, καὶ διήρπασαν οἱ στρατιῶται οὖσαν πλουσίαν καὶ οἴνου καὶ σίτου καὶ τῶν ἄλλων ἐπιτηδείων πλήρη· οἱ δ' Ἀθηναῖοι κατὰ πόδας πλέοντες ὠρμίσαντο τῆς Χερρονήσου ἐν Ἐλαιούντι ναυσὶν ὀγδοήκοντα καὶ ἑκατὸν, ἐνταῦθα δὲ ἀριστοποιουμένοι αὐτοῖς ἀγγέλλεται τὰ περὶ Λάμψακον, καὶ εὐθὺς ἀνήχθησαν εἰς Σηστόν, ἐκεῖθεν δ' εὐθὺς ἐπισιτισάμενοι ἐπλευσαν εἰς Αἰγὸς ποταμούς ἀντίον τῆς Λαμψάκου· διεῖχε δὲ ὁ Ἑλλήσποντος ταύτην σταδίους ὡς πεντακαίδεκα, ἐνταῦθα δὲ ἔδειπνοποιούοντο. Λύσανδρος δὲ τῇ ἐπιούσῃ νυκτὶ, ἐπεὶ ὄρθρος ἦν, ἐσήμηνεν εἰς τὰς ναὺς ἀριστοποιησαμένους εἰσβαίνειν, πάντα δὲ παρασκευασάμενος ὡς εἰς ναυμαχίαν καὶ τὰ παραβλήματα παραβάλλων, προσεῖπεν ὡς μηδεὶς κινήσοιτο ἐκ τῆς τάξεως μηδὲ ἀνάξοιτο. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἅμα τῷ ἡλίῳ ἀνίσχοντι ἐπὶ τῷ λιμένι παρετάξαντο ἐν μετώπῳ ὡς εἰς ναυμαχίαν.

ἀλλὰ καὶ νὰ παραδοκεῖ γιὰ τὴ μεγάλη εὐκαιρία³. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸ Λύσανδρο

των καὶ προκαλουμένων, ἀντιπρόφους ἔχων τὰς ναῦς καὶ πεπληρωμένας ἔτι νυκτὸς οὐκ ἀνήγετο, πέμπων δ' ὑπηρετικά παρά τὰς πρώτας τῶν νεῶν ἀτρεμεινέκελευε καὶ μένειν ἐν τάξει μὴ θορυβουμένους μηδ' ἀντακπλέοντας. Οὕτω δὲ περὶ δειλὴν ἀποπλέοντων ὀπίσω τῶν Ἀθηναίων, οὐ πρότερον ἐκ τῶν νεῶν τοὺς στρατιώτας ἀφήκεν, εἰ μὴ δύο καὶ τρεῖς τριήρεις, ὡς ἐπεμψε κατασκόπους, ἐλθεῖν ἰδόντας ἀποβεβηκότας τοὺς πολεμίους. Τῆ δ' ὑστεραία πάλιν ἐγίνοντο ταῦτα καὶ τῆ τρίτῃ μέχρι τετάρτης, ὥστε πολὺ τοῖς Ἀθηναίοις θράσος ἐγγενέσθαι καὶ καταφρόνησιν ὡς δεδιότων καὶ συνισταμένων τῶν πολεμιῶν.

Ἐν τούτῳ δ' Ἀλκιβιάδης (ἐτύγχανε γὰρ περὶ Χερρόνησον ἐν τοῖς θανάτου τειχεσι διατώμενος) ἰππῶ προσελάσας πρὸς τὸ στράτευμα τῶν Ἀθηναίων ἠτιῶτο τοὺς στρατηγοὺς πρώτων μὲν οὐ καλῶς οὐδ' ἀσφαλῶς στρατοπεδεύειν ἐν αἰγιαλοῖς δυσόροις καὶ ἀνεπεπταμένοις, ἐπειτα πόρρωθεν ἐκ Σηστοῦ τὰ ἐπιτήδεια λαμβάνοντας ἀμαρτάνειν, δεῖον εἰς λιμένα καὶ πόλιν Σηστόν δι' ὀλίγου περιπλεύσαντας ἀπωτέρω γενέσθαι τῶν πολεμιῶν, ἀφορμούντων στρατεύματι μοναρχουμένῳ καὶ πάντα πρὸς φόβον ὀξέως ἀπὸ συνθήματος ὑπηρετοῦντι. Ταῦτα δ' αὐτοῦ διδάσκοντος οὐκ ἐπειθοντο, Τυδεὺς δὲ καὶ πρὸς ὕβριν ἀπεκρίνατο, φήσας οὐκ ἐκείνον, ἀλλ' ἑτέρους στρατηγεῖν».

ἐπεὶ δὲ οὐκ ἀντανήγαγε Λύσανδρος, [καὶ τῆς ἡμέρας ὅπῃ ἦν], ἀπέπλευσαν πάλιν εἰς τοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Λύσανδρος δὲ τὰς ταχίστας τῶν νεῶν ἐκέλευσεν ἐπεσθαι τοῖς Ἀθηναίοις, ἐπειδὴν δὲ ἐκβάσι, κατιδόντας ὃ τι ποιούσιν ἀποκλεῖν καὶ αὐτῷ ἐξαγγεῖλαι. καὶ οὐ πρότερον ἐξεβίβασεν ἐκ τῶν νεῶν πρὶν αὐταὶ ἤκον. ταῦτα δ' ἔποιε τέτταρας ἡμέρας [καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπανήγοντο]. Ἀλκιβιάδης δὲ κατιδὼν ἐκ τῶν τειχῶν τοὺς μὲν Ἀθηναίους ἐν αἰγιαλῷ ὀρμούντας καὶ πρὸς οὐδεμιᾶ πόλει, τὰ δ' ἐπιτήδεια ἐκ Σηστοῦ μετιόντας πεντεκαίδεκα σταδίου ἀπὸ τῶν νεῶν, τοὺς δὲ πολεμίους ἐν λιμένι καὶ πρὸς πόλει ἔχοντας πάντα, οὐκ ἐν καλῷ ἔφη αὐτοὺς ὀρμεῖν, ἀλλὰ μεθορμίσαι εἰς Σηστόν παρῆναι [πρὸς τε λιμένα καὶ πρὸς πόλιν] οὐ ὄντες ναυμαχήσετε. ἔφη, δταν βοῶλησθε. οἱ δὲ στρατηγοὶ, μάλιστα δὲ Τυδεὺς καὶ Μένανδρος, ἀπέναι αὐτὸν ἐκέλευσαν. αὐτοὶ γὰρ νῦν στρατηγεῖν, οὐκ ἐκείνον. καὶ ὁ μὲν ᾤχετο. Λύσανδρος δ', ἐπεὶ ἦν ἡμέρα πέμπτη ἐπιπλέουσι τοῖς Ἀθηναίοις, εἶπε τοῖς παρ' αὐτοῦ ἐπομῆνοις, ἐπὴν κατιδῶσιν αὐτοὺς ἐκβεβηκότας καὶ ἐσκεδασμένους κατὰ τὴν Χερρόνησον, ὅπερ ἔποιον πολὺ μᾶλλον καθ' ἑκάστην ἡμέραν τὰ τε σιτία πόρρωθεν ἀνούμενοι καὶ καταφρονοῦντες δὴ τοῦ Λυσάνδρου, ὅτι οὐκ ἀντανήγην, ἀποπλέοντας τοῦμπαλιν παρ' αὐτὸν ἀραὶ ἀσπίδα κατὰ μέσον τὸν πλοῦν. οἱ δὲ ταῦτα ἐποίησαν ὡς ἐκέλευσε. Λύσανδρος δ' εὐθύς ἐσήμνηε τὴν ταχίστην πλεῖν, συμπαρῆει δὲ καὶ Θώραξ τὸν πεζὸν ἔχων. Κόνων δὲ ἰδὼν τὸν ἐπιπλοῦν, ἐσήμνηεν εἰς τὰς ναῦς βοηθεῖν κατὰ κράτος. διεσκεδασμένων δὲ τῶν ἀνθρώπων, αἱ μὲν τῶν νεῶν δίκροτοι ἦσαν, αἱ δὲ μονόκροτοι, αἱ δὲ παντελῶς κεναί».

3. Πρβλ. Ξενοφ., Ἑλλά. II, I, 14. J. C. Stobart, *The glory that was Greece*, London 1964² (1911), σ. 138 κέξ. F. Adcock·D. J. Mosley, *Diplomacy in Ancient Greece*, London 1975, σ. 63.

ἐνεργοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοί. Πρόχειρα καὶ ἀπερίσκεπτα, στηριζόμενοι στὶς στρατιωτικὰς τὸς δυνάμεις, προκαλοῦσαν τοὺς Σπαρτιάτες καί, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τὸς στοὺς Αἰγὸς ποταμούς, ἐπέτρεπαν στοὺς ναῦτες νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ πλοῖα τοὺς καὶ νὰ διασκορπίζονται γιὰ τὸ δεῖπνο⁴. Δὲν εἶχαν λάβει προληπτικὰ μέτρα ἀσφαλείας στὸ λιμάνι τοὺς οὔτε εἶχαν φροντίσει νὰ ἐπαρκοῦν τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πόλη, ὥστε νὰ μὴ μετακινῶνται πλοῖα γιὰ τρῶφιμα στὴ Σηστό. Ἔτσι τὴν πέμπτη ἡμέρα, πρὸς τὸ βράδυ, ἐπέπεσαν αἰφνιδιαστικὰ οἱ Σπαρτιάτες, οἱ ὅποιοι ἀναζητοῦσαν εὐκαιρία, αἰχμαλώτισαν πολλοὺς Ἀθηναίους ναῦτες καὶ κατέλαβαν τὰ ἄδεια πλοῖα τοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα πὺ κατόρθωσαν νὰ διαφύγουν πρὸς τὸν Εὐαγόρα τῆς Κύπρου ὑπὸ τὸ στρατηγὸ Κόνωνα⁵.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς τῶν Αἰγὸς ποταμῶν, ἀξιόλογο παραμένει τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Κωνσταντινίδου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα⁶. Γιαυτὸ καὶ τίποτε τὸ νέο δὲν μπορεῖ νὰ προστεθεῖ στὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς. Ἐξάλλου, ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ μέρος, εἶναι σκόπιμο νὰ σημειωθοῦν μερικὲς ἀπόψεις τοῦ Κωνσταντινίδου, πὺ θεωρήθηκαν ἀξιοσημείωτες: Ὑποστηρίζει λοιπὸν αὐτὸς ὅτι ὁ Ξενοφῶν κάνει λάθος, ὅταν λέγει ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης εἶδε ἀπὸ τὰ τεῖχη τοῦ ὄχυρου τοὺς Ἀθηναίους νὰ ὀρμῶν στοὺς γιαιῶ, χωρὶς νὰ ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε καὶ πόλη. Καὶ εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετέφεραν τρῶφιμα ἀπὸ τὴ Σηστό, ὄχι γιατί δὲν ὑπῆρχε πόλη στοὺς Αἰγὸς ποταμούς, ἀλλὰ γιατί αὐτὴ ἦταν μικρὴ καὶ μὲ λίγους κατοίκους καὶ δὲν ἦταν δυνατό τὰ τρῶφιμά τῆς νὰ ἐπαρκέσουν γιὰ τόσες χιλιάδες ναῦτες⁷. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἄποψη τοῦ Κωνσταντινίδου ὅτι ὁ Ξενοφῶν πάλι σφάλλει, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Αἰγὸς ποταμοὶ ἦταν τόπος ἀλίμενος καὶ γιαυτὸ ὁ Ἀλκιβιάδης παρακίνησε τοὺς Ἀθηναίους νὰ μεθορμίσουν στὴ Σηστό. Ὁ Κωνσταντινίδης — ὁ ὅποιος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν προσωνομία τοῦ (Αἰγοσποταμίτης) καὶ ἀπὸ ὅσα γράφει στὸ βιβλίο τοῦ, καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ — ἰσχυρί-

4. Ξενοφ., Ἑλλ. Π, I, 27. Κορυ. Νέπ., (Λύσ.) VI, 1 κέξ. Πλούτ., Λύσ. XI, 1-13. Καὶ ἀκόμη Πλούτ., Λύσ. IX, 3. Πρβλ. ἐπίσης Πολύαιν., Λύσ. I, 45, 31. Πανσ., (Βοιωτικὰ) IX, 32, 7: «ὡς δὲ καὶ δεῦτερα ὁ Λύσανδρος ἐπὶ τὰς τριήρεις ἀφίκετο ἐκ Σπάρτης, ἡμερώσατο μὲν οὕτω Κῦρον ὡς χρήματα, ὁπότε εἰς τὸ ναυτικὸν αἰτοίη, παρῆναι οἱ κατὰ καιρὸν τε καὶ ἄφθονα ὀρμούντων δὲ ναυσὶν ἑκατὸν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς Ἀθηναίων, εἶλεν αὐτῶν τὰ πλοῖα, ἐσκεδασμένους ἐπὶ τε ὕδωρ τοὺς ναύτας καὶ ἐπὶ ἀγορὰν φυλάξας. παρέσχετο δὲ καὶ ἔργον τοιόνδε ἐς δικαιοσύνην».

5. Ξενοφ., Ἑλλ. Π, I, 29. Πλούτ., Λύσ. XI, 1-13. Πλούτ., Ἀλκ. XXXVII, 1-5. Διόδ. XIII, 106, 20.

6. Γ. Κωνσταντινίδου, (Αἰγοσποταμίτου), Μελέτη ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ περὶ τῶν Αἰγὸς ποταμῶν, Ἀθήνησι 1895.

7. Κωνσταντινίδου, ὁ.π., σ. 7. Πρβλ. [Hirschfeld], RE I I (1893), στ. 977, λ. Aigos Potamos (Αἰγὸς ποταμός).

ζεται ὅτι τὸ λιμάνι τῶν Αἰγὸς ποταμῶν ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ Ἑλλησπόντου, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦν ὡς ἀσφαλὲς καὶ ἀπάνεμο τὰ πλοῖα ποὺ διαπλέουν τὸν Ἑλλησπόντο, ὅταν καταλαμβάνονται ἀπὸ τρικυμία⁸. Δὲν μπορεῖ ὅμως ὁ συγγραφέας αὐτὸς νὰ ἐξηγήσει τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀλκιβιάδης παρακινουῖσε τοὺς Ἀθηναίους νὰ μεθορμίσουν στὴ Σηστό⁹. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὀνομασία «Αἰγὸς ποταμοὶ» δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἀρχαῖες μαρτυρίες ὡς τὸν 5ο αἰ. π. Χ. Ὑπάρχουν ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους νομίσματα, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴν πλησιέστερη πεδιάδα καὶ συγκεκριμένα στὴν τοποθεσία «Τσακίλια». Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτά, ἓνα ἀργυρὸ ἀνήκει στὸν 5ο αἰ. π. Χ. καὶ ἀπεικονίζει κεφαλὴ αἰγός. Δύο ἄλλα, χαλκὰ νομίσματα τοῦ 4ου αἰ. π. Χ., φέρουν κεφαλὴ γυναικὸς «στεφανηφορούσης» μὲ τὶς λέξεις «Αἰγὸς ποταμοί»¹⁰. Αὐτὰ μαρτυροῦν ἀσφαλῶς κάποια ἀκμὴ τῆς πόλεως αὐτῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ. Χ. ἐξαφανίστηκε, ὥστε ὁ Πλίνιος, ὅταν ἀπαριθμεῖ τὶς πόλεις τῆς Χερρονήσου, νὰ μὴν ἀναφέρει αὐτήν, ἡ ὁποία — κατὰ τὸν Κωνσταντινίδη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν ὀπτὴ γῆ, ἀπὸ πολλοὺς σκόρπιους λίθους στοὺς ἀγρούς, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «Αἰγὸς ποταμοί», ποὺ ἔφεραν τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ — ἐκτείνεται ἀπὸ ἀνατολὰς ἕως δυσμάς, ἀπὸ τὴν ἀκτὴ ἕως τὴν κρήνη Μπουνάρ, ὅπου ὑπῆρχε καλιὸ ὕδραγωγεῖο. Ἀπὸ τὸ βορρᾶ πρὸς τὸ νότο, ἀπὸ τὸ βόρειο ἕως τὸ νότιο ἄκρο τοῦ λιμανιοῦ¹¹.

II. Προδοσία τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου.

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς οἱ: Ἰσοκράτης¹² (5ος - 4ος αἰ-

8. Κωνσταντινίδου, ὁ.π., σ. 7 κέξ.

9. Ὡστόσο, ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντινίδης γράφει στὴν σ. 8 ὅτι τὸ λιμάνι τῶν Αἰγὸς ποταμῶν εἶναι ἀριστο, ἀλλὰ τὰ λιμάνια τῆς Σηστοῦ καὶ τῆς Λαμψάκου εἶναι πολὺ καλύτερα ἀπὸ ἀπόψεως θέσεως. Τὸ βασικὸ ὅμως μειονέκτημα τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἦταν ἡ ἀνεπάρκεια τροφίμων. Πράγματι ἡ πόλη τῶν Αἰγὸς ποταμῶν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μικρὴ, ὥστε τὰ τρόφιμα τὰ ὁποῖα εἶχε νὰ μὴν ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τὴ διατροφή σαράντα τὸ πολὺ χιλιάδων στρατιωτῶν καὶ μάλιστα γιὰ ἀρκετὲς ἡμέρες.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν πάθει πανωλεθρία, κατὰ ὅμοιο τρόπο ὅπως στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς, λίγα χρόνια πρὶν, τὸ Σεπτεμβριο τοῦ 411. Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ τότε εἶχαν διασκορπιστεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιοχῆς Ὠρωποῦ γιὰ νὰ βροῦν τρόφιμα. Τὸ πάθημα ὅμως αὐτὸ δὲν τοὺς ἔγινε μάθημα.

10. Κωνσταντινίδου, ὁ.π., σ. 10.

11. Κωνσταντινίδου, ὁ.π., σ. 13.

12. Πανηγυρικός IV, 119: «ἅμα γὰρ ἡμεῖς τε τῆς ἀρχῆς ἀποστεροῦμεθα καὶ τοῖς Ἑλλησιν ἀρχὴ τῶν κακῶν ἐγίγνετο. μετὰ γὰρ τὴν ἐν Ἑλλησπόντῳ γενομένην ἀτυχίαν ἐτέρων ἡγεμόνων καταστάντων ἐνίκησαν μὲν οἱ βάρβαροι ναυμαχοῦντες, ἤρξαν δὲ τῆς θαλάσσης, κατέσχον δὲ τὰς πλείστας τῶν νήσων, ἀπέβησαν δ' εἰς τὴν Λακωνικὴν, Κύθηρα

ῶνες π. Χ.), Ἀριστοτέλης¹³ (4ος αἰ. π. Χ.), Λυσία ὁ Σικελιώτης¹⁴

δὲ κατὰ κράτος εἶλον, ἅπασαν δὲ τὴν Πελοπόννησον κακῶς ποιούντες περιέπλευσαν».

Πρὸς Καλλιμάχον XVIII, 59-60: «Ὅτε γὰρ ἡ πόλις ἀπώλεσε τὰς ναῦς ἐν Ἑλλησπόντῳ καὶ τῆς δυνάμεως ἑστερήθη, τῶν μὲν πλείστων τριηράρχων τοσοῦτον διήνεγκον ὅτι μετ' ὀλίγων ἔσωσα τὴν ναῦν, αὐτῶν δὲ τούτων ὅτι καταπλεύσας εἰς τὸν Πειραιᾶ μόνος οὐ κατέπλευσα τὴν τριηραρχίαν, ἀλλὰ τῶν ἄλλων ἀσμένως ἀπαλλαττομένων τῶν λητουργιῶν καὶ πρὸς τὰ παρόντ' ἀθύμως διακειμένων, καὶ τῶν μὲν ἀνηλωμένων αὐτοῖς μεταμέλον, τὰ δὲ λοιπὰ ἀποκρυπτομένων, καὶ νομιζόντων τὰ μὲν κοινὰ διεφθάρθαι, τὰ δ' ἴδια σκοπουμένων, οὐ τὴν αὐτὴν ἐκείνοις γνώμην ἔσχον, ἀλλὰ πείσας τὸν ἀδελφὸν συντριηραρχεῖν, παρ' ἡμῶν αὐτῶν μισθὸν διδόντες τοῖς ναύταις κακῶς ἐποιοῦμεν τοὺς πολεμίους».

13. Ἀθηναίων Πολιτεία XXXIV, 2: «οὐ χρησάμενοι δὲ καλῶς τότε τοῖς πράγμασι μετ' οὐ πολὺν χρόνον ἔγνωσαν τὴν ἁμαρτίαν. τῷ γὰρ ὑστερον ἔπει ἐπ' Ἀλεξίου ἀρχοντος ἠτύχησαν τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ναυμαχίαν, ἐξ ἧς συνέβη κύριον γενόμενον τῆς κόλεως Λύσανδρον καταστήσαι τοὺς τριάκοντα τρόπῳ τοιφῶδε. τῆς εἰρήνης γενομένης αὐτοῖς ἐφ' ᾧ τε πολιτεύσονται τὴν πατριὸν πολιτείαν, οἱ μὲν δημοτικοὶ διασφῆζειν ἐπειρῶντο τὸν δῆμον, τῶν δὲ γνωρίμων οἱ μὲν ἐν ταῖς ἑταιρείαις ὄντες καὶ τῶν φυγάδων οἱ μετὰ τὴν εἰρήνην κατελθόντες ὀλιγαρχίας ἐπεθύμουν, οἱ δ' ἐν ἑταιρείᾳ μὲν οὐδεμίᾳ συγκαθεστῶτες ἄλλως δὲ δοκοῦντες οὐδενὸς ἐπιλείπεσθαι τῶν πολιτῶν τὴν πατριὸν πολιτείαν ἐξήτουν».

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως καὶ ὁ Λυσίας, στὴν ἐκθεσὴ τους, τὴ σχετικὴ μὲ τοὺς Αἰγὸς ποταμούς, δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ περιστατικὰ ποῦ ἔγιναν ὡς ἱστορικοί, ἀλλὰ γράφουν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου κάποιο ζήτημα. Ἐπομένως αὐτοὶ οἱ δύο ξεκινοῦν ἀπὸ διαφορετικὲς ἀφορμὲς καὶ ἀπὸ ἄλλους λόγους, τελειῶς ἀντίθετα ἀπὸ ὅ, τι κάνουν οἱ ἱστορικοί. Γι' αὐτὸ καὶ ὑπάρχει κάποια διαφορά ἀνάμεσα στὸ Λυσία καὶ τὸν Ἰσοκράτη, οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται περιπτωσιακὰ στὸ ζήτημα, καὶ στοὺς ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ποῦ σκοπὸς ἔχουν νὰ περιγράψουν τὰ διάφορα περιστατικά, τὰ ὅποια ἔγιναν στοὺς Αἰγὸς ποταμούς, βεβαίως ὁ καθένας μὲ διαφορετικὲς ἐλλείψεις, ἀνάλογα μὲ τὸ τί ζητᾷ νὰ τονίσει, καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἀφαιρετικὴ καὶ κριτικὴ ἱκανότητα τοῦ καθενός.

14. XIII, 104, 5-20: «Λύσανδρος δ' ὁ τῶν Λακεδαιμονίων ναύαρχος ἐκ Πελοποννήσου παρὰ τῶν ἐγγύς συμμάχων τριάκοντα πέντε ναῦς ἄθροισας κατέπλευσεν εἰς Ἐφεσον μετεπέμψατο δὲ καὶ τὸν ἐκ Χίου στόλον... ἐξήρτυεν· ἀνέβη δὲ καὶ πρὸς Κύρον τὸν Δαρείου τοῦ βασιλέως υἱόν, καὶ χρήματα πολλὰ παρέλαβε πρὸς τὰς τῶν στρατιωτῶν διατροφάς. ὁ δὲ Κύρος, μεταπεμπομένου τοῦ πατρὸς αὐτὸν εἰς Πέρσας, τῷ Λυσάνδρῳ τῶν ὑφ' αὐτὸν πόλεων τὴν ἐπιστάσιαν παρέδωκε καὶ τοὺς φόρους τούτῳ τελεῖν συνέταξεν. ὁ δὲ Λύσανδρος πάντων τῶν εἰς πόλεμον εὐπορήσας εἰς Ἐφεσον ἀνέστρεψεν. καθ' ὃν δὴ χρόνον ἐν τῇ Μιλήτῳ τινὲς ὀλιγαρχίας ὀρεγόμενοι κατέλυσαν τὸν δῆμον, συμπραξάντων αὐτοῖς Λακεδαιμονίων».

Καὶ πῶς κάτω (Διόδ. XIII, 105, 1-20: «Οἱ δὲ τῶν Ἀθηναίων στρατηγοὶ πυθόμενοι τοὺς Λακεδαιμονίους πάσῃ τῇ δυνάμει πολιορκεῖν Λάμψακον, συνήγαγόν τε πανταχόθεν τριήρεις καὶ κατὰ σπουδὴν ἀνήχθησαν ἐπ' αὐτοὺς ναυσὶν ἑκατὸν ὀγδοήκοντα, εὐρόντες δὲ τὴν πόλιν ἠλωκυῖαν, τότε μὲν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς καθῶρμισαν τὰς ναῦς, μετὰ δὲ ταῦτ' ἐπιπλέοντες τοῖς πολεμίους καθ' ἡμέραν εἰς ναυμαχίαν προεκαλοῦντο. οὐκ ἀνταναγομένων δὲ τῶν Πελοποννησίων, οἱ μὲν Ἀθηναῖοι διηπόρουν ὅ, τι χρῆσωνται τοῖς πράγμασι, οὐκ ἀντάμενοι τὸν πλείω χρόνον ἐκεῖ διατρέφειν τὰς δυνάμεις. Ἀκλιβιάδου δὲ πρὸς αὐτοὺς ἐλθόντος καὶ λέγοντος, ὅτι Μήδοκος καὶ Σεύθης οἱ τῶν Θρακῶν βασιλεῖς εἰσὶν αὐτῶ φίλοι καὶ δύναμιν πολλὴν ὡμολόγησαν δώσειν, ἐὰν βούληται διαπολεμεῖν τοῖς Λακεδαιμονίοις· διόπερ αὐτοὺς ἤξιον μεταδοῦναι τῆς ἡγεμονίας, ἐπαγγελλόμενος αὐτοῖς δεῖν θάτερον, ἢ ναυμαχεῖν τοὺς πολεμίους ἀναγκάσειν ἢ περὶ μετὰ Θρακῶν πρὸς αὐτοὺς διαγωνιεῖσθαι. ταῦτα δὲ

(1ος αἰ. π. Χ.), *Κορινθίος Νέπος*¹⁵ (1ος αἰ. π. Χ.) καὶ *Πολύαινος*¹⁶ (2ος αἰ. μ. Χ.), ἀναφερόμενοι στὴν περιοχὴ περιπτωσιακὰ καὶ ἐξιστο-

ὁ Ἀλκιβιάδης ἐπραττεν ἐπιθυμῶν δι' ἑαυτοῦ τῇ πατρίδι μέγα τι κατεργάσασθαι καὶ διὰ τῶν εὐεργεσιῶν τὸν δῆμον ἀποκαταστήσαι εἰς τὴν ἀρχαίαν εὐνοίαν. οἱ δὲ τῶν Ἀθηναίων στρατηγοί, νομίσαντες τῶν μὲν ἐλαττωμάτων ἑαυτοῖς τὴν μέμψιν ἀκολουθήσειν, τὰ δ' ἐπιτεύγματα προσάμειν ἅπαντας Ἀλκιβιάδῃ, ταχέως αὐτὸν ἐκέλευσαν ἀπιέναι καὶ μηκέτι προσεγγίζειν τῷ στρατοπέδῳ».

15. (Λύσανδρος) VI, 1-5: «Lysander Lacedaemonius magnam reliquit sui famam, magis felicitate quam virtute partam: Atheniensis enim in Peloponnesios sexto et vicesimo anno bellum gerentes confecisse apparet. id qua ratione consecutus sit latet: non enim virtute sui exercitus, sed immodestia factum est adversariorum, qui, quod dicto audientes imperatoribus suis non erant, dispalati in agris relictis navibus in hostium venerunt potestatem. quo facto Athenienses se Lacedaemoniis dederunt. hac victoria Lysander elatus, cum antea semper factiosus audaxque fuisset, sic sibi indulisit, ut eius opera in maximum odium Graeciae Lacedaemonii pervenerint. nam cum hanc causam Lacedaemonii dictitassent sibi esse belli, ut Atheniensium impotentem dominationem refringerent, postquam apud Aegos flumen Lysander classis hostium est potitus, nihil aliud molitus est quam ut omnes civitates in sua teneret potestate, cum id se Lacedaemoniorum causa facere simularet. namque undique, qui Atheniensium rebus studuissent, eiecitis decem delegerat in una quaque civitate, quibus summum imperium potestatemque omnium rerum committeret. horum in numero nemo admittebatur, nisi qui aut eius hospitio contineretur aut se illius fore proprium fide confirmarat».

16. (Λύσανδρος) I, 45, 31: «[Λύσανδρος τοῖς ἐν Μιλήτῳ φίλοις ὑποσχόμενος τὸν δῆμον συγκαταλύσειν ἤκεν ἐς Μίλητον καὶ τοῖς μὲν νεωτερίζουσι λόγῳ χαλεπὸς ἦν, τοῖς δὲ δημόταις ἐλευθερίαν συμπράσσειν ἐπηγγέλλετο. πιστεύσας ὁ δῆμος Λυσάνδρῳ χρηστὰ λέγοντι ἀπαράσκευος ἠλίχιζε τὰ βελτίονα. οἱ φίλοι κοινῶ συνθήματι ἐπανίστανται, καὶ τῷ δήμῳ προσπεσόντες κτείνουσι πολλοὺς, καὶ ἡ Μίλητος ἦν ὑπὸ τοῖς φίλοις Λυσάνδρου».

Ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς Ἀθηναῖοι τετράκις ἀνήχθησαν ἐφ' ᾧ τε ναυμαχεῖν, Λύσανδρος ὁ Λάκων οὐκ ἀντανήγετο. οἱ μὲν ἀποπλέουσι γαννύμενοι, παιᾶνας ἄδοντες. Λύσανδρος δὲ κατόπιν πέμπει δύο τριήρεις. οἱ τριήραρχοι τοὺς Ἀθηναίους ἐκβάντας ὡς εἶδον, σημεῖον μετέωρον αἴρουσι χαλκῆν ἀσπίδα. Λύσανδρος αὐτίκα ὑπεσήμενεν ἐπίπλου, καὶ οἱ Λάκωνες εἰρεσία πολλῇ ἐπιπλέουσι καὶ τοὺς Ἀθηναίους καταλαμβάνουσι ἄρτι ἐκβάντας· οἱ μὲν ἀνεπαύοντο, οἱ δὲ ἄλλος ἄλλο τι ἔδρα, γυμνοὶ πάντες. οἱ Λάκωνες ἄφνω προσπεσόντες ὠπλισμένοι γυμνοῖς, συντεταγμένοι ἀσυντάκτοις ἐνίκησαν· αἰρούσιν αἰχμαλώτους καὶ τὰς τριήρεις ἀπάσας, ὅτι μὴ μία ἡ Πάραλος ἔφυγεν Ἀθήναζε μόνῃ τῆς ἤτης ἄγγελος».

Ἐντύπωση προξενεῖ ἐδῶ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Πολυαῖνου γιὰ τὴ γλώσσα του καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ χρῆση τῶν λέξεων «Λάκων» καὶ «Λάκωνες» καὶ «Λάκωνος», ἀντὶ τῆς συνηθισμένης στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς «Λακεδαιμόνιος» καὶ «Λακεδαιμόνες» καὶ εἰδικότερα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Σπάρτης «Σπαρτιάτης» καὶ «Σπαρτιάτες». Ἴσως ὁ ὅρος «Λάκων» νὰ εἶναι εὐρύτερος, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ χρῆση του ἀπὸ τὸν Πολυαῖνο. Τὸ γεγονός ὅτι εἶναι μεταγενέστερος συγγραφέας (2ος αἰ. μ.Χ.) δὲν νομίζω ὅτι μᾶς προσφέρει κάποια βάση γιὰ μιὰ ἐξήγηση τοῦ ζητήματος, γιατί ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού δὲν χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη αὕτη. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κάποια μελέτη πού νὰ ἀναφέρεται στὴ γλώσσα τοῦ Πολυαῖνου καὶ στὶς σχέσεις της πρὸς τὴ γλώσσα τῶν Συγχρόνων, καθὼς καὶ τῶν προγενεστέρων του συγγραφέων.

ροβντες τὰ γεγονότα τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου, δὲν κάνουν μνεία οὔτε ὑπαινιγμὸ γιὰ προδοσία τῶν ἀθηναϊκῶν δυνάμεων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς. Οἱ νεότεροι ἱστορικοὶ¹⁷ φαίνεται ὅτι στηρίχθηκαν στὶς μαρτυρίες αὐτῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἱ ὅποιοι σημειώνουν ὅτι ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος ἔληξε μὲ τὴν καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς, χωρὶς νὰ δηλώνουν ὡς πιθανὴ ἢ ἀπίθανη ἐκδοχὴ τὴ σαφὴ μνεία ἄλλων ἀρχαίων συγγραφέων, μερικῶν μάλιστα σύγχρονων μὲ τὰ γεγονότα, ὅτι πρόκειται γιὰ προδοσία¹⁸.

Ἄσστόσο, οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν πιὸ κάτω, καθὼς καὶ ἄλλοι λόγοι ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ λογικὴ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων, πείθουν — ὅπως θὰ δεῖξομε — ὅτι ἡ καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς ἦταν ἀποτέλεσμα εὐρύτερης προδοσίας, ὄχι δηλ. μόνο μέσα στὰ τεῖχη τῆς Ἀθήνας καὶ στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς, ἀλλὰ καὶ στὶς συμμαχικὲς πόλεις αὐτῆς. Σ' αὐτές, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα, εἶχαν δημιουργηθεῖ πυρῆνες «φιλοσπαρτιατῶν» πολιτῶν, οἱ ὅποιοι, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς συνέπειες μιᾶς ἤττας τῆς Ἀθήνας ἢ ἀκόμη ἐπιδιώκοντας τὴν ἤττα τῆς, φρόντιζαν, ἀπὸ φιλοδοξία ἴσως γιὰ τὴν ἐξουσία ἢ ἀπὸ συμπάθεια πρὸς τὸ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς τῆς Σπάρτης ἢ ἀκόμη (ὅταν πρόκειται

17. Βλ. σχετικὰ σημ. 1.

18. Παλαιότεροι ἱστορικοὶ, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ, σημείωσαν σὲ κάποια παραπομπὴ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς ἴσως ὀφείλεται σὲ προδοσία. Ὅμως ἡ ἀποψη αὐτὴ, τὴν ὅποια δὲν προσπάθησαν νὰ θεμελιώσουν, δὲν βρῆκε ἔδαφος καὶ ἐγκαταλείφθηκε, ἔτσι ποὺ σήμερα κανένας ἱστορικός νὰ μὴ μιλάει γιὰ προδοσία στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται καὶ στὴν ἔλλειψη κάποιας μελέτης πάνω στὸ θέμα, ἡ ὅποια θὰ ἐξετάσει κριτικὰ τὶς ὑπάρχουσες πηγές, ποὺ γράφουν γιὰ προδοσία, θὰ τὶς κρίνει σὲ συνδυασμὸ μὲ ὄλες τὶς ἄλλες πηγές καὶ θὰ προσπαθῆσει νὰ δώσει τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς. Ἡ μελέτη τοῦ Κωνσταντινίδη, ἀξιόλογη ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς, δὲν ἀναφέρει καν τὶς ὑπάρχουσες περὶ προδοσίας πηγές καὶ δίνει μίαν πλημμυρῆ εἰκόνα τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς. Ἄλλη σχετικὴ μελέτη, ὅσο γνωρίζω, δὲν ὑπάρχει.

Ἐξάλλου οἱ ἱστορικοὶ τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος δὲν ἀσχολοῦνται εἰδικὰ μὲ τὸ θέμα. Ἀπλῶς κάνουν μνεία τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς στὰ ἀξιόλογα πράγματι βιβλία Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος. Οἱ κυριότεροι ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι: J. B. Bury and R. Meiggs, *A History of Greece to the death of Alexander the Great*, London-Basingstoke 1975⁴ (1900), σ. 316. E. Meyer, *Geschichte des Altertums. Der Ausgang der griechischen Geschichte*, Stuttgart 1956², IV 2 σ. 358. K. J. Belloch, *Griechische Geschichte*, Strassburg 1967² (1914), II 1 σ. 425, σημ. 1. G. Busolt, *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia*, Hildesheim 1967² (Gotha 1904), III 2 σ. 1622 καὶ 1623, σημ. 1. Ὁ Busolt ἀσχολεῖται μὲ τὸ ζήτημα τῆς προδοσίας περισσότερο ἀπὸ τοὺς προαναφερόμενους ἱστορικούς, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει, ἐξετάζοντας τὶς μαρτυρίες, μίαν τελικὴ λύση. Ἀναφέρει τὸ «ἱστορικὸ» τῶν ἀπόψεων τῶν συγχρόνων τοῦ ἱστορικοῦ, γιὰ νὰ καταλήξει ἐπιγραμματικὰ, ἀλλὰ ὄχι πειστικὰ, ἀναιρώντας τὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, στὴ γνώμη ὅτι: «Indessen zur Erklärung der Katastro-

γιὰ τὶς συμμαχικὲς πόλεις τῆς Ἀθήνας) ἀπὸ σφοδρὸ μίσος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὶς ἀτασθαλίαις τους σὲ βᾶρος τῶν συμμάχων τους¹⁹, μὲ ὄση δύναμη εἶχαν, νὰ συμβάλουν στὴν πτώση τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν ἀνοδο τῆς Σπάρτης σὲ πρώτη δύναμη στὴν Ἑλλάδα.

Ἔτσι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς γράφουν καθαρὰ γιὰ τὴν προδοσίαν τῶν Ἀθηναίων: ὁ *Λυσίας*²⁰ (5ος αἰ. π. Χ.), ὁ *Ξενοφῶν*²¹ (5ος/4ος αἰ. π. Χ.), ὁ *Πausanias*²² (2ος αἰ. μ. Χ.), ὁ *Πλούταρχος*²³ (2ος αἰ. μ. Χ.) ἀναφέρουν χαρακτη-

phe genügt die Demoralisierung der Mannschaften und die Unfähigkeit der Strategen; es bedurfte keiner Verräter».

Ὅμως αὐτὴ ἀκριβῶς «ἡ ἐξαχρείωση τῶν ἠθῶν» δημιουργεῖ τοὺς προδότες σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Καὶ δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι πολλοὶ γιὰ μιὰ προδοσίαν. Ἐξάλλου ἡ ἀνικανότητα τῶν στρατηγῶν, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Busolt, τοῦλάχιστον γιὰ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς, δὲν εἶναι πραγματικὴ. Γιατί στ' ἀλήθεια μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως π.χ. ὁ Κόνων, ἔδωσαν δείγματα ἀξιόλογου στρατηγοῦ. Σ' αὐτοὺς στηρίζεται καὶ ὁ Γ. Κορδάτος. Μεγάλῃ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχαία Β', Καλλιθέα-Ἀθηνῶν 1956, III σ. 139, ὁ ὅποιος ὑποστηρίζει χωρὶς νὰ θεμελιώνει τὴν ἀποψὴ του ὅτι: «Ὁ Ἀδεΐμαντος ἔχοντας κρυφῆς δὴγηγίες ἀπὸ τοὺς συνωμότες ὀλιγαρχικοὺς, παρέσυρε τὸν Ἀθηναϊκὸ στόλον στὸν Ἑλλήσποντον». Ἡ ἀποψὴ του δὲν φαίνεται σωστὴ, γιατί ὁ Λυσάνδρος, ὡς γνωστὸ, παρέσυρε τὸν Ἀθηναϊκὸ στόλον στὸν Ἑλλήσποντον, ἐπειδὴ ἀποσκοποῦσε στὸν ἀποκλεισμὸ τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ὁποῖες τροφοδοτοῦνταν σιτᾶρι ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ Εὐξείνου. Στόχος τοῦ Λυσάνδρου ἦταν νὰ τοὺς ἐξαναγκάσει νὰ παραδοθῶν ἀπὸ τὴν πείναν. Ἐπομένως ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος ἔκανε ὅ,τι ἔκανε. Ἔσπευσε δηλ. νὰ προφυλάξει τὶς συμμαχικὲς πόλεις τοῦ Εὐξείνου ἀπὸ τὴν κατάληψη τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ προδοσίαν τοῦ Ἀδεΐμαντου ἄλλοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ.

19. Ὅτι πρόκειται γιὰ προδοσίαν φανερῶναι ἔμμεσα καὶ τὸ γεγονὸς τῆς κατεδάφισης τῶν τειχῶν: «... καὶ τὰ τείχη κατέσκαπτον ὑπ' αὐλητρίδων πολλῇ προθυμίᾳ, νομίζοντες ἐκεῖνην τὴν ἡμέραν τῇ Ἑλλάδι ἀρχειν τῆς ἐλευθερίας». Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 32. Πρβλ. πρᾶκᾶτῶ σῆμ. 28.

20. (Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου) XIV, 38-39: «καὶ τὸ τελευταῖον, ὡ ἄνδρες δικασταί, (Ἀλκιβιάδης) ὑπερβολὴν ποιησάμενος τῆς προτέρας πονηρίας ἐτόλμησε τὰς ναῦς Λυσάνδρῳ μετὰ Ἀδεΐμαντου προδοῦναι, ὥστε εἴ τις ὑμῶν ἢ τοὺς θεγεῶτας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ ἔλεεῖ, ἢ ὑπὲρ τῶν δουλευσάντων τοῖς πολεμίοις αἰσχύνεται, ἢ τῶν τειχῶν καθρημένων ἀγανακτεῖ, ἢ Λακεδαιμονίους μισεῖ, ἢ τοῖς τριάκοντα ὀργίζεται, τούτων ἀπάντων χρὴ τὸν τούτου πατέρα αἴτιον ἡγεῖσθαι».

21. Ἑλλ. II, I, 32: «ἐλέγετο δὲ καὶ ἄλλα πολλά, καὶ ἔδοξεν ἀποκτεῖναι τῶν αἰχμαλώτων ὅσοι ἦσαν Ἀθηναῖοι πλὴν Ἀδεΐμαντου, ὅτι μόνος ἐπελάβετο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ περὶ τῆς ἀποτομῆς τῶν χειρῶν ψηφίσματος· ἠτιάθη μὲντοι ὑπὸ τινῶν προδοῦναι τὰς ναῦς».

22. (Μεσσηνιακὰ) IV, 17, 3. Ἐπίσης Πausanias, (Φωκικὰ) X, 11 κέξ.: «τὴν δὲ πληγὴν Ἀθηναῖοι τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς οὐ μετὰ τοῦ δικαίου συμβῆναι σφισιν ὁμολογοῦσι· προδοθῆναι γὰρ ἐπὶ χρήμασιν ὑπὸ τῶν στρατηγησάντων, Τυδέα δὲ εἶναι καὶ Ἀδεΐμαντον οἱ τὰ δῶρα ἐδέξαντο παρὰ Λυσάνδρου, καὶ ἐξ ἀπόδειξιν τοῦ λόγου Σιβύλλης παρέχονται τὸν χρησμόν».

23. Λύσ. XI I: «Ὁ μὲν οὖν Ἀλκιβιάδης ὑποπεύσας τι καὶ προδοσίας ἐν αὐτοῖς ἀπῆλλάττετο». Καὶ συνεχίζει τὸ χωρίο (XI, 2-13): «πέμπτη δ' ἡμέρα τῶν Ἀθηναίων ποιησα-

ριστικά τοὺς προδότες τῆς ἀθηναϊκῆς καταστροφῆς στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἐπικρατοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ κάθε συμμαχικῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων ὡς ἐνδεικτικὴ μαρτυρία μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ τὸ ἐπί-

μένων τὸν ἐπίπλου καὶ πάλιν ἀπερχομένων, ὡσπερ εἰώθεσαν, ὀλιγώρως πάνυ καὶ καταφρονητικῶς, ὁ Λυσάνδρος ἐκπέμπων τὰς κατασκόπους ναὺς ἐκέλευσε τοὺς τριηράρχους, ὅταν ἴδωσι τοὺς Ἀθηναίους ἐκβεβηκότας, ἐλαύνειν ἀποστρέψαντας ὀπίσω τάχει παντί, καὶ γενομένους κατὰ μέσον τὸν πόρον ἀσπίδα χαλκὴν ἐπάρασθαι πρῶραθεν ἐπίπλου σύμβολον. Αὐτὸς δὲ τοὺς κυβερνήτας καὶ τριηράρχους ἐπιπλέων ἀνεκαλεῖτο καὶ παρῶρα συνεχεῖν ἕκαστον ἐν τάξει τὸ πλήρωμα καὶ τοὺς ναύτας καὶ τοὺς ἐπιβάτας, ὅταν δὲ σημανθῆ, μετὰ προθυμίας καὶ ρώμης ἐλαύνειν ἐπὶ τοὺς πολεμίους. Ὡς δ' ἦ τ' ἀσπίς ἀπὸ τῶν νεῶν ἦρθη καὶ τῆ σάλπιγγι τὴν ἀναγωγὴν ἐσήμαιεν ἀπὸ τῆς ναυαρχίδος, ἐπέπλεον μὲν αἱ νῆες, ἡμιλλῶντο δ' οἱ πεζοὶ παρά τὸν αἰγιαλὸν ἐπὶ τὴν ἄκραν. Τὸ δὲ μεταξὺ τῶν ἠπειρῶν διάστημα ταύτη πεντεκαίδεκα σταδίων ἐστί, καὶ ταχέως ὑπὸ σπουδῆς καὶ προθυμίας τῶν ἐλαυνόντων συνήρητο. Κόνων δὲ πρῶτος ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς ἀπὸ τῆς γῆς ἰδὼν ἐπιπλέοντα τὸν στόλον ἐξαίφνης ἀνεβόησεν ἐμβαίνειν, καὶ περιπαθὼν τῷ κακῷ τοὺς μὲν ἐκάλει, τῶν δ' ἔδειτο, τοὺς δ' ἠνάγκαζε πληροῦν τὰς τριῆρεις. Ἦν δ' οὐδὲν ἔργον αὐτοῦ τῆς σπουδῆς, ἐσκαδασμένων τῶν ἀνθρώπων ὡς γὰρ ἐξέβησαν, εὐθύς, ἄτε μηδὲν προσδοκῶντες, ἠγόραζον, ἐπλανῶντο περὶ τὴν χώραν, ἐκάθευδον ὑπὸ ταῖς σκηναῖς, ἠριστοποιοῦντο, πορρωτάτω τοῦ μέλλοντος ἀπειρία τῶν ἡγουμένων ὄντες. Ἢδὴ δὲ κραυγὴ καὶ ροθίῳ προσφερομένων τῶν πολεμίων, ὁ μὲν Κόνων ὀκτῶ ναυσὶν ὑπεξέπλευσε καὶ διαφυγῶν ἀπεπέρασεν εἰς Κύπρον πρὸς Εὐαγόραν, ταῖς δ' ἄλλαις ἐπιπεσόντες οἱ Πελοποννήσιοι τὰς μὲν κενὰς παντάσῃν ἦרון, τὰς δ' ἔτι πληρουμένας ἔκοπτον. Οἱ δ' ἄνθρωποι πρὸς τε ταῖς ναυσὶν ἀπέβησκον ἄνοπλοι καὶ σποράδες ἐπιβοηθοῦντες, ἐν τε τῇ γῇ φεύγοντες ἀποβάντων τῶν πολεμίων ἐκτείνοντο. Λαμβάνει δ' ὁ Λυσάνδρος τρισχιλίους ἄνδρας αἰχμαλώτους μετὰ τῶν στρατηγῶν, ἅπαν δὲ τὸ ναῦσταθμον ἄνευ τῆς Παράλου καὶ τῶν μετὰ Κόνωνος ἐκφυγούσων. Ἀναδησάμενος δὲ τὰς ναὺς καὶ διαπορθήσας τὸ στρατόπεδον, μετ' αὐλοῦ καὶ παιάνων ἀνέπλευσεν εἰς Λάμψακον, ἔργον ἐλαχίστω πόνῳ μέγιστον ἐξαιργασμένος, καὶ συνηρηκῶς ὥρα μῆ χρόνῳ μήκιστον καὶ ποικιλώτατον πάθει [τε] καὶ τύχαις ἀπιστότατον τῶν πρὸ αὐτοῦ πολέμων, ὃς μυρίας μορφὰς ἀγῶνων καὶ πραγμάτων μεταβολὰς ἀμείψας, καὶ στρατοὺς ὄσους οὐδ' οἱ σύμπαντες οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀναλώσας, ἐνὸς ἀνδρὸς εὐβουλία καὶ δεινότητι συνήρητο. διὸ καὶ θεῖον τινες ἠγήσαντο τοῦτο τὸ ἔργον».

Ἐπίσης Πλούταρχος, Ἄлк. XXXVII, 1-4: «Ταῦτα δὲ λέγοντος τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ παραινούντος εἰς Σηστόν μεθορμίσαι τὸν στόλον, οὐ προσείχον οἱ στρατηγοί· Τυδεὺς δὲ καὶ πρὸς ὕβριν ἐκέλευσεν ἀποχωρεῖν, οὐ γὰρ ἐκέινον, ἀλλ' ἑτέρους στρατηγεῖν. Ὁ δ' Ἀλκιβιάδης ὑπονοήσας τι καὶ προδοσίας ἐν αὐτοῖς ἀπῆει, καὶ τοῖς προπέμπουσι τῶν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου γνωρίμων ἔλεγεν, ὅτι μὴ προπηλακισθεῖς οὕτως ὑπὸ τῶν στρατηγῶν ὀλίγαις ἂν ἡμέραις ἠνάγκαζε Λακεδαιμονίους διαναυμαχεῖν αὐτοῖς ἄκοντας ἢ τὰς ναὺς ἀπολιπεῖν. Ἐδόκει δὲ τοῖς μὲν ἀλαζονεῦεσθαι, τοῖς δ' εἰκότα λέγειν, εἰ Θρᾶκας ἐκ γῆς ἐπαγαγὼν πολλοὺς ἄκοντιστάς καὶ ἱπτεῖς προσμάχοιτο καὶ διαταράττοι τὸ στρατόπεδον αὐτῶν. Ὅτι μέντοι τὰς ἁμαρτίας τῶν Ἀθηναίων ὀρθῶς συνείδε, ταχὺ τὸ ἔργον ἐμαρτύρησεν. Ἄφνω γὰρ αὐτοῖς καὶ ἀπροσδοκῆτως τοῦ Λυσάνδρου προσπεσόντος ὀκτῶ μόναι τριῆρεις ἐξέφυγον μετὰ Κόνωνος, αἱ δ' ἄλλαι μικρὸν ἀπολείπουσαι διακοσίων ἀπῆχθησαν αἰχμάλωτοι. Τῶν δ' ἀνθρώπων τρισχιλίους ἔλῶν ζώντας ἀπέσφαξεν ὁ Λυσάνδρος. Ἐλαβε δὲ καὶ τὰς Ἀθήνας ὀλίγῳ χρόνῳ καὶ τὰς ναὺς ἐνέπηρσε καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη καθεῖλεν».

γραμμα ποῦ ἀποδίδεται στὸν Ἴωνα τὸν Χίον²⁴, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω.

Ὁ Λυσίας²⁵ γράφει σχετικά ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης τόλμησε μαζί με τὸν Ἀδεΐμαντο, στρατηγὸ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμούς, νὰ προδώσει τὰ πλοῖα στὸ Λύσανδρο. Ἡ κατηγορία αὐτὴ ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τοῦ Ἀδεϊμάντου ἀναφέρεται ρητὰ²⁶ καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ τὴν ἀγνοήσουμε ἢ νὰ τὴν παραβλέψουμε. Ἀπλῶς πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὴν ἐξηγήσουμε, γιατί δηλ. αὐτοὶ οἱ δύο πρόδωσαν τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο; Μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης, μετὰ τὴν προσέλευσή του στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν σκαιὰ ἀποπομπή του ἀπὸ τοὺς στρατηγούς²⁷, δυσανασχέτησε ἢ καὶ ἐξοργίστηκε πολὺ, μιὰ καὶ τὸ τελευταῖο του ἔρεισμα γιὰ ἐπάνοδο στὴν πατρίδα εἶχε χαθεῖ. Σκέφθηκε, πιθανόν, σὲ συνεργασία με τὸν Ἀδεΐμαντο νὰ προδώσει τὰ πλοῖα τῶν Ἀθηναίων. Γιατί ὅμως ὁ Ἀδεΐμαντος θέλησε νὰ συμπράξει σὲ μιὰ τέτοια προδοσία; Ποιὸς λόγος ὑπῆρχε; Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν δυσανεστήμενος μετὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση ποῦ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀθήνα²⁸ ἢ ἀκόμη νὰ συμπαθοῦσε, κρυφά, ἀπὸ προσωπικὲς πεπειθήσεις, τὸ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς τῆς Σπάρτης²⁹. Ἐτσι ζητοῦσε μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ βοηθήσει στὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ ὀλιγαρχικοῦ καθεστώτος στὴν Ἀθήνα. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι, τόσο στὴν Ἀθήνα, ὅσο καὶ στὶς ἄλλες συμμαχικὲς πόλεις - κράτη, εἶχαν σχηματιστεῖ φιλοσπαρτιατικὲς

24. Βλ. Ἴων ὁ Σάμιος, *Anthologia Lyrica Graeca*, ed. Er. Diehl, Fasc. I, (Poetae Elegiaci), Lipsiae 1958, σ. 87. Ἀμφισβητεῖται ἀκόμη ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐρευνα ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Ἴωνα τὸν Σάμιο ἢ τὸν Ἴωνα τὸν Χίο. Κατὰ τὴν γνώμη μου πρόκειται γιὰ τὸν Ἴωνα τὸν Χίο. Βλ. σχετικά [L i p p o l d], *RE IX 2* (1916), λ. 12) Ion aus Samos, στ. 1868 κέξ. Κ. Α. Τρυνπάνη, «Περὶ τὸν Ἴωνα τὸν Χίον» (Ἀφιέρωμα εἰς Ἄμαντον). Ἀθῆναι 1940, σ. 372.

25. (Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου) XIV, 38-39.

26. Ἡ καταγγελία τοῦ Λυσία γίνεται στὸ δικαστήριο, ἐνώπιον ἀκροατηρίου καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ δὲν ἀπείχε πολὺ ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Ἐπομένως ἡ μαρτυρία τοῦ Λυσία στὸ δικαστήριο πρέπει νὰ εἶναι ἀληθινὴ καὶ ἀξιόπιστη.

27. Βλ. σχετικά Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 26. Διόδ. XIII, 105, 3. Πλούτ., Λύσ. X, 5. Πλούτ., Ἑλλ. XXXVII, I. Πρβλ. Ρ. C l o c h é, *La Democratie Athénienne*, Paris 1951, σ. 198.

28. Ἡ Ἀθήνα καταπίεζε καὶ ἐκμεταλλεῦσταν τοὺς συμμάχους τῆς, τοὺς ὁποίους δὲν ἀναγνώριζε γιὰ Ἀθηναίους πολῖτες. Γι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν συμμαχικὲς πόλεις εἶχαν ἀποστατήσῃ ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχία. Τὶς πόλεις αὐτὲς οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἐπαναφέρει στὴ συμμαχία διὰ τῆς βίας.

29. Πρβλ. Θρυσ. Στὰύρου, Ἀριστοφ., Βάτραχοι (Οἱ κωμῳδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, Ἀθήνα 1967, σ. 703) στχ. 1513 σημ. «Ὁ Ἀδεΐμαντος ὀλιγαρχικῶν τάσεων πολιτικὸς καὶ στρατηγός». Βλ. ἀκόμη J. K i r c h n e r, *Prosopographia Attika*, Berlin 1901, I, σ. 15, ἀρ. 202: Ἀδεΐμαντος Λευκολοφίδου Σκαμβονίδης.

ὀμάδες ἢ παρατάξεις³⁰, οἱ ὁποῖες ζητοῦσαν τὴν ἀνατροπὴ τοῦ δημοκρατικοῦ καθεστώτος τῆς Ἀθήνας, γιατί ἦταν δυσαρεστημένοι μὲ τὴν Ἀθηναϊκὴ πολιτεία³¹. Διόλου ἀπίθανο λοιπὸν καὶ ὁ Ἀδεΐμαντος νὰ ἀνῆκε κρυφὰ σὲ μιὰ τέτοια φιλοσπαρτιατικὴ παράταξη καὶ ἐνέργησε ἔτσι πιστεύοντας ὅτι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, θὰ συντελέσει στὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πολιτεύματος στὴν Ἀθήνα. Πράγματι ἡ ὑπόθεση αὐτῆ, ὅπως θὰ φανεῖ καὶ πιὸ κάτω ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις, εἶναι πολὺ πιθανὴ καὶ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ.

Μὲ ποιὸ τρόπο ὁμως οἱ δύο αὐτοί, Ἀλκιβιάδης - Ἀδεΐμαντος, πρόδωσαν τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο; Ἀπλούστατα συμπαρασύροντας καὶ τοὺς ἄλλους στρατηγούς σὲ μιὰ ἀμελή καὶ ἀδιάφορη διοίκηση τῶν ναυτικῶν δυνάμεων³², πιστεύοντας ἴσως ὅτι αὐτὴ δὲν θὰ γινόταν ποτὲ γνωστὴ, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς ἔμμεσης προδοσίας. Ἐξάλλου φαίνεται τελείως ἀδύνατο ὁ *Λυσίας*³³, σύγχρονος ἄλλωστε πρὸς τὰ γεγονότα, νὰ ἔγραψε ψεῦδη ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἀλλὰ κι ἂν ὁ *Λυσίας* στὸ λόγο του «Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου» ἐνδιαφερόταν νὰ περιγράψει τὸν ἄστατο καὶ κακὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀλκιβιάδου³⁴, γιὰ ποιὸ λόγο θὰ ἀνέφερε ὡς προδότῃ καὶ τὸν Ἀδεΐμαντο; Ἡ μήπως δὲν μπορούσε νὰ ἐνεργήσει προδοτικὰ καὶ μόνος του ὁ Ἀλκιβιάδης, ὅπως

30. Πρβλ. τὸ σχετικὸ ἐπίγραμμα *Anthologia Lyrica Graeca*, ed. Er. Diehl, Fask. I, (Poetae Elegiaci), σ. 87. Διόδ. XIII, 104, 5: «ὁ δὲ Λύσανδρος πάντων τῶν εἰς πόλεμον εὐπορήσας εἰς Ἐφεσον ἀνέστρεψεν. καθ' ὃν δὴ χρόνον ἐν τῇ Μιλήτῳ τινὲς ὀλιγαρχίας ὀρεγόμενοι κατέλυσαν τὸν δῆμον, συμπραξάντων αὐτοῖς Λακεδαιμονίων».

31. Πρβλ. ὅσα γράφει ὁ Γ. Κορδάτος, *Μεγάλῃ Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀρχαία Β', III σ. 319. Βλ. ἐπίσης πιὸ πάνω σημ. 28. Ἡ συμμαχία τῶν Ἀθηναίων εἶχε καταρτηθεῖ δυναστεία.

32. Ὁ Κορνήλιος Νέπωσ (Λύσανδρος) VI, I, γράφει ὅτι ἡ νίκη τοῦ Λυσάνδρου ὀφείλεται στὴν ἀπειθαρχία τῶν ἀντιπάλων Ἀθηναίων, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπήκουαν στὶς διαταγὰς τῶν στρατηγῶν τους, ἐγκατέλειπαν τὰ πλοῖα καὶ ἔτρεχαν στοὺς ἀγρούς. Ὅμως ὁ Κορνήλιος Νέπωσ δὲν ἐξηγεῖ γιατί ἔτρεχαν στοὺς ἀγρούς οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες. Τὸ πληροφоруμαστε ἀπὸ ἄλλες ἀρχαῖες μαρτυρίες (Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 27. Πλούτ., Λύσ. X, 6), γιὰ νὰ προμηθευθοῦν τροφίμα. Ὁ Κορνήλιος Νέπωσ ἐδῶ φαίνεται ὅτι προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀνικανότητα μερικῶν στρατηγῶν γράφοντας αὐτά. Οἱ στρατιῶτες, χωρὶς ἐντολὴ ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρους τους, δὲν θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ πλοῖα καὶ νὰ διασκορπιστοῦν στοὺς ἀγρούς. Αὐτό, καὶ σὲ καιρὸ μάλιστα πολέμου, θὰ σήμαινε ἐπανάσταση καὶ ὄχι ἀπλή ἀνυπακοή καὶ ἀπειθαρχία. Γενικὰ ὁμως γιὰ τὴν ἀπειθαρχία — ἂν στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι προέκειται γιὰ ἀπειθαρχία ἢ ἐντολὴ τῶν στρατηγῶν πρὸς τοὺς στρατιῶτες γιὰ ἀνέυρεση τροφῆς — εὐθύνονται οἱ στρατηγοὶ καὶ ὄχι οἱ στρατιῶτες. Ἄλλωστε, γιατί οἱ ἴδιοι στρατιῶτες κάθε πρῶτῳ γίνονταν πειθαρχικοὶ καὶ ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τοῦ Λυσάνδρου στὴ Λάμψακο;

33. Πρβλ. Chr. Ehrhard, *Xenophon and Diodoros on Aegospotami, Phoenix* 24, 1970, σ. 225 κέξ.

34. (Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου) I, 38-40. Πρβλ. σχετικὰ A. Geoffrey Woodhead, *Thucydides on the Nature of Power*, Cambridge Mass. 1970, σ. 98.

εἶχε κάνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις³⁵; Ὁ Ξενοφῶν³⁶ ἀμφισβητεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴ μαρτυρία τοῦ Λυσία, ὅταν γράφει: «(ὁ Ἀδεΐμαντος) ἠτιάθη ὑπὸ τιναν προδοῦναι τὰς ναῦς». Χωρὶς νὰ δηλώνει ὁ Ξενοφῶν, ἂν δίκαια ἢ ἀδίκαια ὁ Ἀδεΐμαντος «ἠτιάθη», δείχνει μὲ τὴ λέξη αὐτὴ τὴ συμπάθεια ἢ τουλάχιστον τὴν εὐνοϊκὴ θέση του ἀπέναντι στὸν Ἀδεΐμαντο. Ἀθηναῖος φυγὰς ὁ Ξενοφῶν³⁷ ὄφειλε ὡς ἱστορικὸς νὰ ἀναφέρει τὴν προδοσίαν, ἀλλὰ κάπως «ἀνώδυνα» γιὰ τὸν Ἀδεΐμαντο καὶ ἀπλὰ τὴ διατύπωσε μὲ τὸ «ἠτιάθη», παίρνοντας ἴσως ἔτσι, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδήτητα, εὐνοϊκὴ θέση ἀπέναντι στὸν Ἀδεΐμαντο, ὁ ὁποῖος δυσαρεστημένος (ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ξενοφῶν) συμπαθοῦσε τὸ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς. Ὁ Ξενοφῶν³⁸ μάλιστα γράφει καὶ κάτι ἄλλο: ὅτι ὅλοι ὅσοι ἦταν Ἀθηναῖοι καὶ εἶχαν αἰχμαλωτιστεῖ — γιὰ τὴν ὑπὴρξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ὄχι Ἀθηναῖοι, ποὺ εἶχαν συνεκστρατεύσει — φονεύθηκαν «πλὴν Ἀδεϊμάντου». Δὲν δικαιολογεῖ ὅμως, οὔτε ἄμεσα οὔτε ἔμμεσα, γιὰ τὸν Ἀδεΐμαντο ἀπέφυγε τὴ σκληρὴ τύχη τῶν συμπατριωτῶν του. Ποιὸς ἦταν πράγματι ὁ λόγος ποὺ τοῦ ἔσωσε τὴ ζωὴ, ἀπέναντι στοῦ γενικοῦ μέτρο τοῦ σφαγιασμοῦ ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν Ἀθηναίων στρατιωτῶν; Εἶναι δύσκολο ἢ μᾶλλον ἀδύνατο νὰ βρεῖ κανένας μιὰ δικαιολογίαν γιὰ τὸν Ἀδεΐμαντο. Οὔτε ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεσιν μὲ τὸν ἄλλο Ἀθηναῖο στρατηγὸν, τὸν Φιλοκλέαν — γιὰ τὸν ὁποῖο μάλιστα ὑπῆρχε εἰδικότερος καὶ συγκεκριμένος λόγος νὰ φονευθεῖ, ἐπειδὴ εἶχε γκρεμίσει καὶ πνίξει στὴ θάλασσαν Ἀνδρίους καὶ Κορινθίους δύο πλοίων — προκύπτει ἕνα εὐνοϊκὸ ὑπὲρ αὐτοῦ κλίμα³⁹. Καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἀδεΐμαντος εἶχε ἀντιταχθεῖ στοῦ ψήφισμα αὐτό, ἀλλὰ ἡ ἐνέργειά του αὐτὴ δὲν ἦταν τόσο σπουδαία καὶ ἀξιόλογη γιὰ τοὺς Σπαρτιάτας, ὥστε νὰ θέλουν αὐτοὶ τώρα νὰ τοῦ χαρίσουν τὴ ζωὴ. Ἄλλος πρέπει νὰ εἶναι ὁ λόγος, δηλ. ἡ προδοσίαν τὴν ὁποία εἶχε διαπράξει⁴⁰. Σύμφωνα μὲ τὰ πιὸ πάνω θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφθεῖ ὅτι ὁ Ἀδεΐμαντος ὡς προδότης ἢ ὡς «συμπαθῶν» τὸ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς τῆς Σπάρτης, μετὰ τὴν

35. Εἶναι γνωστὰ τὰ περιστατικὰ ποὺ συνδέονται μὲ τὸν Ἀλκιβιάδην, ὅπως π.χ. τὸ γεγονός τῶν Ἑρμοκοπιδῶν, τῆς φυγῆς του στὴ Σπάρτη κ.λπ.

36. Πρβλ. E h r h a r d t, ὁ.π., σ. 225 κέξ.

37. Βλ. πρόχειρα A. L e s k y, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, μετὰφρ. ἀπὸ τὴ β' ἔκδοσιν ἀπὸ τὰ Γερμανικά A. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 848 κέξ.

38. Ἑλλ. II, I, 32.

39. Ἡ δικαιολογία τοῦ Ξενοφῶντος ὅτι ὁ Ἀδεΐμαντος μόνον ἐναντιώθηκε στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιὰ τὸ ψήφισμα, τὸ σχετικὸ μὲ τοὺς Κορινθίους καὶ Ἀνδρίους, δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκετὴ, ὅπως καὶ πιὸ πάνω εἶπαμε, νὰ τοῦ χαρίσει τὴ ζωὴ, ἂν δὲν εἶχε προσφέρει κάτι οὐσιαστικότερον στοὺς Σπαρτιάτας.

40. Λυσίας, (Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου) XIV, 38-39. Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 32. Πaus., (Μεσσηνιακὰ) IV, 17, 3. Ἐπίσης Πaus. (Φωκικά) X, 9, 20. Βλ. A. H o l m, Geschichte Griechenlands im fünften Jahrhundert v. Ch., Berlin 1889, σ. 375.

πτώση καὶ καταστροφή τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, θὰ διακρίθηκε στὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία. Ὅμως ὅσο γνωρίζω, καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔχομε, δὲν φαίνεται στὸ ἐξῆς στὸ δημόσιο βίο τῆς Ἀθήνας⁴¹. Ἄγνωστο βέβαια γιατί ἔκαμε τὴν προδοσία, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀπόφασή του αὐτὴ νὰ προέκυψε καὶ ἀπὸ τὴν κατάσταση, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ στόλο, — ἀπροθυμία γιὰ πόλεμο μὲ τοὺς Σπαρτιάτες ἀπὸ ἔλλειψη τροφίμων⁴² ἢ ἀκόμη ἀπροθυμία καὶ ἀπὸ ἄλλους στρατηγούς τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, οἱ ὅποιοι διέκειντο φιλικὰ πρὸς τὸ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς τῆς Σπάρτης⁴³ — ἡ ὁποία διαμορφωνόταν καὶ ἀπέρρεε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος δὲν μπορούσε νὰ παραμείνει στὸν Ἑλλάσποντο περισσότερο χρονικὸ διάστημα, γιατί ἀντιμετώπιζε δυσκολίες γιὰ τὴ συντήρησή του⁴⁴. Τὸ γεγονός αὐτὸ μάλιστα ἐξηγεῖται καθαρά καὶ ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες, ἐπὶ πέντε ἡμέρες, προκλήσεις τῶν Ἀθηναίων⁴⁵. Κάτω ὅμως ἀπὸ ἓνα τέτοιο ψυχολογικὸ κλίμα, δυσμενὲς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τροφίμων, οἱ προκλήσεις αὐτὲς ἦταν ἔσχατες προκλήσεις «αὐτοκτονίας» ἢ καλύτερα ἤττας. Τρόφιμα ἢ δὲν εἶχαν ἢ δυσκολευόταν νὰ βροῦν, σὲ σίγουρο καὶ κατάλληλο λιμάνι δὲν εἶχαν προσορμισθεῖ, ἐπομένως δὲν τοὺς ἀπέμενε τίποτε ἄλλο νὰ κάνουν παρὰ νὰ προκαλέσουν τὸ ταχύτερο δυνατὸ μιὰ ναυμαχία, ὅσο εἶχαν καιρὸ καὶ μπορούσαν, σὰν μιὰ ἔσχατη λύση καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐκβασή της⁴⁶. Καὶ ὅμως, κάτω ἀπὸ τὴ δύσκολη αὐτὴ κατάσταση τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, θὰ ἔλπιζε κανένας μιὰ διαφοροετική συμπεριφορὰ τῶν στρατηγῶν ἀπέναντι στὸν Ἀλκιβιάδη, ὁ ὁποῖος τοὺς πρότεινε λύσεις στὰ προβλήματα τους καὶ ὑποσχόταν βοήθεια Θρακῶν⁴⁷.

41. Βλ. J. Kirchner, Prosopographia Attika, δ.π., Γ σ. 15, ἀρ. 202.

42. Πρβλ. Διόδ. XIII, 105, 3: «οὐκ ἀνταναγομένων δὲ τῶν Πελοποννησίων, οἱ μὲν Ἀθηναῖοι διηπόρουν ὅτι χρήσονται τοῖς πράγμασιν, οὐ δυνάμενοι τὸν πλείω χρόνον ἐκεῖ διατρέφειν τὰς δυνάμεις».

43. Πρβλ. σημ. 29. Βλ. καὶ σημ. 13, ὅπου τὸ χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων Πολιτεία XXXIV, 2-3.

44. Βλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ Ξενοφῶν, Ἑλλ. II, I, 25: «Ἀλκιβιάδης δὲ κατιδὼν ... τοὺς Ἀθηναίους, ... τὰ δ' ἐπιτήδεια ἐκ Σηστοῦ μετιόντας πεντεκαίδεκα σταδίου ἀπὸ τῶν νεῶν, τοὺς δὲ πολεμίους ἐν λιμένι καὶ πρὸς πόλει ἔχοντας πάντα ...».

45. Βλ. Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 23 κέξ. Διόδ. XIII, 105, 2. Πλούτ., Λύσ. X, 25 κέξ. Πολύαιν. (Λύσανδρος) I, 45, 2. Ἐπίσης Πλούτ., Λύσ. XI, I κέξ.

46. Πρβλ. ὅσα λέει στοὺς Ἀθηναίους στρατηγούς ὁ Ἀλκιβιάδης στὸν Διόδ. XIII, 105, 5: «...ἐπαγγελόμενος (ὁ Ἀλκιβιάδης) αὐτοῖς δεῖν θάτερον, ἢ ναυμαχεῖν τοὺς πολεμίους ἀναγκάσειν ἢ περὶ μετὰ Θρακῶν πρὸς αὐτοὺς διαγωνεῖσθαι». Καὶ ἀκόμη Πλούτ., Ἀλκ. XXXVII, I κέξ.

47. Διόδ. XIII, 105, 5: «Ἀλκιβιάδου δὲ πρὸς αὐτοὺς (τοὺς Ἀθηναίους) ἐλθόντος καὶ λέγοντος, ὅτι Μήδοκος καὶ Σεύθης οἱ τῶν Θρακῶν βασιλεῖς καὶ δύναμιν πολλὴν ἠμολόγησαν δώσειν, ἐὰν βούλωνται διαπολεμεῖν τοὺς Λακεδαιμονίους». Chr. M. Danoon, Aitthakien, Berlin - New York 1976, σ. 327.

Οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ τὸν ἀπέπεμψαν⁴⁸. Τόσο ἦταν τὸ μίσος τους ἀπέναντι στὸν Ἀλκιβιάδην καὶ ἄλλη τόση ἢ ἄγνοια τῆς καταστάσεως στὴν ὁποία βρίσκονταν. «Τυδεὺς καὶ Μένανδρος ἀπιέναι ἐκέλευσαν»⁴⁹, κατὰ τὸν *Ξενοφῶντα*. Ἐνῶ ὁ *Πλούταρχος* γράφει: «Τυδεὺς δὲ καὶ πρὸς ὕβριν ἐκέλευσεν ἀποχωρεῖν, οὐ γὰρ ἐκείνον, ἀλλ' ἐτέρους στρατηγεῖν».⁵⁰ Ὅπως βλέπομε, στὴν ἀποπομπή τοῦ Ἀλκιβιάδην παίρνουν μέρος ὁ Τυδεὺς καὶ ὁ Μένανδρος, ὄχι ὁμοῦ καὶ ὁ Ἀδείμαντος. Ὅπως ὁμοῦ καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, φαίνεται καθαρὰ ὅτι στὴν προδοσία ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, φανερὰ ἢ κρυφά, ἔπρεπε νὰ εἶχαν συντελέσει καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ στρατόπεδο, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα δὲν ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες⁵¹.

Μένει τώρα νὰ διευκρινιστοῦν μερικές ἀντιφάσεις στὶς λεπτομέρειες τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν ποὺ μᾶς ἔχουν διασωθεῖ: Συγκεκριμένα ὁ *Πλούταρχος*⁵² γράφει ὅτι: «ὁ μὲν οὖν Ἀλκιβιάδης ὑποπτεύσας τι καὶ προδοσίας ἐν αὐτοῖς ἀπηλλάττετο». Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ ἴδιος ὁ *Πλούταρχος*⁵³ γράφει: «Ὁ δ' Ἀλκιβιάδης ὑπονόησας τι καὶ προδοσίας ἐν αὐτοῖς ἀπῆει, καὶ τοῖς προπέμπουσι τῶν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου γνωρίμων ἔλεγεν, ὅτι μὴ προπηλακισθεῖς οὕτως ὑπὸ τῶν στρατηγῶν ὀλίγαις ἂν ἡμέραις ἠνάγκασε Λακεδαιμονίους διανυμαχεῖν αὐτοῖς ἄκοντας ἢ τὰς ναῦς ἀπολιπεῖν». Ὁ *Πλούταρχος* καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις παρουσιάζει ὅτι δῆθεν ὁ Ἀλκιβιάδης «ὑπενόησε» ἢ «ὑπόπτευσεν» ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοί, μὲ τὴ συμπεριφορὰ τους αὐτῇ ἀπέναντί του, σχεδιάζουν ἴσως κάποια προδοσία. Καὶ προφανῶς δὲν εἶχε ἄδικο ὁ Ἀλκιβιάδης νὰ ὑποψιάζεται κάτι τέτοιο, γιαντὸ καὶ μετὰ

48. Ὁ Διόδωρος, στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (XIII, 106, 1-5), περιγράφει τελείως διαφορετικὴ τὴν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου ἀπὸ τὸ Λύσανδρο στοὺς Αἰγὸς ποταμούς: «Ἐπεὶ δ' οἱ μὲν πολέμοι ναυμαχεῖν οὐκ ἠθελον, τὸ δὲ στρατόπεδον σιτοδεία κατεῖχε, Φιλοκλῆς ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἀφηγούμενος τοῖς μὲν ἄλλοις τριηράρχοις προσέταξε πληρώσαντας τὰς τριήρεις ἀκολουθεῖν, αὐτὸς δ' ἐτοίμας ἔχων ναῦς τριάκοντα τάχιον ἐξέπλευσεν· ὁ δὲ Λύσανδρος παρά τινων αὐτομόλων ταῦτ' ἀκούσας, μετὰ πασῶν τῶν νεῶν ἀναχθεῖς καὶ τὸν Φιλοκλέα τρεψάμενος πρὸς τὰς ἄλλας ναῦς κατεδίωξεν. οὐπω δὲ τῶν τριήρων τοῖς Ἀθηναίοις πεπληρωμένων θόρυβος κατεῖχεν ἅπαντας διὰ τὴν ἀπροσδόκητον ἐπιφάνειαν τῶν πολεμίων. ὁ δὲ Λύσανδρος συνιδὼν τὴν τῶν ἐναντιῶν ταραχὴν, Ἐτεόνικον μὲν μετὰ τῶν εἰωθότων περὶ μάχεσθαι ταχέως ἀπεβίβασεν· ὁ δὲ ὀξέως τῇ τοῦ καιροῦ ροπῇ χρησάμενος μέρος κατελάβετο τῆς παρεμβολῆς· αὐτὸς δ' ὁ Λύσανδρος ἀπάσαις ταῖς τριήρυσιν ἐξηρωμέναις ἐπιπλεύσας, καὶ σιδηρὰς ἐπιβαλὼν χεῖρας, ἀπέσπα τὰς ὀρμούσας ἐπὶ τῇ γῇ ναῦς».

49. Ξενοφ., Ἑλλ. II, 1, 26.

50. Πλούτ., Ἀлк. XXXVII, 1 κέξ. Πρβλ. ἐπίσης Πλούτ., Λύσ. X, 7: «Τυδεὺς δὲ καὶ πρὸς ὕβριν ἀπεκρίνατο, φήσας οὐκ ἐκείνον, ἀλλ' ἐτέρους στρατηγεῖν».

51. Βλ. Πaus., (Μεσσηνιακά) IV, 17, 3: «(Λακεδαιμονίους) ἄλλους τε τῶν στρατηγούτων Ἀθηναίους καὶ Ἀδείμαντον ἐξωνησάμενοι».

52. Λύσ. XI, 1.

53. Ἀлк. XXXVII, 1.

ἀπὸ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων μὲ τὸν τρόπο του, ποὺ μπορεῖ κανένας νὰ φανταστεῖ ἀπὸ τὰ παρακάτω⁵⁴, σπεύδει ἴσως νὰ συνεργαστεῖ στὴν προδοσία ποὺ εἶχε ὑποψιαστεῖ⁵⁵. Ἐνας ὅμως καλόπιστος ἐρευνητὴς θὰ ἀναρωτιόταν τὸ λόγο αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς. Γιατί ἄραγε θὰ εἶχε ἐνεργήσει ἔτσι; Τί θὰ μπορούσε νὰ κερδίσει αὐτὸς ἀπὸ μιὰ καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου; Ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ ἀπαντήσῃ κάποιος ὅτι ἀσφαλῶς αὐτὸς δὲν θὰ κέρδιζε τίποτε συγκεκριμένο, θὰ ἐκδικιόταν ὅμως ἔτσι τοὺς στρατηγούς, ποὺ τὸν εἶχαν προσβάλλει τόσο ἄσχημα καί, ἴσως, ἀκόμη φανταζόταν ὅτι θὰ βελτιωνόταν ἢ θέσῃ του ἀπέναντι τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτείας, μὲ τὴν ἀδυναμία της ποὺ θὰ προέκυπτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἥττα. Ἐτσι ἴσως θὰ μπορούσε νὰ πράξει κάτι σπουδαῖο στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμή καὶ ἐπομένως θὰ μπορούσε νὰ γυρίσει στὴν Ἀθήνα. Γιατί αὐτὸς ἀκριβῶς ἦταν ὁ σκοπὸς του, ἢ ἐπάνοδός του στὴν Ἀθήνα⁵⁶.

Ὁ Πausanias⁵⁷ ἐξάλλου γράφει ὅτι: «φαίνονται δὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ ὕστερον, ἠνίκα ἐπὶ Αἰγὸς ποταμοῖς ταῖς Ἀθηναίων ναυσὶν ἀνθῶρμον, ἄλλους τε τῶν στρατηγούντων Ἀθηναίους καὶ Ἀδείμαντον ἐξωνησάμενοι». Ἐδῶ ὁ Πausanias γράφει φανερά ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξαγόρασαν τὸν Ἀδείμαντο, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἐξουσία μὲ δύο ἄλλους στρατηγούς αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀλλὰ καὶ ἄλλους στρατηγούς ἐξαγόρασαν, ποὺ δὲν ἀναφέρει τὰ ὀνόματά τους ὁ Πausanias, γιατί ἀσφαλῶς δὲν θὰ εἶχαν σωθεῖ στὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ γράψῃ τὴν περιήγησή του.

Σὲ ἄλλο σημεῖο ἐπίσης ὁ Πausanias⁵⁸ γράφει: «τὴν δὲ πληγὴν Ἀθηναῖοι τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς οὐ μετὰ τοῦ δικαίου συμβῆναι σφισιν ὁμολογοῦσιν. προδοθῆναι γὰρ ἐπὶ χρήμασιν ὑπὸ τῶν στρατηγησάντων, Τυδέα δὲ εἶναι καὶ Ἀδείμαντον». Ὅπως παρατηροῦμε ὁ Πausanias ἀναφέρει καὶ ἓναν ἄλλο Ἀθηναῖο στρατηγὸ, τὸν Τυδέα, τὸν ὁποῖο καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς συναντήσαμε⁵⁹, ὄχι ὅμως ὡς συνεργάτη καὶ συνένοχο στὴν προδοσία:

54. Πλούτ., Ἀλκ. XXXVII: «καὶ τοῖς προπέμπουσι τῶν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου γνωρίμων ἔλεγεν, (ὁ Ἀλκιβιάδης) ὅτι μὴ προπηλακισθεῖς οὕτως ὑπὸ τῶν στρατηγῶν ὀλίγαις ἂν ἡμέραις ἠνάγκασε Λακεδαιμονίους διαναυμαχεῖν αὐτοῖς ἄκοντας ἢ τὰς ναῦς ἀπολιπεῖν».

55. Ἴσως, μετὰ τὴν ἀποπομπή του αὐτὴ ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων, χολωμένος γιὰ τὴ συμπεριφορά τους αὐτὴ καὶ ἔχοντας προσωπικὴ γνώση τοῦ πόσο ἐδάλωτοι εἶναι οἱ Ἀθηναῖοι στὸ στρατόπεδο τῶν Αἰγὸς ποταμῶν, νὰ εἰδοποίησε τοὺς Σπαρτιάτες σχετικὰ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἐκεῖνοι εἶχαν στείλει ταχύπλοα σκάφη καὶ παρακολουθοῦσαν τίς ἐνέργειες τῶν ἀθηναϊκῶν πληρωμάτων.

56. Πρβλ. Διόδ. XIII, 105, 10.

57. (Μεσσηνιακά) IV, 17, 3.

58. (Φωκικά) X, 9, 20.

59. Βλ. Πλούτ., Ἀλκ. XXXVII, 1. Πaus., (Φωκικά) X, 9, 25. Πλούτ., Λύσ. X, 7.

ἔδῳ πρέπει νὰ γίνει ἡ ἐξῆς διευκρίνηση: οἱ Ἀθηναῖοι δὲν παραδέχονται ὅτι ἡ καταστροφή τους ἦταν δίκαιη καὶ τίμια, ἀλλὰ ἐγινε ἐπειδὴ προδόθηκαν γιὰ χρήματα ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς τοῦ στόλου τους, Τυδέα καὶ Ἀδείμαντο, οἱ ὁποῖοι δωροδοκῆθηκαν ἀπὸ τὸ Λύσανδρο⁶⁰. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ δὲν συναντᾶται ἄλλοῦ καὶ φαίνεται λίγο ἀπίθανη, χωρὶς νὰ εἶναι καὶ ἀδύνατη, οἱ δύο αὐτοὶ στρατηγοὶ καὶ ἄλλοι μαζί με αὐτούς, ποὺ δὲν ἀναφέρονται, νὰ δωροδοκῆθηκαν με χρήματα⁶¹. Ἄν πράγματι αὐτὸ εἶχε συμβεῖ, ἡ θέση τους στὴν Ἀθήνα, κάτω ἀπὸ ὁποιοδήποτε πολιτικὸ καθεστῶς, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολη, ἂν μὴ ἀδύνατη. Ἀντίθετα, ἡ ἰδεολογικὴ τους τοποθέτηση στὴν ὀλιγαρχία ἢ ἀκόμη καὶ ἡ ἔμμεση δυσαρέσκειά τους πρὸς τὸ δημοκρατικὸ καθεστῶς τῆς Ἀθήνας ἢ ἐπίσης ἡ ἀπόφασή τους γιὰ μιὰ συγκαλυμμένη καὶ ἔμμεση προδοσία, ποὺ ἴσως καὶ νὰ συνέβαλαν σ' αὐτὴν οἱ δυσκολίες διαβίωσης καὶ διατροφῆς τοῦ στόλου καὶ ἡ ἀπόγνωση ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν παράταση τῆς παραμονῆς τους στὸν Ἑλλήσποντο, ἴσως δίνουν μιὰ δικαιολογία στὴν προδοσία τους αὐτῇ.

Ὡστόσο, ἐνῶ οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες μιλοῦν καθαρὰ γιὰ προδοσία τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, τὰ νεότερα ἐγχειρίδια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας⁶² ὄχι μόνον δὲν δέχονται τὴν ἐκδοχὴ ἢ πιθανότητα προδοσίας, ποὺ, ὅπως εἶδαμε, ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἀλλὰ οὔτε ἀπλὴ μνεῖα κάνουν τοῦ περιστατικοῦ⁶³. Τὸ γεγονός αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπορρίπτουν τὴ δυνατότητα προδοσίας στὴν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου καὶ κατὰ συνέπεια ἀπορρίπτουν τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες, σύγχρονες πρὸς τὰ γεγονότα, ὅπως εἶδαμε, ἢ καὶ μεταγενέστερες, ὅπως εἶναι ὁ *Λυσίας*, ὁ *Ξενοφῶν*, ὁ *Πλούταρχος*, στὸν Ἀλκιβιάδην καὶ στὸ Λύσανδρο, ὁ *Πανσανίας* στὰ Φωκικὰ καὶ στὰ Μεσσηνιακὰ⁶⁴.

Ἐνας ἄλλος ἀκόμη ἐσωτερικὸς λόγος ἐρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψή μου αὐτῇ καὶ φυσικὰ τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες ποὺ μιλοῦν γιὰ προδοσία. Ὁ *Ἴων ὁ Σάμιος*⁶⁵ γράφει σχετικὰ:

60. Πανσ., (Φωκικὰ) Χ, 9, 25.

61. Πρβλ. ἀμέσως παραπάνω σημ.

62. Βλ. σημ. 1.

63. Πρβλ. π.χ. F. Adcock-D. J. Mosley, *Diplomacy in Ancient Greece*, London 1975, σ. 63.

64. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία στὶς παραπάνω σημ. 20, 21, 22, 23.

65. *Anthologia Lyrica Graeca*, ed. Er. Diehl, Fasc. 1, (Poetae Elegiaci), Lipsiae 1958, σ. 87.

«Εἰκόνα ἐὰν ἀνέθηκε[ν ἐπ' ἔργ]ω[ι τ]ῶιδε, ὅτε
 ναυσὶ θοαῖς πέρσεν Κε[κ]ροπιδᾶν δύναμιν, νικῶν
 Λύσανδρος Λακεδαί[μο]να ἀπόρθητον στεφανώσα[ς],
 Ἑλλάδος ἀκρόπολ[ιν, κ]αλλίχορομ πατρίδα.
 Ἐξάμο(υ) ἀμφιρύτ[ο(υ)] τεῦξε ἐλεγείον Ἴων».

Ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ γίνεται γνωστὸ ὅτι ὁ Ἴων ὁ Σάμιος ἢ ὁ Ἴων ὁ Χίος⁶⁶ συνέταξε αὐτὸ γιὰ νὰ τιμήσει τὸ Λύσανδρο, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Σπαρτιατῶν, παρουσιαζόταν σὰν ἀπελευθερωτῆς τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῆς Ἀθήνας, ποὺ καταδυναστεύονταν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ, γιατί μαρτυρεῖ ὅτι στὴ Σάμο, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες συμμαχικὲς πόλεις τῆς Ἀθήνας⁶⁷, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα, ὑπῆρχε ὁμάδα ὀλιγαρχικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶδαν μὲ καλὸ μάτι τὴν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγὸς ποταμούς⁶⁸. Ἔτσι ὁ Ἴων, ἐκπρόσωπος τοῦ ἀντιαθηναϊκοῦ πνεύματος τῶν συμπατριωτῶν του, ἔγραψε τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ, ἐνῶ πολῖτες ἄλλων πόλεων ἔσπευσαν νὰ προσφέρουν τὴ βοήθειά τους στοὺς Σπαρτιάτες γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων⁶⁹. Μόνον ἢ Σάμος⁷⁰ ἔμεινε πιστὴ στὴ συμμαχία τῆς μὲ τοὺς Ἀθηναίους, γιὰ τὸ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἀργότερα μὲ ψήφισμα, ποὺ διασώθηκε σὲ ἐπιγραφῆ, δίνουν τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη στοὺς Σαμίους. Τὸ ὅτι ὁ Ἴων δὲν ἦταν Σάμιος ἀλλὰ Χίος, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν πρόσθετο αὐτὸ λόγο, ἀφοῦ στὴ Σάμο

66. Βλ. σχετικά Κ. Α. Τρυνάνη, «Περὶ τὸν Ἴωνα τὸν Χίον», σ. 372.

67. Πρβλ. τὸ περιστατικὸ στὴ Μίλητο. Διόδ. XIII, 104, 15.

68. Πρβλ. τὴν καταστροφὴ τῶν τειχῶν τῆς Ἀθήνας ὑπὸ τοὺς ἤχους αὐλητριδῶν. Οἱ Ἀθηναῖοι ὀλιγαρχικοὶ πίστευαν ὅτι ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἐπικράτησε στὴν Ἑλλάδα ἡ ἐλευθερία.

69. Ὅλες οἱ συμμαχικὲς πόλεις τῆς Ἀθήνας ἀπεστάτησαν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σάμο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ σπαρτιατικὴ προπαγάνδα στὶς συμμαχικὲς πόλεις τῆς Ἀθήνας ἦταν μεγάλη καὶ ὅτι εἶχε ἐπιτελέσει σπουδαῖο ἔργο: πέτυχε δηλ. νὰ πείσει τοὺς συμμάχους νὰ πάρουν θέση ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, ὑποστηρίζοντας τὴν ὀλιγαρχικὴ Σπάρτη.

70. Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ μοναδικὸ τὸ παράδειγμα τῶν Σαμίων, νὰ μείνουν πιστοὶ στὴν Ἀθήνα. Καὶ ἡ Ἀθήνα μὲ τὴ σειρά της, ἀλλὰ πολὺ ἀργά, τιμήσε τὴ Σάμο μὲ ἐπιγραφῆ, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὅτι δίνεται τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη στοὺς Σαμίους. Ἀσφαλῶς θὰ ἦταν διαφορετικὰ τὰ πράγματα, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι πολλὰ χρόνια πρὶν εἶχαν δώσει τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη στοὺς πολῖτες ὅλων τῶν συμμαχικῶν πόλεων. Θὰ εἶχαν ἀποφευχθεὶ πολλὲς ἀδικίες τῶν Ἀθηναίων σὲ βῆρος τῶν συμμάχων τους καὶ θὰ εἶχαν στερῆσει τοὺς Σπαρτιάτες ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐρχονται νὰ ἀπελευθερώσουν τοὺς συμμάχους ἀπὸ τὴ δεσποτεία τῶν Ἀθηναίων. Ἰ. Α. Βάρτσου, Ἀθηναϊκαὶ Κληρουχία, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 107. Βλ. τὸ σχετικὸ ψήφισμα ὅπως μᾶς διασώθηκε IG II² I. Πρβλ. ἐπίσης παρακάτω σημ. 127.

δὲν εἶχε ἐπικρατήσει τὸ «φιλοσπαρτιατικὸ»-ὀλιγαρχικὸ πνεῦμα⁷¹. Στὶς συμμαχικὲς πόλεις τῆς Ἀθήνας, ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν Ἀθήνα, οἱ ὄπαδοι τοῦ ὀλιγαρχικοῦ καθεστώτος τῆς Σπάρτης περίμεναν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀρπάξουν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀπέδειξε ἡ καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἔπεσε ἀπὸ προδοσία. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἄλλωστε⁷² εἶχε γραφεῖ ὅτι ὁ λόγος τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου ἦταν ἡ προδοσία. Καὶ αὐτὸ ἔχει σημασία. Ἐξάλλου, ὡς γνωστό, ἡ προδοσία εἶναι περισσότερο συνηθισμένη στὶς δημοκρατίες καὶ τὰ φιλελεύθερα καθεστώτα παρά στὰ ὀλιγαρχικὰ ἢ ὀλοκληρωτικὰ, γιὰτὶ πολιτικὲς ἀλλαγὲς εὐκολότερα γίνονται στὶς δημοκρατίες παρά στὶς ὀλιγαρχίες.

III. Στρατιωτικὲς δυνάμεις τῶν ἀντιπάλων.

Οἱ δύο στόλοι, Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸν ἴδιο περίπου ἀριθμὸ πλοίων⁷³. Καὶ οἱ μὲν Σπαρτιάτες ἀναφέρεται⁷⁴ ὅτι εἶχαν δια-

71. Πρβλ. Ξενοφ., Ἑλλ. II, 1, 16 κέξ.

Διόδ. XIII, 104, 3. Στὴ συνέχεια ὁ Διόδωρος ἀναφέρει τὰ ἑξῆς δύο περιστατικά: α) ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι κατὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Διονυσίων ἀρπάξαν περίπου σαράντα «ἀντιπράτονας» δημοκρατικούς ἀντιπάλους τῶν Σπαρτιατῶν, στὸ ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα τῆς Μιλήτου καὶ τοὺς ἔσφαξαν. Ἀκολούθως ἐπέλεξαν τριακοσίους ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐποροὺς καὶ τοὺς σκότωσαν, ἐνῶ ὄχι λιγότεροι ἀπὸ χίλιοι δημοκρατικοὶ κατέφυγαν στὸν σατράπη Φαρνάβαζο, τοὺς ὁποίους ἔβαλε νὰ κατοικήσουν στὴ Βλαῦδα, φρούριο τῆς Λυδίας.

β) Ὁ Λύσανδρος, μὲ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πλοῖα του, φεύγει στὴν Ἴασο τῆς Καρίας, ἡ ὁποία ἦταν σύμμαχος τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν καταλαμβάνει, σκοτώνει δὲ ὀκτακόσιους ἐφήβους, ἐνῶ τὰ παιδιά καὶ τίς γυναῖκες πώλησε ὡς λάφυρα καὶ τέλος κατέσκαψε τὴν πόλη. Μετὰ ἔπλευσε στὴν Ἀττικὴ καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τόπους, χωρὶς νὰ πράξει κάτι ἀξίον νὰ μνημονευθεῖ.

Τὰ δύο αὐτὰ περιστατικά, ὅπως καὶ τὸ ἄλλο (βλ. σημ. 48), δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ ἄλλον ἀρχαῖο συγγραφέα. Ὡστόσο παρουσιάζουν ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον καὶ μᾶς δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Διόδωρος ἀντλήσει πράγματι τίς εἰδήσεις του αὐτὲς ἀπὸ τὸν Ἐφορο (4ος αἰ. π.Χ.) καὶ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Διόδωρος παρουσιάζεται πιὸ πλήρως ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, ὁ ὁποῖος παραλείπει αὐτὰ τὰ περιστατικά.

72. Πρβλ. Πaus., (Φωκικά) X, 9, 25, ὅπου ὡς ἀπόδειξη τῆς προδοσίας παραθέτει τὸ χρησμὸ τῆς Σιβύλλης: «καὶ τότε Ἀθηναῖοισι βαρύστονα κήδεα θήσει Ζεὺς ὄντιβρεμέτης, οὐπερ κράτος ἐστί μέγιστον, νηυσὶ φερεπτολέμοισι μάχην καὶ δημοτῆτα, ὀλλυμέναισι δολεροῖσι τρόποις, κακότητι νομήων. τὰ δὲ ἕτερα ἐκ Μουσαίου χρησμῶν μνημονεύουσι· καὶ γάρ Ἀθηναῖοισιν ἐπέρχεται ἄγριος ὄμβρος ἡγεμόνων κακότητι, παραιφασίη δὲ τις ἔσται ἥττης· οὐ λήσουσι πόλιν, τίσουσι δὲ ποινήν».

73. Ἐκατὸν ὀγδόοντα πλοῖα κατὰ τοὺς Ξενοφ., Ἑλλ. II, 1, 20. Διόδ. XIII, 105. Πλούτ., Λύσ. IX, 6. Ἐκτὸς τούτων ὅμως οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ διέθεταν κατὰ τὸν Διόδωρο XIII, 104, 5, ἄλλα εἴκοσι πλοῖα, τὰ ὁποῖα εἶχαν στείλει στὴ Σάμο. Τὸ γεγονός τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πλοίων αὐτῶν στὴ Σάμο, ἐπιβεβαιώνεται, ὡς γνωστόν, καὶ ἀπὸ ἐπιγραφή.

74. N. G. L. Hammond, *The Classical Age of Greece*, London 1975, σ. 123. Τὸ Ἰδιου, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford 1963² (1959), σ. 416 κέξ.

κόσια πλοῖα, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, κατὰ τὸν Ξενοφῶντα⁷⁵, ἑκατὸν ὀγδόντα. Ὁ Πλούταρχος⁷⁶ ἐξάλλου ἀναφέρει δι: «αἱ δ' ἄλλαι (τριήρεις) μικρὸν ἀπολείπουσαι διακοσίων ἀπήχθησαν αἰχμάλωτοι». Μὲ τὸν Ξενοφῶντα συμφωνεῖ καὶ ὁ Διόδωρος⁷⁷, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει δι ὁ Ἀθηναϊκὸς στόλος εἶχε ἑκατὸν ὀγδόντα τριήρεις. Ὁ Ξενοφῶν⁷⁸ ἀναφέρει δι τὸ πλοῖο τοῦ Κόνωνος, ἢ Πάραλος, καὶ ἄλλα ἐπτὰ πλοῖα, διασώθηκαν. Ὁ Πλούταρχος⁷⁹ γράφει ἐπίσης δι ὁ Κόνων «ὀκτῶ ναυσὶν ὑπεξέπλευσε καὶ διαφυγῶν...». Καὶ ἄλλοῦ ὁ ἴδιος ὁ Πλούταρχος⁸⁰ γράφει δι «ὀκτῶ μόναι τριήρεις ἐξέφυγον μετὰ Κόνωνος». Ὁ Λυσίας⁸¹ ἐξάλλου ἀναφέρει δι τὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα σώθηκαν ἀπὸ τὴν αἰ-

75. Ἑλλ. II, I, 20. Διόδ. XIII, 105. Πρβλ. A. Böckh - M. Frankei, Die Staatshaushaltung der Athener, Berlin 1886³, I σ. 337.

76. Ἄлк. XXXVII, 2. Εἶναι ἀξία ἀναφορᾶς ἢ παρατήρηση τοῦ Πλουτάρχου στὸ χωρίο αὐτό, ὁ ὁποῖος γράφει δι διακόσια περίπου πλοῖα αἰχμαλωτίστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀκτὼ πλοῖα ποῦ διέφυγαν μὲ τὸν Κόνωνα στὴν Κύπρο.

Ὁ Κύρος συμβούλεψε τὸ Λύσανδρο νὰ μὴ κάνει ναυμαχία μὲ τοὺς Ἀθηναίους, ἂν ἔχει λιγότερα πλοῖα ἀπὸ αὐτοὺς. Ὅμως βλέπομε ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες δι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἑκατὸν ὀγδόντα πλοῖα, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες διακόσια. Πῶς ἐξηγεῖται τὸ γεγονός δι, ἂν καὶ ὑπερτεροῦσαν στὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὥστόσο ἀπέφευγαν τὴ ναυμαχία; Μήπως θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὡς πῶ πιθανὸ δι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν διακόσια ὀκτὼ πλοῖα, ὅπως μᾶς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος; Ἀσφαλῶς μιά τέτοια ὑπεροχὴ τῶν Ἀθηναίων θὰ ἔκανε τὸ Λύσανδρο διστακτικὸ νὰ ἐπιχειρήσει μιά ναυμαχία ποῦ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε καταστροφικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς Σπαρτιάτες. Γι' αὐτὸ ἴσως ὁ Λύσανδρος ἐπέζητησε τὴν εὐκαιρία, ποῦ εἶδαμε, γιὰ προδοσία. Ἐτσι θὰ ἦταν σίγουρος γιὰ τὴ νίκη του.

77. Διόδ. XIII, 105. Λίγο ὅμως προηγουμένως ὁ ἴδιος (Διόδωρος, XIII, 104, 2) γράφει, δι οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ ἀπὸ τὰ ἑκατὸν ἑβδομήντα τρία πλοῖα, ποῦ εἶχαν στὴ Σάμο, ἄφησαν τὰ εἰκοσι στὴ Σάμο καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἐπλευσαν στὸν Ἑλλησπόντο. Ἡ τελευταία ἀποψη φαίνεται κάπως ἀπίθανη, ἐνῶ ἡ ἀντίφαση ποῦ παρατηρεῖται στὸν ἴδιο συγγραφεὶ ἐνισχύει τὴν ἀποψη δι αὐτὸς γιὰ τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ σημεῖο ἔχει ἀντλήσει τις πληροφορίες του ἀπὸ δύο διαφορετικὲς πηγές, ποῦ μᾶς εἶναι ἀγνωστες.

78. Ἑλλ. II, I, 28-29. Γιὰ τὴν μετὰ ταῦτα δραστηριότητα τοῦ Κόνωνος βλ. J. Wicks - G. Verbrugghe, Greek historical documents. The Fourth Century B.C., Toronto 1973, σ. 7.

79. Λύσ. XI, 8.

80. Ἄлк. XXXVII, 2 κέξ.

81. (Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος) XXI, 9-10: «ὅτε γὰρ ἐν τῇ τελευταίᾳ ναυμαχίᾳ αἱ νῆες διεφθάρησαν, οὐδενός μοι συμπλέοντος στρατηγοῦ (ἵνα καὶ τοῦτο μνησθῶ, ἐπειδὴ καὶ τοῖς τριηράρχοις ἀργίσθητε διὰ τὴν γενομένην συμφορὰν) ἐγὼ τὴν τε ἑμαυτοῦ ναὺν ἐκόμισα καὶ τὴν Ναυσιμάχου τοῦ Φαληρέως ἔσωσα. καὶ ταῦτα οὐκ ἀπὸ τύχης ἐγένετο, ἀλλ' ἀπὸ παρασκευῆς τῆς ἐμῆς: εἶχον γὰρ χρήμασι πείσας κυβερνήτην Φαντίαν ἅπαντα τὸν χρόνον, ὃς ἐδόκει τῶν Ἑλλήνων ἄριστος εἶναι, παρεσκευασάμην δὲ καὶ τὸ πλήρωμα πρὸς ἐκείνου καὶ τὴν ἄλλην ὑπηρεσίαν ἀκόλουθον. καὶ

χμαλωσία τῶν Λακεδαιμονίων ἦταν δώδεκα καὶ ὅτι μεταξύ αὐτῶν ἦταν καὶ τὰ δύο πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἔσωσε ὁ ἴδιος. Ὁ Διδώωρος λέγει ἐπίσης ὅτι ἀπὸ τὰ πλοῖα μόνο δέκα διασώθηκαν («διεξέπεσον»), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα πλοῖο ἦταν τοῦ Κόνωνος⁸². Ποῦ ὅμως βρίσκεται ἡ ἀλήθεια στὶς ποικίλες αὐτὲς ἀπόψεις;

Ἡ ἄποψή μου εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸν Ἀθηναϊκὸ στόλο διασώθηκαν πράγματι εἴκοσι πλοῖα⁸³ περίπου, καὶ ὅτι λίγο-πολύ ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ποῦ ἀναφέρουν ὅτι διασώθηκαν πλοῖα, γράφουν τὴν ἀλήθεια, μόνο ποῦ δὲν τὴν ἀναφέρουν ὀλόκληρη. Πράγματι ὁ Κόνων⁸⁴ ἔφυγε γιὰ τὴν Κύπρο μὲ ὀκτὼ πλοῖα, ἐνῶ ἡ Πάραλος κατέφυγε στὴν Ἀθήνα. Τὰ ἄλλα δώδεκα πλοῖα εἶναι πιθανὸ νὰ μὴν ἦταν στοὺς Αἰγὸς ποταμούς αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, ποῦ ἐγινε ἡ ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες τοῦ Λυσάνδρου. Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι μοῖρα πλοίων καθημερινὰ πῆγαινε στὴ Σηστό,⁸⁵ προκειμένου νὰ ἐξοικονομηθεῖ τρόφιμα γιὰ τὸ στόλο ποῦ ἀγκυροβολοῦσε στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Ἐτσι φαίνεται ἀληθινὸς ὁ Λυσίας⁸⁶, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει

ταῦθ' ὅτι ἀληθῆ λέγω, πάντες ἐπίστασθε, ὅσοι ἐτυγχάνετε ὄντες ἐκεῖ τῶν στρατιωτῶν κάλεσον δὲ καὶ Ναυσίμαχον.

MARTYRIA

Αἱ μὲν τοίνυν σωθεῖσαι τῶν νεῶν δώδεκα ἦσαν. ἐγὼ δ' ὑμῖν δύο ἐκόμισα, τὴν ἑμαυτοῦ καὶ τὴν Ναυσιμάχου τριήρη».

82. Διδώ. XIII, 106, 6: «Ἀθηναῖοι δὲ τὸ παράδοξον ἐκπεληγμένοι καὶ μὴτ' ἀναχθῆναι ταῖς ναυσὶν ἀναστροφὴν ἔχοντες μῆτε περὶ διαγωνίζεσθαι δυνάμενοι, βραχὺν ἀντισχόντες χρόνον ἐτρέπησαν, εὐθὺ δ' οἱ μὲν τὰς ναῦς, οἱ δὲ τὴν παρεμβολὴν ἐκλιπόντες ἔφυγον, ὅπου ποθ' ἕκαστος ἤλπιζε σωθῆσεσθαι· τῶν μὲν οὖν τριήρων δέκα μόνον διεξέπεσον, ἃν μίαν ἔχων Κόνων ὁ στρατηγὸς τὴν μὲν εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδον ἀπέγνω φοβηθεὶς τὴν ὄργην τοῦ δήμου, πρὸς Εὐαγόραν δὲ τὸν ἀφηγούμενον τῆς Κύπρου κατέφυγεν, ἔχων πρὸς αὐτὸν φιλίαν· τῶν δὲ στρατιωτῶν οἱ πλείστοι μὲν κατὰ γῆν φυγόντες εἰς Σηστὸν διεσώθησαν. Λυσάνδρος δὲ τὰς λοιπὰς ναῦς παραλαβὼν αἰχμαλώτους, καὶ ζωγρήσας Φιλοκλέα τὸν στρατηγόν, ἀπαγαγὼν εἰς Λάμβακον ἀπέσφαξεν. μετὰ δὲ ταῦτ' εἰς Λακεδαίμονα τοὺς τὴν νίκην ἀπαγγελοῦντας ἀπέστειλεν ἐπὶ τῆς κρατίστης τριήρους, κοσμήσας τοῖς πολυτελεστάτοις τὴν ναῦν ὄπλοις καὶ λαφόροις».

83. Πρβλ. M. A m i t, Athens and the Sea. A Study in Athenian Sea-Power, Bruxelles-Berchen 1965, σ. 46, σημ. 4. J. B. B u r g y and R. M e i g g s, A History of Greece to the death of Alexander the Great, London-Basingstoke 1975⁴ (1900), σ. 316. β' στήλῃ. G. B u s o l t, Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia, Hildesheim 1967² (Gotha 1904), III 2 σ. 1621, σημ. 1. K. J. B e l l o c h, Griechische Geschichte, Strassburg 1914², II 1 σ. 424. E. M e y e r, Geschichte des Altertums, Stuttgart 1956⁴, IV 2 (Ausgang der griechischen Geschichte), σ. 357 κέξ.

84. [S w o b o d a], RE XI 2 (1922), στ. 1320 κέξ. λ. Κονον, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κόνων δὲν εὐθύνεται καθόλου γιὰ τὴν καταστροφή.

85. Πρβλ. Ξενοφ., Ἑλλ. II, 1, 25. Πλούτ., Λύσ. X, 6.

86. (Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος) XXI, 8-11.

ὅτι δώδεκα πλοῖα διασώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Αἰγῶν ποταμῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια — ὅπως εἰπώθηκε — δύο ἔσωσε ὁ Λυσίας καὶ ὁδήγησε στὸν Πειραιᾶ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ νὰ ἀποδείξει τοῦ λόγου του τὸ ἀληθές ὁ Λυσίας στὴ γνωστὴ του ἀπολογία γράφει: «καὶ ταῦτα ὅτι ἀληθῆ λέγω, πάντες ἐπίστασθε, ὅσοι ἐτυγχάνετε ὄντες ἐκεῖ τῶν στρατιωτῶν»⁸⁷, οἱ ὅποιοι ἀσφαλῶς καὶ εἶχαν διαφύγει τὴ σφαγὴ τοῦ Λυσάνδρου. Δώδεκα λοιπὸν ἦταν τὰ πλοῖα, τὰ ὅποια μὲ τόση πειστικότητα ἀναφέρει ὁ Λυσίας, καὶ ἄλλα ὀχτῶ⁸⁸ ἢ ἑννέα⁸⁹ ἢ δέκα⁹⁰, ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν πειστικότητά τοῦ Λυσία, στὴν ἀπολογία του αὐτῆ, ποὺ ἐκφωνεῖ μπροστὰ στὸ ἀκροατήριό τοῦ δικαστηρίου, πρέπει νὰ λέει τὴν ἀλήθεια, γιὰτὶ ἀντίθετα, ἂν ἔλεγε ψέματα, κινδύνευε νὰ διαψευστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ἀκροατηρίου καὶ γιὰτὶ ἀκόμη ὁ Λυσίας ὑπῆρξε σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα αὐτά, ποὺ παραδόθηκαν κατὰ τὸ 403 ἢ λίγο μετὰ ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό⁹¹. Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ λέει ψέματα μπροστὰ σὲ ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι εἶχαν ζήσει τὰ γεγονότα, ἴσως εἶχαν λάβει μέρος σ' αὐτὰ καὶ εἶχαν διαφύγει τὴ σφαγὴ. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα ἀνάμεσα στὰ δώδεκα αὐτὰ πλοῖα νὰ ἦταν καὶ τὸ πλοῖο τοῦ Ἰσοκράτη, τὸ ὅποιο, ὅπως ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται, στὸ λόγο του «Πρὸς Καλλιμάχον», ἔσωσε ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὸ ὁδήγησε «μετ' ὀλίγων (ἀνδρῶν)» μὲ σιγουριά στὸν Πειραιᾶ⁹². Καὶ ὅτι ἀκόμη, λέει, δὲν διέλυσε τὴν τριηραρχία, ὅπως ἔκαναν οἱ ἄλλοι τριηραρχοί, ἀλλὰ ἔπεισε τὸν ἀδελφὸ του νὰ «συντριηραρχεῖ» καὶ ἀφοῦ πλήρωσαν ἀπὸ τὰ δικά τους χρήματα τοὺς ναῦτες, συνέχισαν τὴν «ἀντίστασιν», πολεμώντας κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν⁹³. Καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰσοκράτη — ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ προαναφερόμενη τοῦ Λυσία — θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψιν χωριστὰ ἀπὸ τίς ἄλλες σχετικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ πλοῖα, ποὺ διασώθηκαν, νὰ μελετηθοῦν σοβαρὰ καὶ ἀξιοποιηθοῦν ὅσο εἶναι δυνατόν. Δυστυχῶς αὐτὸ ὡς τώρα δὲν ἔχει γίνει. Καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως ἐπίσης ὁ Λυσίας, παραδίδει τίς μαρτυρίες του λίγο μετὰ τὸ 403⁹⁴. Συγκρίνοντας τὰ δύο αὐτὰ κείμενα, παρατηροῦμε ὅτι τὸ ἓνα συμπληρῶνει τὸ ἄλλο. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Λυσίας

87. Karl-Wilhelm Welwei, *Unfreie im Antiken Kriegsdienst*, Wiesbaden 1974, *Ersten Teil: Athen und Sparta*, σ. 86 σημ. 78.

88. Πλούτ., *Λύσ.* XI, 8. Πλούτ., *Ἀλκ.* XXXVII, 2 κέξ.

89. Ξενοφ., *Ἑλλ.* II, I, 29.

90. Διόδ., XIII, 106, 6.

91. Chr. Ehrhardt, *Xenophon and Diodorus on Aegospotami*, *Phoenix* 24, 1970, σ. 225.

92. Ἰσοκ., *Πρὸς Καλλιμ.* XVIII, 59-60.

93. Πρβλ. πῶς διαζωγραφεῖ τὴν κατάστασιν, μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Αἰγῶν ποταμούς, ὁ Ἰσοκράτης, *Πανηγυρικός* IV, 119.

94. Ehrhardt, ὁ.π., σ. 226.

σημειώνει ὅτι σώθηκαν δώδεκα πλοῖα, πῶς κάτω γράφει ὅτι αὐτὸς ἔσωσε δύο τριήρεις, τῆ δική του καὶ τοῦ Ναυσιμάχου, ὁ ὁποῖος προφανῶς τὴν εἶχε ἐγκαταλείψει. Ὁ Ἰσοκράτης, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γράφει ὅτι αὐτὸς «μετ' ὀλίγων» ἔσωσε τὸ πλοῖο του. Καὶ τὶς δύο αὐτὲς μαρτυρίες, σύγχρονες πρὸς τὰ γεγονότα, πρέπει νὰ τὶς θεωρήσουμε ἀξιόπιστες, γιατί ἀκριβῶς ἀναφέρονται σὲ γεγονότα καὶ ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν ἐπιζήσει ἀπὸ τὴν καταστροφή.

Ἐπάρχει βέβαια καὶ μιὰ διαφορὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων ποὺ παραδίδει ὁ Διόδωρος⁹⁵, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι διασώθηκαν μόνο δέκα πλοῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα πλοῖο εἶχε ὁ Κόνων. Ὅμως ὁ Ξενοφῶν⁹⁶ γράφει ὅτι τὰ πλοῖα ποὺ διασώθηκαν ἦταν ἑννέα: ἓνα ἢ Πάραλος, ἄλλο ἓνα, τὸ πλοῖο τοῦ Κόνωνος, καὶ ἄλλα ὀκτὼ πλοῖα. Ἀπ' αὐτά, τὰ ὀκτὼ κατευθύνθηκαν πρὸς τὸν Εὐαγόρα τῆς Κύπρου, ἐνῶ ἡ Πάραλος στὸν Πειραιᾶ. Ὁ Πλούταρχος⁹⁷ γράφει μάλιστα ὅτι: «ὁ μὲν Κόνων ὀκτὼ ναυσὶν ὑπεξέπλευσε», ὑπονοώντας προφανῶς καὶ τὸ πλοῖο τοῦ Κόνωνος ἀνάμεσα στὰ ὀκτὼ, χωρὶς νὰ ἀναφέρει γιὰ τὴν Πάραλο τίποτε, ποὺ πῆγε στὴν Ἀθήνα. Ἐπομένως ἀνάμεσα στὸν Ξενοφῶντα⁹⁸ καὶ τὸν Πλούταρχο⁹⁹ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀντίφαση. Ἀπλῶς ὁ Πλού-

95. Ἀξιόλογοι ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Διόδωρος στηρίζεται στὶς πληροφορίες τοῦ στὸν Ἐφορο (4ος αἰ. π.Χ.) καὶ ὅτι ἡ περιγραφή τῶν περιστατικῶν στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς εἶναι αὐθαίρετη κατασκευή, χωρὶς ἀξία. Βλ. σχετικὰ Busolt, *Griechische Geschichte*, III 2 σ. 1619, σημ. 4 καὶ σ. 1620, σημ. 2. Ἐπίσης ἄλλος ἱστορικὸς (Beiloch, *Griechische Geschichte*, ὁ.π., II 1 σ. 425, σημ. 1) χαρακτηρίζει τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς, ἄνευ ἀξίας κατὰ τὸ μέγιστο μέρος, γιατί ἡ ἔκθεσή του σὲ οὐσιαστικὰ σημεῖα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλογη τοῦ Ξενοφῶντος. Ὡστόσο, ἐγὼ πρέπει νὰ διαφωνήσω μὲ τὶς παραπάνω ἀπόψεις, γιατί βρῖσκω, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σχετικὴ περιγραφή τοῦ Ξενοφῶντος, ἀρκετὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ συνταιριαστοῦν καὶ νὰ μᾶς δώσουν ἔτσι μιὰ πῶς πλήρη εἰκόνα τῶν γεγονότων. Βλ. ἐπίσης E h r h a r d t, ὁ.π., σ. 227.

Ἡ νεότερη φιλολογικὴ ἐρευνα ἐπίσης δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Διόδωρος στηρίχθηκε ἐξ ὀλοκλήρου στὸν Ἐφορο καὶ ἐπισημαίνει μάλιστα ὅτι στηρίχθηκε γιὰ διάφορα τμήματα σὲ διαφορετικὲς πηγές. Βλ. σχετικὰ J. Palm, *Über Sprache und Stil des Diodors von Sizil*, Lund 1955. C. I. Reid, *Diodorus and his sources. Resume of a dissertation*, Harvard Studies in Classical Philology 1971, σσ. 51-94. R. D r e w s, *Diodorus and his sources*, *AJPh*, 1962, σσ. 383-392.

96. Ἐλλ. II, I, 28.

97. Λύσ. XI, 8. Βασίζεται στὸ Θεόφραστο (4ος-5ος αἰ. π.Χ.). Βλ. A m i t, *Athens and Sea*, ὁ.π., σ. 46, σημ. 2.

98. Ἐλλ. II, I, 29: «ἡ δὲ Κόνωνος καὶ ἄλλαι περὶ αὐτὸν ἐπὶ πλήρεις ἀνήχθησαν ἄθροαι καὶ ἡ Πάραλος, τὰς δ' ἄλλας κάσας Λύσανδρος ἔλαβε πρὸς τῆ γῆ. τοὺς δὲ πλειστοὺς ἀνδρας ἐν τῆ γῆ συνέλεξεν» οἱ δὲ καὶ ἔφυγον εἰς τὰ τευχόδρια. Κόνων δὲ ταῖς ἑννέα ναυσὶ φεύγων, ἐπεὶ ἔγνω τῶν Ἀθηναίων τὰ πράγματα διεφθαρμένα κατασχὼν ἐπὶ τὴν Ἀβαρινίδα τὴν Λαμψάκου ἄκραν ἔλαβεν αὐτόθεν τὰ μεγάλα τῶν Λυσάνδρου ἐσθίσια, καὶ αὐτὸς μὲν ὀκτὼ ναυσὶν ἀπέπλευσε παρ' Εὐαγόραν εἰς Κύπρον, ἡ δὲ Πάραλος εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀπαγγελοῦσα τὰ γεγονότα».

99. Πλούτ., Λύσ. XI, 8.

ταρχος γράφει γενικά καὶ περιληπτικά, σχετικὰ μὲ τὰ πλοῖα ποὺ διασώθηκαν. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ *Πλούταρχος*¹⁰⁰ μὲ τὴν ἴδια περίπου ἔκφραση γράφει: «τοῦ Λυσάνδρου προσπεσόντος ὀκτὼ μόναι τριήρεις ἐξέφυγον...». Καμιὰ λοιπὸν διαφωνία ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων ἀνάμεσα στὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλούταρχο, ἢ ὁποῖα ὅμως φαίνεται νὰ ὑπάρχει μεταξὺ Ξενοφῶντος (ὁ Πλούταρχος συμφωνεῖ μ' αὐτὸν¹⁰¹) καὶ Διοδώρου¹⁰², ὁ ὁποῖος γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι: «τῶν μὲν οὖν τριήρων δέκα μόνον διεξέπεσον...»¹⁰³. Ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπόλυτα σίγουρο αὐτό, ὅτι ἡ διαφορά τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν δύο πλοίων, ποὺ παρουσιάζεται μεταξὺ τῶν συγγραφέων αὐτῶν, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἓνα ἢ τὰ δύο αὐτὰ πλοῖα θὰ εἶχαν πιθανῶς λιποτακτῆσει κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὸν Εὐαγόρα¹⁰⁴.

Ὅπως ὅμως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, εἶναι φανερὸ ὅτι ἀπὸ τὰ εἴκοσι πλοῖα ποὺ διασώθηκαν, τὰ ὀκτὼ ἢ τὰ δέκα κατέφυγαν στὴν Κύπρο, ἐνῶ τὰ δώδεκα στὸν Πειραιᾶ¹⁰⁵. Ἴσως μάλιστα τὰ δώδεκα αὐτὰ πλοῖα νὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνα ποὺ τελικὰ ἐπέτρεψαν οἱ Σπαρτιάτες νὰ διατηροῦν οἱ Ἀθηναῖοι, μετὰ τὴν καταστροφή τῶν τειχῶν τῆς Ἀθήνας¹⁰⁶.

IV. Τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ στόλου τῶν Ἀθηναίων.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συζητηθεῖ ἓνα ἄλλο πρόβλημα: Πόσοι ἦταν οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ὁποῖοι αἰχμαλωτίστηκαν καὶ ἐσφάγησαν ἀπὸ τὸν Λύ-

100. Πλούτ., Ἄλκ. XXXVII, 2 κέξ.

101. Ὁ Πλούταρχος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ διάφορες ἄλλες πηγές, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα.

102. Πρβλ. Ehrhardt, ὁ.π., σ. 228.

103. Διόδ. XIII, 106, 6.

104. Πρβλ. Ehrhardt, ὁ.π., σ. 228, ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι ἡ ἀφήγηση τοῦ Διοδώρου εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Ξενοφῶντος καὶ μάλιστα ἀνώτερη ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ περιστατικόν.

105. Ἀσφαλῶς τὰ δώδεκα πλοῖα, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ὑπόθεσίν μας, εἶχαν ἐπιστρέψει στὸν Πειραιᾶ, θὰ ἦταν ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶχαν πάει στὴ Σηστό γιὰ τροφίμα ἢ ἀπὸ τὰ εἴκοσι πλοῖα, ποὺ εἶχαν ἐπιστρέψει στὴ Σάμο (βλ. σημ. 73). Οἱ τριήραρχοι τῶν πλοίων αὐτῶν δὲν εὐθύνονταν σὲ τίποτε γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ στόλου καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν τὸ θάρρος νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἀθήνα. Πρβλ. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1973² (1972), σ. 374. M. L. W. Laistner, *A history of the Greek World from 479 to 323 B.C.*, London 1957² (1936), σ. 159 κέξ. F. - K. Kienitz, *Das Mittelmeer*, München 1976, σ. 103.

106. Τὰ πλοῖα, ποὺ εἶχαν διαφύγει μαζὶ μὲ τὸν Κόνωνα, θὰ πῆγαν ὅλα στὸν Εὐαγόρα τῆς Κύπρου, καὶ γιὰτὶ κινδύνευαν νὰ αἰχμαλωτιστοῦν ἀπὸ τὸ Λύσανδρο, ποὺ τὸ ἐπόμενο βῆμα του ἦταν ὁ Πειραιᾶς, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ οἱ τριήραρχοι—ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Κόνων—θὰ φοβόνταν τὴν τιμωρία ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, γιὰ τὴν ἤττα τους.

σανδρο¹⁰⁷; Οἱ ἀρχαῖες, σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα μαρτυρίες, ὅπως ὁ *Λυσίας*, ὁ *Ξενοφῶν*¹⁰⁸, ὁ *Διόδωρος*¹⁰⁹, δὲν κάνουν λόγο γιὰ ἀριθμὸ ἀιχμαλώτων. Ἰδιαίτερα ὁ *Ξενοφῶν* καὶ ὁ *Διόδωρος*, οἱ ὅποιοι γράφουν εἰδικὰ γιὰ τὴν καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμούς καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὴν γεγονότα, δὲν ἀναφέρουν τίποτε σχετικὸ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἀθηναίων ἀιχμαλώτων. Ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς μόνο δύο μεταγενέστεροι, ὁ *Πλούταρχος*¹¹⁰ καὶ ὁ *Πανσανίας*¹¹¹ ἀναφέρουν ἀντίστοιχα, ὁ πρῶτος σὲ δύο χωρία ὅτι ἐσφάγησαν τρεῖς χιλιάδες Ἀθηναῖοι ναῦτες, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀνεβάζει τὸν ἀριθμὸ σὲ τέσσερις χιλιάδες. Ὅμως ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ὑπολογισθεῖ. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, προφανῶς, στηρίχθησαν σὲ καλιότερες πληροφορίες ἢ πηγές, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν διασωθεῖ, γιὰ νὰ μπορούσαμε νὰ κρίναμε τὴν ἀξιοπιστία τους. Ἔτσι ὁ *Ξενοφῶν* γράφει: «Λύσανδρος δὲ τὰς τε ναῦς καὶ τοὺς ἀιχμαλώτους καὶ τὰλλα πάντα εἰς Λάμψακον ἀπήγαγεν, ἔλαβε δὲ καὶ τῶν στρατηγῶν ἄλλους τε καὶ Φιλοκλέα καὶ Ἀδείμαντον, ἧ δ' ἡμέρᾳ ταῦτα κατειργάσατο...»¹¹². Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ γίνεται φανερὸ ὅτι ὁ Λύσανδρος ἀιχμαλώτισε ὄσους πρόλαβε τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου καὶ δὲν γίνεται μνεῖα ὅτι κινήθησε καὶ τοὺς ἄλλους στρατιῶτες τὶς ἐπόμενες ἡμέρες, ὅσοι εἶχαν καταφύγει στὰ «τειχόδρια» ἢ τὴ Σηστό¹¹³. Ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατό τὴν ἴδια ἡμέρα τῆς καταστροφῆς νὰ εἶχε μπορέσει νὰ συλλάβει περισσότερους ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες καὶ χίλιους, ἴσως, τὴν δεύτερη ἡμέρα, δηλ. συνολικὰ τέσσερις χιλιάδες Ἀθηναίους ἀιχμαλώτους. Ἐξάλλου ὁ *Πλούταρχος*¹¹⁴ δὲν κάνει διάκριση, ἂν οἱ τρεῖς χιλιάδες ἀιχμαλωτοὶ ἦταν Ἀθηναῖοι πολῖτες ἢ σύμμαχοι αὐτῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ *Πανσανίας*¹¹⁵ κάνει κάποια διαστολή γιὰ

107. *Λυσίας*, (Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος) XXI, 9-11.

108. Ἑλλ. II, I, 1-32.

109. XIII, 104, 3-20, 105, 1-15 καὶ 106, 1-30.

110. *Λύσ.* XI, 10 καὶ *Πλούτ.*, Ἑλλ. XXXVII, 2 κέξ. Βλ. ἀντίστοιχα τὰ σχετικὰ χωρία, τὰ ὁποῖα παρατίθενται παραπάνω σημ. 23.

111. (Βοιωτικὰ) IX, 32, 9: «Φιλοκλέα γάρ Ἀθηναῖον ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς καὶ αὐτὸν στρατηγόντα καὶ Ἀθηναίων τῶν ἄλλων ὄσον τετρακισχιλίους ἀιχμαλώτους ὄντας ἀπέκτεινεν ὁ Λύσανδρος καὶ σφισιν οὐδὲ ἀποθανοῦσιν ἐπήνεγκε γῆν, ὃ καὶ Μῆδων τοῖς ἀποβάσιν ἐς Μαραθῶνα ὑπῆρξε παρὰ Ἀθηναίων καὶ αὐτῶν Λακεδαιμονίων τοῖς πεσοῦσιν ἐν Θερμοπόλει ἐκ βασιλέως Ξέρξου».

112. *Ξενοφ.*, Ἑλλ. II, I, 30.

113. Πρβλ. *A m i t*, *Athens and the Sea*, ὁ.π., σ. 47.

114. *Λύσ.* XI, 10: «Λαμβάνει δὲ ὁ Λύσανδρος τρισχιλίους ἀνδρας ἀιχμαλώτους μετὰ τῶν στρατηγῶν, ἅπαν δὲ τὸν ναῦσταθμον ἀνευ τῆς παράλου καὶ τῶν μετὰ Κόνωνος ἐκφυγούσων». Πρβλ. *Διόδ.* XIII, 106, 20: «τῶν δὲ στρατιωτῶν οἱ πλείστοι μὲν κατὰ γῆν φυγόντες εἰς Σηστόν διεσώθησαν».

115. *Παυσ.*, (Βοιωτικὰ) IX, 32 κέξ.

αὐτοὺς, οἱ ὅποιοι αἰχμαλωτίστηκαν καὶ ἐσφάγησαν ἀπὸ τὸ Λύσανδρο. Ὅμως ὁ Ξενοφῶν γράφει ὅτι: «καὶ ἔδοξεν ἀποκτείνειν τῶν αἰχμαλώτων ὅσοι ἦσαν Ἀθηναῖοι πλην Ἀδειμάντου»¹¹⁶. Ἐπομένως ὁ Λύσανδρος κατέσφαξε τρεῖς ἢ τέσσερις χιλιάδες Ἀθηναίους, ὄχι ὅμως καὶ ὅσους εἶχε συλλάβει ἀπὸ τοὺς συμμάχους τους. Αὐτὸ εἶναι σίγουρο καὶ ἐξηγεῖται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Λυσάνδρου, ὁ ὅποιος ἐρχόταν δῆθεν ὡς ἀπελευθερωτῆς τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῶν Ἀθηναίων¹¹⁷. Πράγματι εἶναι ἀδύνατο νὰ πιστέψει κανένας πῶς ὁ Λύσανδρος θὰ μπορούσε νὰ φονεύσει στρατιῶτες συμμάχους τῶν Ἀθηναίων. Ἄν, λοιπόν, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν¹¹⁸, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἑκατὸν ὀγδόντα πλοῖα, ἀπὸ διακόσιους ναῦτες τὸ καθένα, θὰ εἶχαν συνολικὰ στόλο ἀπὸ τριάντα ἑξὶ χιλιάδες ναῦτες. Ἐπομένως τὸ ποσοστὸ τῶν αἰχμαλώτων, συγκριτικὰ πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ναυτῶν τοῦ στόλου, εἶναι πολὺ μικρὸ¹¹⁹. Γι' αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται νὰ συνέλαβαν αἰχμαλώτους περισσοτέρους ἀπὸ τρεῖς ἢ τέσσερις χιλιάδες, τοὺς ὁποίους ἄφησαν ἐλεύθερους μόνις διαπίστωσαν ὅτι δὲν ἦταν Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ δοῦλοι ἢ σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων¹²⁰. Αὐτὴ ἡ ἀποψη εἶναι πολὺ πιθανή, δεδομένου ὅτι ὁ ἀρχαῖος συγγραφεὺς γράφει: «Φιλοκλέα γὰρ Ἀθηναῖον... καὶ Ἀθηναίων τῶν ἄλλων ὅσον τετρακισχιλίους αἰχμαλώτους ὄντας...»¹²¹ κατέσφαξε, χωρὶς νὰ διευκρινίζει, τί ἔκαμε τοὺς ἄλλους, συμμάχους τῶν Ἀθηναίων, ποὺ εἶχε ἀσφαλῶς αἰχμαλωτίσει. Ὅτε ἀκόμη γίνεται μνεῖα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν αἰχμαλώτων, συμμάχων τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Διόδωρος ὡστόσο γράφει: «τῶν δὲ στρατιωτῶν οἱ πλεῖστοι μὲν κατὰ γῆν φυγόντες εἰς Σηστόν διεσώθησαν»¹²². Δηλαδή ὁ Λύσανδρος δὲν ἔσπευσε στὴ Σηστό νὰ συλλάβει αἰχμαλώτους καὶ αὐτοὺς ποὺ εἶχαν καταφύγει ἐκεῖ. Καὶ ἀκόμη: τί ἦταν αὐτοί; Ἀθηναῖοι ἢ σύμμαχοι; Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λιγοστοὺς Ἀθηναίους καὶ πιὸ πολλοὺς συμμάχους, γιὰ τοῦτο ἴσως καὶ ἀπέφυγε ὁ Λύσανδρος τὴ σύλληψή τους. Εἶναι ἐπόμενο λοιπόν οἱ πλεῖστοι τῶν συμμάχων-στρατιωτῶν νὰ διέφυγαν, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους

116. Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 32.

117. Πρβλ. σημ. 69, 70. Βλ. καὶ Κορν. Νέπ. (Βίοι) Λύσ. VI, 4. Πολύαιν., (Λύσ.) I, 45, 1.

118. A m i t, Athens and the Sea, ὁ.π., σ. 46.

119. Κατὰ τὸν A m i t (βλ. παραπάνω σημ.) ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων ποὺ αἰχμαλωτίστηκαν ἦταν 160. Τὰ πληρώματα τῶν πλοίων αὐτῶν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 32.000 ἄνδρες. Ἀπὸ αὐτοὺς Ἀθηναῖοι πολῖτες πρέπει νὰ ἦταν στὴν ἀναλογία τῶν 10 μὲ 12%, δηλαδή 20 μὲ 24 ἄνδρες σὲ κάθε πλοῖο.

120. Πρβλ. Welwei, Unfreie in Antiken Kriegsdienst, ὁ.π., Erster Teil, σ. 84.

121. Πaus. IX, 32, 9. Ξενοφ., Ἑλλ. II, I, 32: «ἔδοξε ἀποκτείνειν τῶν αἰχμαλώτων ὅσοι ἦσαν Ἀθηναῖοι...». Οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέρχονταν σὲ 3.200 ἢ 3.440, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ ἀναλογία (βλ. σημ. 119) εἶναι ὀρθή.

122. Διόδ. XIII, 106, 7.

μόνον ἐλάχιστοι γλύτωσαν. Ὁ στόχος τοῦ Λυσάνδρου εἶχε ἤδη ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν αἰχμαλωσία ὀλοκλήρου σχεδὸν τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου καὶ τῶν Ἀθηναίων ναυτῶν¹²³. Γιαυτὸ καὶ ὁ Λύσανδρος δὲν ἔδειξε κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς συμμάχους, παρὰ μόνο γιὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ἄλλωστε σὲ ἐλάχιστο χρόνο, καὶ μόλις ἔμαθαν οἱ συμμαχικὲς πόλεις τὴν καταστροφή τοῦ στόλου τῶν Ἀθηναίων ἀπεστάτησαν¹²⁴ καὶ πῆγαν μὲ τὸ μέρος τῶν Σπαρτιατῶν. Ἐπειτα, ὁ ἀποκλεισμός τῶν πλοίων, πού μετέφεραν σιτᾶρι ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἡ ἄδεια ἀπὸ τὸ Λύσανδρο νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἀθήνα, ὅσοι ἦταν Ἀθηναῖοι καὶ ἤθελαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὶς πόλεις αὐτές¹²⁵, ὥστε νὰ συσσωρευτοῦν σ' αὐτὴν πολλοὶ κάτοικοι, γιὰ νὰ προκληθεῖ πείνα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τροφίμων, καθὼς καὶ ἡ παραμονὴ στὴν Ἀττικὴ Σπαρτιατικῶν δυνάμεων ὑπὸ τὸν Ἄγιν, ὀλοκλήρωσαν τὴν καλὰ μελετημένη καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας¹²⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ὀλιγαρχικοὶ τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν συμμαχικῶν πόλεων αὐτὸ ἀνέμεναν¹²⁷. Ἡ εὐκαιρία εἶχε δοθεῖ, δὲν ἔμενε παρὰ νὰ τὴν ἐκμεταλλευθοῦν, διώχνοντας τοὺς δημο-

123. Ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ τοῦ Λυσάνδρου, ὡς γνωστό, ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ μιᾶς σειρᾶς ἐνεργειῶν ἐναντίον τῆς Ἀθήνας: α) Κατάληψη Βυζαντίου καὶ Χαλκηδόνος, β) Ἄδεια ἐπιστροφῆς στὴν Ἀθήνα ὅσων ἤθελαν ἀπὸ τοὺς ἀποίκους, ὥστε ἡ πείνα νὰ γίνῃ ὀξύτερη καὶ ἔτσι εὐκολότερα νὰ ἐξαντλήσει τοὺς Ἀθηναίους, γ) Ἀποκλεισμός τῶν σιταγωγῶν πλοίων πού ἐπλεον γιὰ τὴν Ἀθήνα. δ) Ἀποκλεισμός τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν Ἄγιν ἀπὸ ξηρὰς καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν Λύσανδρο ἀπὸ θαλάσσης.

124. Ἡ ἀποστασία τῶν συμμαχικῶν πόλεων δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα μόνο τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀθηναίων στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς, οὔτε ἀκόμη ἀποτέλεσμα τῆς κακῆς πολιτικῆς τῆς Ἀθήνας πρὸς τοὺς συμμάχους τους, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἐπιτεύγμα τῆς ἐσωτερικῆς σὲ κάθε συμμαχικὴ πόλιν προπαγάνδας τῆς Σπάρτης. Εἶναι γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὶς συμμαχικὲς πόλεις τῆς καταστροφῆς τῆς Ἀθήνας. Πρβλ. F. A d c o c k - D. J. M o s l e y, *Diplomacy in ancient Greece*, London 1975, σ. 67. Καὶ ἀκόμη W. S c h u l l e r, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund*, Berlin. New York 1974, σ. 129 (Das Verhalten der Städte gegenüber Athen).

125. E. F r o l o v, *Tyrannis und Monarchie im Balkanischen Griechenland. Die späte Tyrannis im Balkanischen Griechenland (στή σειρά Hellenische Poleis, Krise - Wandlung - Wirkung, herausgegeben von E. Ch. Welskopf)*, Berlin 1974, I, σσ. 251 καὶ 273.

126. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας βλ. J. A. R. M u n r o, *The end of the Peloponnesian War*, Cl. Q., XXXI, 1937, σ. 32 κέξ. T o u Ἰ δ ι ο υ, *Themanes against Lysander*, Cl. Q., XXXII, 1938, σ. 18 κέξ. Βλ. ἐπίσης D. L o t z e, *Lysander und der Peloponnesische Krieg*, *Abhandlung d. Sächs. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl.*, LVII/1, 1964.

127. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς Σαμίους, οἱ ὅποιοι ἔμειναν πιστοὶ στὴν Ἀθηναϊκὴ συμμαχία, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, ὅλες οἱ ἄλλες πόλεις ἀπεστάτησαν. Τὸ ἀττικὸ ψήφισμα, πού ἔδινε τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη στοὺς Σαμίους ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς. IG II² 1 = Tod I², ἀρ. 96. R. M e i g g s and D. L e w i s, *A selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C.*, Oxford 1969, σσ. 283, 287, 289. Πρβλ. A m i t, *Athens and Sea*, σ. 69. D. H e g y i, *Die ionische Poleis von Kallias Frieden bis zur Zeit der makedonischen Eroberung (Hellenische Poleis)*, II σ. 1026.

κρατικούς ἄρχοντες καὶ ἐγκαθιστώντας μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Λυσάνδρου ὀλιγαρχικούς, πιστούς φίλους τῆς Σπάρτης ¹²⁸.

128. Ἀριστοτ., Ἀθ. Πολιτεία XXXIV, 2-3. βλ. χωρίο σημ. 13. Πρβλ. ἐπίσης τὴ στάση τῶν δύο συμμαχικῶν πόλεων τῆς Ἀθήνας, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Καρχηδόνας, μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ στόλου τῆς στὸς Αἰγὸς ποταμούς, Ξενοφ., Ἑλλ. II, Π, 20:

«Ἐπεὶ δὲ τὰ ἐν τῇ Λαμνᾷ κατεστήσατο, ἔπλει ἐπὶ τὸ Βυζάντιον καὶ Καρχηδόνα. οἱ δ' αὐτὸν ὑπεδέχοντο, τοὺς τῶν Ἀθηναίων φρουροὺς ὑποσπόνδους ἀφέντες, οἱ δὲ προδόντες Ἀλκιβιάδῃ τὸ Βυζάντιον τότε μὲν ἔφυγον εἰς τὸν Πόντον, ὕστερον δ' εἰς Ἀθήνας καὶ ἐγένοντο Ἀθηναῖοι».

Πρβλ. ἀκόμη D. K a g a n, *The Archidamian War*, Ithaca and London 1974, σ. 82. N. G. L. H a m m o n d, *The Classical Age of Greece*, London 1975, σ. 185 κέξ. P. C a r t l e d g e, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C.*, London 1979, σ. 263, 268. C. M. B o w r a, *Great Ages of man. A History of the World's Culturs (Classical Greece)*, Nederland 1971, σ. 122 κέξ.

ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AJPh = American Journal of Philology
CIQ = Classical Quarterly
IG = Inscriptiones Graecae
RE = Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ἀθηναίων Πολιτεία ΧΧΧΙΥ, 2-3
ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, Βάτραχοι 1513
ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ ΧΠ, 104, 2-20
» 105, 1-15
» 106, 1-30
ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, Πανηγυρικός ΙΥ, 119
» Πρὸς Καλλιμάχον ΧΥΠΠ, 59-60
ΙΩΝ ΧΙΟΣ, σ. 87
ΚΟΡΝΗΑΙΟΣ ΝΕΠΩΣ, (Λύσανδρος) Υ, 1-5
ΛΥΣΙΑΣ, (Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος) ΧΧΙ, 8-11
(Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου) ΧΙΥ, 38-39
ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἑλληνικά Π, 1, 1-32.Π, Π, 20,
ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, (Μεσσηνιακά) ΙΥ, 17, 3
(Βοιωτικά) ΙΧ 32, 1-9
(Φωκικά) Χ, 9, 20
» 9,25
» 11 κέξ.
ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Ἀλκιβιάδης ΧΧΧΥΠ, 1-4
» Λύσανδρος ΙΧ, 3-Χ, 1-7
» Χ, 25 κέξ.
» ΧΙ, 1-13
ΠΟΛΥΔΑΙΝΟΣ, (Λύσανδρος) Ι, 45, 1-2
» 45, 31
ΒΠΗΓΡΑΦΕΣ ΙΓ Π² 1.
» Tod Ι², ἀρ. 96

ZUSAMMENFASSUNG

Die Niederlage der athenischen Flotte bei Aigos Potamoi (405 v. Chr.).

Diese Arbeit versucht die Meinung zu untermauern, dass die Niederlage der Athener bei Aigos potamoi, nicht das Resultat der Überlegenheit der spartanischen Flotte zur athenischen Flotte gewesen ist, sondern auf einem Verrat basierte. Dies haben bereits bedeutende Historiker in der Vergangenheit angedeutet, doch wurde diese Frage nicht weiter nachgegangen; einige lehnen einen möglichen Verrat prinzipiell ab. Eine umfassende Untersuchung lag bislang noch nicht vor; ledig G. Konstantinidis (1895) befasst sich in einer Arbeit mit der Topographie des Gebietes um Aigos Potamoi, berücksichtigt jedoch die Geschichte nur wenig und lässt die Quellen fast unbeachtet.

Dies soll nun in der vorliegenden Arbeit geschehen. Eine kritische Analyse der vorhandenen Quellen lässt mich zu dem Schluss kommen, dass die Niederlage der athenischen Flotte durch Verrat besiegelt wurde. Die Verräter waren, neben einigen unbekanntem Feldherren, Adeimantos und Tydeus. Sie arbeiteten dabei mit Alkibiades zusammen, der im Lager nach Aigos Potamoi kam um zuerst den Athenern zu helfen, dann aber mit den Verrätern gemeinsame Sache machte. Dabei wirkten auch indirekt die Athener mit, die mit der Demokratie unzufrieden waren, aber auch die verbündeten Städte Athen, die keine Bürgerrecht erhalten hatten.

Die militärische Kräfte Athens und Spartas waren zu diesem Zeitpunkt etwa ausgeglichen. Die Niederlage überstanden etwa 20 Schiffe, von denen 8 mit Konon nach Euagoras auf Zypern fuhren, sowie das Paralos-Schiff, das die Niederlage nach Athen meldete. Hinzu kamen 10 oder 12 Schiffe, die wahrscheinlich, während des Angriffs von Lysandros nicht in Aigos potamoi waren. Diese 12 Schiffe waren vielleicht dieselbe, die Sparta den Athenern nach ihrer endgültigen Niederlage zugestand.

Die Spartaner nahmen m.M. nach mehr als 3000 oder 4000 echte Athener gefangen; die Bundesgenossen wurden wieder freigelassen. Die Flottenbesatzung bei Aigos Potamoi belief sich auf etwa 40.000 Mann.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adcock, F. - Mosley, D. J., *Diplomacy in ancient Greece*, London 1975.
- Amit, M., *Athens and the Sea. A Study in Athenian Sea-Power*, Bruxelles-Berchen 1965.
- Belloch, K. J., *Griechische Geschichte*, τ. II 1, Strassburg 1967² (1914).
- Böckh, A. - Fränkel, M., *Die Staatshaushaltung der Athener*, Berlin 1886².
- Bengtson, H., *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit*, München 1977⁵.
- Botsford και Robinson, 'Αρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν D. Kagan, μετάφρ. Σωτ. Ε. Τσιτσώνη (Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζικῆς), Ἀθήνα 1977.
- Bowra, C. M., *Classical Greece (Great Ages of man. A History of the World's Cultures)*, Time-Life International, Nederland 1971.
- Bury, J. B. - Meiggs, R., *A History of Greece to the death of Alexander the Great*, London-Basingstoke 1975⁴ (1900).
- Busolt, G., *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia*, τ. III 2, Hildesheim 1967³ (Gotha 1904).
- Cartledge, P., *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C.*, Routledge & Kegan Paul, London 1979.
- Cloché, P., *La Démocratie Athénienne*, Paris 1951.
- Cohen, R., βλ. Glotz, G.
- Danov, Chr. M., *Althakien*, Berlin-New York 1976.
- Diehl, Er. ed., *Anthologia Lyrica Graeca*, Fasc. 1, (Poetae Elegiaci), Lipsiae 1958.
- Drews, R., *Diodorus and his sources*, *AJPh*, 1962, σσ. 383-392.
- Ehrhardt, Chr., *Xenophon and Diodorus on Aegospotami*, *Phoenix* 24, 1970, σσ. 225-228.
- Ferguson, W. S., *Στὸ Cambridge Ancient History*, τ. V, Cambridge 1964 (sixth Impression).
- Fränkel, M., βλ. Böckh, A.
- Frolov, E., *Tyrannis und Monarchie im Balkanischen Griechenland. Die späte Tyrannis im Balkanischen Griechenland (στη σειρά Hellenische Poleis, herausgegeben von E. Ch. Welskopf)*, τ. 1ος, Berlin 1974.
- Glotz, G. - Cohen, R., *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετάφρ. Τάκη Τσαβέα*, τ. 2ος, Ἀθήναι.
- Hammond, N. G. L., *A History of Greece to 322 B. C.* (Clarendon press), Oxford 1963² (1959).
- , *The Classical Age of Greece*, London 1975.

- Hegyí, D., Die ionische Poleis von Kallias Frieden bis zur Zeit der makedonischen Eroberung (στη σειρά Hellenische Poleis, herausgegeben von E. Ch. Welskopf), τ. 2ος, Berlin 1974.
- [Hirschfeld], RE I I (1893), στ. 977, λ. Aigos Potamos (Αἰγὸς ποταμός).
- Holm, A., Geschichte Griechenlands im fünften Jahrhundert v. Ch., Berlin 1889.
- Iliescu, V., Die aussenpolitische Krise der hellenischen Poleis klein-Skythiens im 4. Jahrhundert v.u.Z. (στη σειρά Hellenische Poleis, herausgegeben von E. Ch. Welskopf), τ. 2ος, Berlin 1974.
- Kagan, D., The Archidamian War, Ithaca and London 1974.
- [Kahrstedt], RE XIII 2 (1927), στ. 2504, λ. Lysandros.
- Kienitz, F.-K., Das Mittelmeer, München 1976.
- Kirchner, J., Prosopographia Attika, τ. 1ος, Berlin 1901.
- Κορδάτου, Γ., Μεγάλη Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἀρχαία Β', τ. 3ος, Καλλιθέα - Ἀθηνῶν 1956.
- Κωνσταντινίδου, Γ., Μελέτη ἱστορική καὶ τοπογραφική περὶ τῶν Αἰγὸς ποταμῶν, Ἀθήνησι 1895.
- Laistner, M. L. W., A history of the Greek World from 479 to 323 B. C., London 1957³ (1936).
- Lauffer, S., Kurze Geschichte der Antiken Welt, Griechenland, München 1971.
- Lesky, A., Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. ἀπὸ τῆ βη ἔκδοσιν ἀπὸ τὰ Γερμανικά Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964.
- Lewis, D., βλ. Meiggs, R.
- [Lippold], RE IX 2 (1916), στ. 1868 κέξ., λ. 12) Ion aus Samos.
- Lotze, D., Lysander und der Peloponnesischen Krieg, Abhandlung d. sächs. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl., LVII/1, 1964.
- Meiggs, R., βλ. Bury, J. B.
- and Lewis, D., A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C. (Clarendon press), Oxford 1969.
- Meiggs, R., The Athenian Empire, Oxford 1973² (1972).
- Meyer, E., Geschichte des Altertums, (Viertel Band, Zweite Abteilung), Stuttgart 1956⁴.
- Mosley, D. J., βλ. Adcock, F.
- Μπέγγκτσον, Χ., Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, μετάφρ. ἀπὸ τὰ Γερμανικά ἀπὸ τὴν 4η ἔκδοσιν Ἀντ. Γαβρίλης (Ἐκδοτικός οἶκος Μέλισσα), Ἀθήνα 1979.
- Munro, J. A. R., The end of the Peloponnesian War, Cl. Q., XXXI, 1937, σσ. 32-38.
- , Theramenes against Lysander, Cl. Q., XXXII, 1938, σσ. 18-26.
- Palm, J., Über Sprache und Stil des Diodoros von Sizil, Lund 1955.
- Παπαντωνίου, Γ. Α., Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία (ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Σησοῦ μέχρι τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου) (479-404), τ. 2ος, Ἀθήναι 1967² (1964).
- Ραμοῦ-Ραψιάδη, Γ. Α., Στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν ΑΕ, τ. Γ', 1972, σσ. 303-307.
- Reid, C. I., Diodorus and his sources. Resume of a dissertation, Harvard Studies in Classical Philology, 1971, σσ. 51-94.

Robinson, βλ. Botsford.

Schuller, W., Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund, Berlin - New York 1974.

Stobart, J. C., The glory that was Greece, London 1964⁴ (1911) (4th edition, edited and revised by R. J. Hopper).

[Swoboda], RE XI 2 (1922), στ. 1320 κέξ., λ. Konon.

[Szanto], RE VI 1 (1907), στ. 202 κέξ., λ. Ἐπιστολεὺς.

Τρυπάνη, Κ. Α., «Περὶ τὸν Ἴωνα τὸν Χίον» (Ἀφιέρωμα εἰς Ἄμαντον), Ἀθήναι 1940.

Verbrughe, G., βλ. Wickersham, J.

Weiler, I., Griechische Geschichte. Einführung. Quellenkunde. Bibliographie, Darmstadt 1976.

Welskopf, C. Ch., Gedanken und politische Entscheidungen der Zeitgenossen der Krisenperiode Athens über Charakter und Entwicklung der Sklaverei (στή σειρά Ἑλληνische Poleis, herausgegeben von E. Ch. Welskopf), τ. Ιος, Berlin 1974.

Welwei, K.-W., Unfreie im antiken Kriegsdienst, Erster Teil: Athen und Sparta, Wiesbaden 1974.

Wickersham, J. - Verbrughe, G., Greek historical documents: The Fourth Century B. C., Toronto 1973.

Wilcken, U. I., Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, μετάφρ. ἀπὸ τὴν 9η Γερμανικὴ ἔκδοσιν ἀπὸ τὸν Ἴω. Τουλουμάκο (Ἐκδόσεις Παπαζήση), Ἀθήνα 1976.

Will, E., Le Monde Grec et L'Orient, Le Ve siècle (510-403), Paris 1972.

Woodhead, A. G., Thucydides on the Nature of Power, Cambridge Mass. 1970.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΘΙΜΟΣ Ο ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ
Ο ΔΙΑ ΧΡΙΣΤΟΝ¹ ΣΑΛΟΣ (†9.12.1867)

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἀγιολογία, (πρέπει μὲ λύπη νὰ ὁμολογήσουμε), εἶναι ἀδικαιολόγητα παραμελημένη — καὶ σὰν καθαρὰ ἐπιστημονικὸς κλάδος καὶ σὰν χῶρος τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος. Ἡ κάποια αὐστηρότης αὐτῆς τῆς κρίσεως στηρίζεται δυστυχῶς στὰ πράγματα, ποὺ ἡ ἐξήγηση καὶ ἀνάλυσή τους δὲν εἶναι αὐτῆς τῆς ὥρας ἔργο. Ἀρκοῦμαστε ν' ἀναφέρουμε τοῦτο μονάχα τώρα πῶς, στὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ Πανεπιστήμιο, μόλις πρὶν λίγα χρόνια ἰδρύθηκε εἰδικὴ Ἔδρα, ὅπου κυριολεκτικὰ στριμώγτηκε καὶ τὸ μάθημα τῆς Ἀγιολογίας, νὰ διδάσκεται μαζί μὲ τὴν Ὑμνολογία καὶ τὴν Παλαιογραφία — τὸ τελευταῖο τοῦτο μάθημα μετατέθηκε σ' ἄλλην Ἔδρα, κ' ἔτσι τὸ τρίπτυχο τῶν μαθημάτων τῆς Ἐδρας συμπληρώθηκε μὲ τὸ μάθημα τῆς Μουσικολογίας, «τό γε νῦν ἔχον». Οἱ συνήθεις δικαιολογίες ἦταν, ὅτι τοῦ μαθήματος αὐτοῦ μεγάλο μέρος διδάσκεται στὴν *Πατρολογία* καὶ στὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν*. Ὡστόσο, γιὰ ὅποιον γνωρίζει τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ μαθήματος καὶ τῆς ἀγιολογικῆς Ἐπιστήμης, ὄλ' αὐτὰ φαίνονται, τὸ λιγώτερο «προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις», γιὰτὶ καὶ οἱ δύο βασικὲς ἐπιστῆμες τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, ποὺ ἀναφέραμε, ἀφήνουν σχεδὸν ἀνέπαφο τὸ κεφάλαιο τῆς Ἀγιολογίας — καὶ καλὰ κάνουν, ἀφοῦ ἄλλο εἶναι τὸ ἔργο τους καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ τους ἀντικείμενο. Δὲν θὰ ἐπιμείνουμε πιὸ πολὺ τώρα. Τοῦτο προσθέτουμε μονάχα, — γιὰ νὰ κλείσουμε τὴν προεισαγωγικὴ αὐτὴ παράγραφο, μὲ τὶς κάπως πικρὲς ἀλήθειες γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Ἀγιολογικῆς Ἐπιστήμης στὸν ἑλληνικὸ ὀρθόδοξο χῶρο. Πιστεύοντας, πῶς, κι ὅταν οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ σιωποῦν ἢ νὰ ὑπνώττων, λόγῳ δουλείας τοῦ Γένους, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔτρεφε καὶ στηρίζει πνευματικὰ τὰ τέκνα της : α) μὲ τὴν ὀρθόδοξην εἰκόνα, β) μὲ τὸν ὀρθόδοξο λειτουργικὸν ὕμνο, δηλ. τὸ

1. Τὸ θέμα τῶν «διὰ Χριστὸν σαλῶν Ἀγίων» μᾶς εἶχε ἀπασχολήσει καὶ παλιότερα, βλ. Π. Β. Πάσχο υ, Ἐρωσ Ὁρθοδοξίας, γ' ἐκδ., Ἀθήνα 1979, σελ. 435-441.

τροπάρι, καὶ γ) μετὰ τὸ *ἀγιολογικὸ συναξάρι*, δηλ. τοὺς βίους καὶ τὰ μαρτύρια τῶν Ἀγίων, μετὰ τὰ θαύματά τους καὶ τὴν ἐνθεη πολιτεία τους, ποὺ ἦταν καὶ εἶναι πάντα τὸ ἅγιο καὶ ἱερὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ, καμωμένο βίωμα καὶ πράξη στὸν ἁγιασμένο χώρο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀπὸ τοὺς «φίλους τοῦ Θεοῦ», τοὺς Ἀγίους.

*

Τὸ θέμα μας εἶναι ἓνας πολὺ λίγο γνωστός, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἐντελῶς ἀγνωστος ἅγιος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῶν τελευταίων αἰώνων. Κοντεύουν νὰ συμπληρωθοῦν 115 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐν Κυρίῳ κοίμησή του, στὸ περιβόλι τῆς Παναγίας, τὸν Ἄθωνα. Πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιον Ἀνθίμο τὸν *ἱερομόναχο*, τὸν ἐπονομαζόμενον «διὰ Χριστὸν Σαλό»², ποὺ τὸν γνωρίζουν ἴσως μονάχα λίγοι ἀπὸ τοὺς Ρώσσοις³ ἢ τοὺς Βούλγαρους τοῦ ἁγ. Ὄρους. Ἴσως, ὅμως, πρὶν εἰσελθούμε στὸ κύριο θέμα μας, δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ προτάξουμε δυὸ λόγια γιὰ τοὺς «διὰ Χριστὸν σαλοὺς» ἁγίους, ποὺ εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα θέματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γεμάτο ἀγκάθια παρανοήσεων καὶ παρεξηγήσεων.

Μέχρι πρό τινος, ὅταν μιλοῦσε ἢ ἔγραφε κανεὶς γιὰ τοὺς «διὰ Χριστὸν σαλοὺς», κινδύνευε ν' ἀντιμετωπίσει τὰ εἰρωνικὰ μειδιάματα — ἀκόμη καὶ

2. Τὸ κυριώτερο βοήθημα γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ βίου καὶ τῆς Πολιτείας τοῦ ὁσίου Ἀνθίμου εἶναι ἓνα κείμενο τοῦ π. Ἀρσενίου, ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ Ρωσσία τὸ 1876, μαζί με ἄλλους τέσσερις μικροὺς βίους Ἀγίων (συγγραφεῖς ὁ π. Ἀρσένιος *Μινὴν* καὶ ὁ ἱερομόναχος *Ἱερώνυμος*). Μέχρι τὸ 1900 ἐπανεκδόθηκε ἐννιά φορές (βλ. «Ἀθωνίτες σύγχρονοι ἀσκητές», Μόσχα⁹ 1900, σελ. 31-40. Πρβλ. I. D o e n s, *Bibliographie de l'Athos*, ἐν «*Millénaire du Mont Athos*», Chevetogne, τ. Β', σελ. 395, ἀριθ. 21, καθὼς καὶ σελ. 399, ἀριθ. 93). Πρόχειρη μετάφραση τοῦ βίου ἔκαμε πρὸς χάρη μας ὁ Σιμωνοπετρίτης Μοναχὸς π. Ἡσαΐας, Ἀγγλος τὸ γένος, τὸν ὁποῖο κ' εὐχαριστοῦμε θερμότερα. Ὁ π. Ἰουστίνος ὁ Σιμωνοπετρίτης, ποὺ μοῦ ἔδωκε τὴν ἀφορμὴ ν' ἀσχοληθῶ μετὰ τὸν ὄσιον Ἀνθίμο, μετὰ πληροφορεῖ ὅτι ὁ βίος τοῦ Ὁσίου μεταφράστηκε γιὰ νὰ δημοσιευθεῖ καὶ στὴ Γαλλία, τοῦτο τὸν καιρὸ, ἀπὸ τὸν Bernard Le Caro. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη, ὅτι ὁ ρωσικὸς βίος τοῦ Ὁσίου συμπεριλήφθηκε, στὶς ἀρχές τοῦ κ' αἰῶνος, καὶ στὴ δωδεκάτομη σειρά «*Ἀσκηταὶ τῆς Εὐσεβείας τῶν ιη' καὶ ιθ' αἰώνων*».

3. Γιὰ τοὺς «σαλοὺς διὰ Χριστὸν» ἐτοιμάζουμε εἰδικὴ μελέτη, ποὺ θὰ ἐκδοθεῖ ἀργότερα. Γενικὸ ἄρθρο, πολὺ κατατοπιστικὸ γιὰ τοὺς διὰ Χριστὸν σαλοὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τοῦ T h. S p i d l i k (*Dictionnaire de Spiritualité*, τ. V, Paris 1964, σελ. 757 ἔξ.). Εἰδικότερα, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἠθικῆς, τοὺς ἐξετάζει ὁ X p. Γ i a ν α ρ ᾱ ς, «Οἱ κατὰ Χριστὸν σαλοὶ καὶ ἡ ἀρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς ἠθικῆς» («Χριστιανικὸν Συμπόσιον», Ἀθήνα 1970, τ. Δ', σελ. 65-71). Γιὰ τοὺς διὰ Χριστὸν σαλοὺς τῆς Ρωσσίας εἶναι πολὺ χρήσιμο τὸ κεφάλαιο «*Les fols pour le Christ et la sainteté laïque dans l'ancienne Russie*», στὸ βιβλίον τῆς E. B e h r - S i g e l, *Prière et Sainteté dans l'Église Russe*, Paris 1950, σελ. 92-103.

ἀπὸ τοὺς λεγόμενους ἀνθρώπους τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, ὑπάρχουν πολλοὶ ἅγιοι («διὰ Χριστὸν σαλοὶ») στὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας — παλαιότεροι καὶ νεώτεροι. Πιὸ γνωστοὶ ἀνάμεσά τους: ὁ ἅγιος Ἀνδρέας (κῆ Μαΐου)⁴ καὶ ὁ ἅγιος Συμεὼν (κα' Ἰουλίου)⁵, τῶν ὁποίων ὁ βίος, τὰ ὄραματα, τὰ θαύματα καὶ τὰ πρὸς τιμὴν τους γραμμένα κείμενα γίνονται θέματα γιὰ διδακτορικές μελέτες κ' ἐπιστημονικές - κριτικές ἐκδόσεις σήμερα στὸ ἐξωτερικό. Κ' ἐνῶ παλιότερα οἱ βίοι τους δὲν ἐκδίδονταν οὔτε κυκλοφοροῦσαν, αἴσως διατί, ὡς λέγουσὶ τινες — σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης — περιέχουν «μερικά πράγματα δυσπαράδεκτα»⁶, σήμερα γίνονται ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, κι ὅταν ἐκδίδονται — στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα ἢ τῆ νεοελληνικῆ — γνωρίζουν πολλὴν ἐπιτυχία, ὅπως δείχνουν οἱ πυκνές τους ἐπανεκδόσεις. Τί, ὁμως, εἶναι αὐτὴ ἡ *σαλότης*?⁷ καὶ οἱ «σαλοὶ διὰ Χριστόν»; Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους ὀνομάζουμε στὴ θεολογικὴ γλῶσσα τὴ «μωρία» τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος, καὶ τοὺς λίγους ἐκείνους ἁγίους, ποὺ ἔχουν φτάσει σὲ μέτρα τελειότητος κ' ἔλαβαν ἄνωθεν τοῦτο τὸ ξεχωριστὸ *χάρισμα τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. Ἐχει ὁ σαλὸς διὰ Χριστὸν *διορατικὸ καὶ προορατικὸ*, ποὺ ἀναπαύονται σὲ μιὰ βιοτὴ πλήρους ἀπάθειας. Ἐχει γλῶσσα προφήτου, μὲ προβατικὴ καλοσύνη καὶ νηπιακὴ ἀφέλεια. Ἡ καθαρότης τοῦ βίου του ἀσφαλίζεται ἀπὸ μιὰ ὥς τὸ ἔσχατο σημεῖο ταπεινώση, ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια καὶ λαβές γιὰ τὸν πειρασμό. «Ἡμεῖς μωροὶ διὰ Χριστόν, ...ἀσθενεῖς... ἄτιμοι..., ὡς περικαθάρματα τοῦ κόσμου ἐγενήθημεν, πάντων περιψήμα ἕως ἄρτι» (Α' Κορ. δ' 10-14). Κ' ἐνῶ, οἱ μὴ γνωρίζοντες, τὸν θεωροῦν μωρὸ καὶ σαλό, ὁ ἅγιός μας μετέχει στὴ χάρι τοῦ Θεοῦ, ποὺ «τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο, ἵνα τοὺς σοφοὺς καταισχύνη» (Α' Κορ. α' 27). Ὁ μωρὸς καὶ σαλὸς διὰ Χριστόν εἶναι πάνω ἀπ' τὴν τρέχουσα σοφία τοῦ κόσμου, ποὺ εἶναι «μωρία παρὰ τῷ Θεῷ» (Α' Κορ. γ' 18-19). Δὲν εἶναι σὰν τὸν «ψυχικόν» ἄνθρωπο, ποὺ δὲν δέχεται «τὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ» (Α' Κορ. β' 14), ἀλλὰ ὁ *νήπιος*, ποὺ ἐνσαρκώνει τὴ «μωρία» τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος: «ἐπειδὴ γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν Θεόν, εὐδόκησεν ὁ Θεὸς διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος σῶσαι τοὺς πιστεύοντας» (Α' Κορ. α' 21). Μὲ αὐτὴν τὴ μωρία καὶ τὴν διὰ Χριστόν σαλό-

4. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ βίου του καθὼς καὶ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία στὸ σπουδαῖο ἀρθρο τοῦ J. Grosdidier de Matons, «Les thèmes d'édification dans la vie d'André Salos» («Travaux et Mémoires», τ. 4, Paris 1970, σελ. 277-328).

5. Βλ. P. B. Paschos, *Gabriel l'Hymnographe, Kontakia et Canons*, Paris - Athènes 1978-79, σελ. 50-55 καὶ 138-174.

6. Βλ. Νικόδ. Ἀγιορείτου, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Β', Ἀθήνησι 1868, σελ. 172, σημ. 1.

7. Γιὰ τὴν καταγωγή τῆς λ. *σαλός, σαλότης*, κοίτ. Grosdidier, ὁπ.π., σελ. 279, σημ. 7.

τητα, ὁ ἅγιος «λανθάνει», ἐμπαίζει καὶ νικᾷ τὸν «φρόνιμον ὄφιν» καὶ τὸν «φθαρτὸν κόσμον», «ὄν ἐκγελάσας ἀγχίνους ἤκει ἄνω» (βλ. τοὺς βυζαντινοὺς δωδεκασυλλάβους στὸ συναξαριστὴ — μνήμη ἁγ. Συμεῶν καὶ ἁγ. Ἀνδρέου)⁸.

*

Ὁ πιὸ γνωστὸς καὶ συνήθης τύπος «διὰ Χριστὸν σαλοῦ» βρίσκεται στὶς βιογραφίες τῶν ἁγίων Συμεῶν καὶ Ἀνδρέου, ποὺ μᾶς διασώθηκαν ὀλόκληρες. Ἐκεῖ βλέπουμε, πῶς ὁ ἅγιος «κατεβαίνει ἀπὸ τὴν ἔρημο τῆς ἀσκήσεως μέσα στὸν «κόσμο», στὶς πόλεις, στὴ «χριστιανικὴ» κοινωνία, καὶ κάνει πράξεις παράλογες, ἀνόητες, πράξεις ἐνὸς τρελοῦ, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔχουν πάντοτε ἓνα βαθύτερο περιεχόμενο, ἀποβλέπουν πάντοτε στὴν ἀποκάλυψη μᾶς ἄλλης ἀλήθειας, ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὰ προσχήματα τοῦ κόσμου τούτου. Πηγαίνει στὶς ταβέρνες, στὰ πορνεῖα, στὶς κακόφημες συντροφιές. Ζεῖ ἓνα εἶδος ἀλητείας μέσα στοὺς δρόμους, μαζὶ μὲ τοὺς ἀνυπόληπτους τύπους, τὶς πόρνες καὶ τὰ χαμίνια. Μοιάζει νὰ συμμορφώνεται μὲ τὴ δική τους ζωὴ, κι ὡστόσο εἶναι αὐτὸς ποὺ τοὺς φανερώνει τὴν ἀλήθεια τῆς σωτηρίας μὲ τρόπους παράδοξους, μὲ ἀστεϊσμοὺς καὶ παραλογισμοὺς. Ἐπιτιμᾷ τοὺς ἁμαρτωλοὺς, θαυματοουργεῖ συχνά γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ μιὰ χειρότερη πτώση ἔχοντας συνήθως τὸ διορατικὸ χάρισμα, χλευάζει δημόσια τὰ κρυφὰ παραπτώματα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ μόνον ὁ ἐνοχος νὰ καταλαβαίνει τὸν ἔλεγχον. Ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται ὡς πολὺ ἁμαρτωλός, καταλύει προκλητικώτατα τὶς ἐκκλησιαστικὰς νηστείες μπροστὰ στοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα κάνει αὐστηρότατη ἀσκήση τροφῆς· παριστάνει τὸ θαμῶνα τῶν οἰκῶν ἀνοχῆς, ἐνῶ ἐκεῖ νουθετεῖ τὶς πόρνες καὶ δίνει χρήματα γιὰ νὰ τὶς γλυτώσῃ ἀπὸ τὴ διαφθορά. Τὴ νύχτα ἐπιστρέφει στὴν κοινότητα τῶν ἁγίων, στὴν ἀπομόνωση τῆς προσευχῆς του καὶ τῆς θέας τοῦ Προσώπου τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ πρῶτὸ ξαναφορεῖ τὴ μάσκα τῆς μωρίας...»⁹. Ἄς ἰδοῦμε, ὅμως, ἀπὸ κοντὰ τώρα τὴν περίπτωσιν ἐνὸς διὰ Χριστὸν σαλοῦ ἁγίου ποὺ ἔζησε, ἔδρασε καὶ ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ, στὸ ἀγιώνυμον Ὄρος τοῦ Ἄθωνα.

*

Ὁ ἅγιος Ἄνθιμος γεννήθηκε στὴ Σόφια τῆς Βουλγαρίας. Ἐζησε τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ βίου του μὲ πολλὴν εὐλάβεια καὶ μὲ προσήλωσιν στὴν

8. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁπ. π., σελ. 172 καὶ 269,

9. Χρ. Γιανναροῦ, ὁπ. π., σελ. 65-66,

Ἐκκλησία καὶ τὶς ἱερὲς ἀκολουθίες τῆς. Ἐνυμφεύθη μιὰ ἀπλῆ καὶ εὐσεβῆ σύζυγο, κ' ὕστερ' ἀπὸ λίγο εἶδε νὰ γίνεταί πραγματικότης, μὲ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ, τὸ ἰδανικὸ του: ἔγινε ἱερεὺς τοῦ Ὑψίστου! Χήρεψε, ὅμως, πολὺ νωρὶς. Τότε ἦταν ποὺ ἴμεροι πνευματικοὶ ἔδωκαν ἄλλα φτερά στὴν ἱερατικὴ καρδιά του, ποὺ ἀγαποῦσε τὸ Χριστὸ πάνω ἀπ' ὅλα: γύρω στὰ 1830 ἐγκαταλείπει τὸν κόσμον καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ πηγαίνει στὸ ἅγιον Ὅρος. Ἐκεῖ ἐγκαθίσταται στὸ κοινοβιακὸ μοναστήρι τῆς Σιμωνόπετρας, ὅπου καὶ ἀσπάζεται τὴ μοναχικὴ ζωὴ, ζώντας ὡς ἄλλος ἄγγελος φωτός. Πέρασαν ἔτσι δέκα χρόνια. Τὸν ἑνδέκατο χρόνο, δηλ. γύρω στὰ 1841, γιὰ λόγους ποὺ σ' ἐμᾶς παραμένουν μυστήριον, διαλέγει τὴν ἄσκηση τοῦ «διὰ Χριστὸν σαλοῦ» βίου, ἓνα δυσκολώτατο μὰ καὶ φοβερὰ ἐπικίνδυνον δρόμον πνευματικῆς ζωῆς.

Ὁ πατήρ Ἄνθιμος ἀγαποῦσε ἰδιαίτερα — ἴσως καὶ γιὰ γλωσσικοὺς λόγους — τὸ Ρωσικὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος. Ἄκουγε μὲ ξεχωριστὴ χαρὰ τὶς ρωσικὲς ἀκολουθίες· καμιά φορὰ ἔμενε κεῖ μιὰ-δυὸ βδομάδες ἢ καὶ μῆν' ἀκόμη. Τὸ προσφιλέστερό του καταφύγιον ἦταν ὁ νάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ. Προσπαθοῦσε νὰ κρύβει πάντοτε τὴν ἐσωτερικὴ του ζωὴ, κάνοντας διάφορες παράξενες πράξεις μπροστὰ στὸν κόσμον, ἢ λέγοντας ἀνοησίες, ἢ καὶ παραμιλώντας μόνος του, γιὰ νὰ μὴν καταλαβαίνουν οἱ ἄλλοι τὸ μέσα πλοῦτος τοῦ χαρίσματος, ποὺ ὁ Θεὸς τοῦ εἶχε δώσει. Ὅταν ἔβλεπε, πὼς ἄρχιζαν νὰ καταλαβαίνουν τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς παράδοξης συμπεριφορᾶς του καὶ νὰ τοῦ δείχνουν σεβασμὸ, γιὰ ν' ἀποφύγει τὴν τιμὴ καὶ τὸν ἔπαινον, ἔκανε καινούργιες, μεγαλύτερες ἀνοησίες, ἐπίτηδες, κ' ἔπαιρνε τὸ δρόμον τῆς ἐρήμου. Ἐκεῖ, περιπλανιόταν γιὰ δυὸ-τρεῖς μῆνες στὰ βουνὰ καὶ τὶς χαράδρες τοῦ Ἄθωνα, κ' ὕστερα πάλι ξαναγυρνοῦσε στὸ μοναστήρι του.

Πρῶτα στὸ ρωσικὸ μοναστήρι ἔστρεψαν μερικοὶ μοναχοὶ τὴν προσοχὴ τους ἐπάνω του, κι ἄρχισαν νὰ παρακολουθοῦν μ' ἐπιμέλεια τὰ καθέκαστα τῆς ζωῆς του. Ἐβλεπαν τὴ ζωὴ του νὰ εἶναι μιὰ πνευματικὴ κλίμαξ. Στὴν ἀρχὴ τοῦ διὰ «Χριστὸν σαλοῦ» βίου του φοροῦσε πάνω του ἓνα τριμμένο ράσο, καὶ δὲν καθότανε ποτὲ στὴν κοινὴ τράπεζα. Χανότανε συχνά, μὰ δὲν ἔμενε γιὰ πολὺ στὴν ἀπόλυτη μοναξιά. Σιγὰ-σιγὰ, ὅσο αἰσθανότανε ν' αὐξάνει μέσα του ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος, τόσο προχωροῦσε στὴν αὐτομεμφία καὶ τὴν αὐταπάρνηση. Ξεντύθηκε τὸ ράσο του κ' ἔβαλε φτωχικὰ καὶ μπαλωμένα ροῦχα. Ἀλλὰ κι αὐτὰ σὲ λίγον καιρὸ τὰ πέταξε. Σχεδὸν ἡμίγυμνος, ἐκάλυπτε λίγο μέρος τοῦ σώματός του μόνο μ' ἓνα τσουβάλι, ἀνοίγοντάς του τρύπες ἴσα ποὺ νὰ βγαίνει τὸ κεφάλι καὶ τὰ χέρια, κ' ἔτσι κυκλοφοροῦσε παντοῦ. Μετά, κι αὐτὸ τὸ τσουβάλι τὸ ῥιχνε ἀπλῶς στοὺς ὤμους του, ἔτσι ποὺ πολλοὶ στὸ ρωσικὸ τὸν φώναζαν ἀντὶ Ἄνθιμο «τσουβάλνικ»! Φυσικὰ, ὅταν ἔφευγε στὴν ἐρημο, ἀκόμη καὶ τὸ τσουβάλι τὸ θεωροῦσε πολυτέλεια, καὶ γυρνοῦσε ὀλόγυμνος, ὅποια ἐποχὴ κι ἂν ἦταν! Κ' ἔτσι, βλέποντάς τον, ὅσοι

ἔβλεπαν μὲ τὰ μάτια τῆς διακρίσεως, ὠφελοῦνταν πνευματικά κ' ἐθαύμαζαν τὴν ὑπερφυσικὴ σχεδὸν ἀντοχὴ καὶ ὑπομονὴ του· οἱ ἄλλοι, ποῦ ἔβλεπαν τὴν ἐπιφάνεια μονάχα, παλαβοῦν τὸν ἀνέβασαν σαλὸ τὸν κατέβασαν. Μὰ ἐκεῖνος ἔκανε τὸ ἔργο του, οἰκοδομώντας τοὺς ἀδελφοὺς πνευματικά, διορθώνοντας κ' ἐνθαρρύνοντας ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη, καὶ ἀποκαλύπτοντας, ἂν χρειάζοτανε, τὰ κρυφὰ καὶ μύχια τῶν σκέψεών τους, ἐνῶ τῆ δικῆ του ἐσωτερικῆ ζωῇ τὴν κρατοῦσε ζηλότυπα κρυμμένη. Βέβαια, λίγοι μποροῦσαν νὰ ὠφεληθοῦνε βλέποντας τὴν πλήρη ἀπογύμνωσή του, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἐγνώριζαν, πῶς τοῦ εἶχε δοθῆ ἄνωθεν τὸ χάρισμα τοῦ διορατικοῦ.

*

Ὅπως εἶπαμε, ἀγαποῦσε νὰ ἐπισκέπτεται συχνὰ τὸ ρωσικὸ μοναστήρι. Τὰ τελευταῖα, ὅμως, χρόνια δὲν ἔμπαινε καθόλου στὸ μοναστήρι αὐτὸ, ἐξὸν κι ἂν τὸν βιάζανε μὲ πειστικὰ παρακαλέσματα. Τὸ συνηθισμένο του καταφύγιο ἦταν στὸ μαγειρεῖο ἢ στὴν τράπεζα τῶν ἐργατῶν τοῦ μοναστηριοῦ, ὅπου, ὅταν ἔκανε κρῦο, ζεσταινόταν κάπως, κ' ἐκεῖ γεύοτανε καὶ λίγο φαγητό. Ὁ ρῶσσος μοναχός, ποῦ εἶχε τὸ διακόνημα τοῦ τραπεζάρη, ἔλαβε ἀπ' τὸν ἡγούμενο ἐντολὴ νὰ δέχεται καὶ ν' ἀναπαύει τὸν γέροντ' ἀσκητῆ. Κι αὐτὸς ὁ μοναχός, καὶ γιὰ τὴν ἀρετὴ του καὶ γιὰ μισθὸ τῆς ὑπακοῆς, ἀπόχτησε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἁγίου Ἀνθίμου καὶ ἄρχισε νὰ διαβλέπει τὴν ἐν κρυπτῷ ἀρετὴ καὶ ἄσκησή του, καί, βλέποντας ὅλ' αὐτά, διακονοῦσε μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο τὸν ἅγιο Γέροντα. Σ' αὐτὸν τὸ ρῶσσο μοναχὸ ἀποκαλύφθηκε κάποτε ἓνα μεγάλο χάρισμα τοῦ Γέροντα — παρ' ὅλον ὅτι τὸ 'κρυβε σχολαστικά ὁ ἴδιος πάντοτε καὶ ἀπ' ὅλους. Εἶχε δοθεῖ στὸν ἅγιο τὸ χάρισμα τῆς νηστείας· μποροῦσε ν' ἀντέξει μεγάλο χρονικὸ διάστημα, χωρὶς νὰ βάλει τίποτε στὸ στόμα του. Μιὰ φορὰ, λοιπόν, στὴ νηστεία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἔφτασε ὁ Γέροντας στὸ ρωσικὸ μοναστήρι φοβερὰ ἐξαντλημένος. Ὁ τραπεζάρης μοναχός τὸν ἐδέχθη μὲ πολὺ μεγάλη χαρὰ καὶ τοῦ ἐτοίμασε κάτι νὰ φάει. Ὁ Γέροντας ἄρχισε νὰ τρῶει, ἐνῶ ὁ διακονητῆς μπαινόβγαινε στὴν τράπεζα, κάνοντας διάφορες ἐργασίες, ἀλλὰ προσέχοντας τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἔτρωγε ὁ ἀσκητῆς. Τὸν εἶδε νὰ τρῶει περισσότερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο κι ὁ λογισμὸς του ἄρχισε νὰ τὸν κατακρίνει μέσα του: τόσο λεπτός, στεγνός σχεδὸν κι ἀδύνατος ἀσκητῆς, πῶς μποροῦσε νὰ τρῶει τόσο πολὺ;! Ἀνακατωμένος ἀπὸ παρόμοιες σκέψεις καὶ διαλογισμούς, ὁ τραπεζάρης, ἔφυγε ἀπὸ τὸ μαγειρεῖο καταστενοχωρημένος γιὰ τὴν κατάστασι τοῦ φίλου του. Σὰν ἀπόφαγε ὁ Γέροντας, περνᾷ ἀπὸ τὸ κελλί τοῦ τραπεζάρη καὶ κάθεται κοντὰ στὴν πόρτα του. Βλέποντάς τον συγχυσμένο καὶ καταστενοχωρημένο, τὸν φωνάζει νὰ καθίσει κοντὰ του, τοῦ πιάνει στοργικὰ τὸ χέρι καὶ τὸν ρωτᾷ: «Μήπως ξέρεις, ἀδελφέ μου, ἐσύ, τί θὰ πεῖ ταπεινοφροσύνη;». — «Ὅχι, δὲν

ξέρω, ἀπαντᾶ ὁ μοναχὸς συνεσταλμένα. Τότε ὁ Γέροντας τοῦ λέει: «Ταπεινοφροσύνη, κατὰ τοὺς ἁγίους Γέροντες, εἶναι νὰ μὴν κατακρίνεις κανένα, καὶ νὰ λογαριάζεις τὸν ἑαυτὸ σου χειρότερον ἀπ' ὅλους... Νά, τώρα μόλις, ἀδελφέ μου, πλανήθηκες καὶ μὲ κατέκρινες γιατί ἔφαγα πολὺ. Δὲν ξέρεις, ὁμως, γιὰ πόσον καιρὸ δὲν ἔχω βάλει τίποτε στὸ στόμα μου... Θυμᾶσαι, μήπως, πότε ἤμουν ἐδῶ, τὴν τελευταία φορά, καὶ εἶχα φάει;». Ὁ μοναχὸς ἀπάντησε: «Ναί, θυμοῦμαι, πάτερ· ἦσαν ἐδῶ τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ, κ' ἔφαγες μαζί μας, ἀλλ' ἀπὸ τότε δὲν σὲ ξαναεἶδα». Καὶ τότε ὁ Γέροντας τοῦ λέει: «Ἔ, λοιπόν, βλέπεις τώρα ἀπὸ πότε ἔχω νὰ φάω; Μὰ ἐσύ, δίχως νὰ ξέρεις, μὲ κατέκρινες γιατί ἔφαγα πολὺ... Ἀδελφέ μου, τὰ χαρίσματα τοῦ Θεοῦ εἶναι ποικίλα· καὶ στὸν καθένα μας κάτι δίνεται ἀπὸ τὸ Θεό. Νά, π. χ. σὲ μένα ὁ Θεὸς ἔδωκε τὴ δύναμη νὰ ὑποφέρω τὸ κρῦο καὶ τὴν πείνα. Νομίζεις, πὼς θὰ μπορούσες νὰ βαστάξεις τοῦτα τὰ δυό, ὅσο τὰ ὑποφέρω ἐγώ; Δοκίμασε νὰ βγάλεις τὰ ροῦχα σου καὶ νὰ ἔρθεις ἔστω καὶ μέχρι τὸ γειτονικὸ μοναστήρι, καὶ τότε θὰ τὸ νιώσεις αὐτὸ πὺ σοῦ λέω. Θὰ σοῦ πῶ καὶ τοῦτο ἀκόμη: ἐσὺ εἶσαι ψάλτης, ἀλλὰ πὼς ψάλλεις στὸ Θεό; Εἶσαι γεμάτος σκέψεις ἄλλες καὶ περισπασμοὺς κι ὁ νοῦς σου βρίσκεται ἄλλοῦ. Ἄκου, ἂν θέλεις, νὰ ψάλω κ' ἐγὼ λίγο». Σήκωσε τότε ὁ Γέροντας τὰ χέρια του ψηλά, κάρφωσε τὰ μάτια του καὶ τὸ νοῦ του στὸν οὐρανό, κι ἄρχισε νὰ ψάλλει τὸ «Ἀλληλουῖα», ἐνῶ συγκλονίζονταν ἀπὸ λυγμούς, καὶ ἀπὸ τὰ μάτια του ἔτρεχαν ποτάμι τὰ δάκρυα. Ὁ τραπεζάρης στὴν ἀρχὴ σάστισε, ὕστερα κατενύγη, ἐνῶσσε μιὰ δυνατὴ ἐσωτερικὴ συντριβὴ κ' ἔσκυψε τὸ κεφάλι. Τότε τοῦ λέει ὁ Γέροντας: «Βλέπεις τῶρ', ἀδελφέ μου, πὼς δὲν πρέπει νὰ κατακρίνεις κανένα, γιατί δὲν ξέρεις ἐσὺ σὲ ποιὸν ἔχει δοθεῖ κάποιο ξεχωριστὸ χάρισμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέχεις πιὸ πολὺ τὸν ἑαυτὸ σου». Ὁ ἀδελφὸς διακονητῆς ἔβαλε μετάνοια στὸ Γέροντα καὶ τοῦ ζήτησε συγχώρηση. Ὑστερα ἔφυγε γιὰ τὸ διακόνημά του, θαυμάζοντας καὶ τὸ διορατικὸ χάρισμα τοῦ Γέροντα. Μὲ τούτη τὴν ἐσωτερικὴ ἀλλαγὴ, πὺ εἶδε, ὁ γέροντας ἄρχισε νὰ δίνει πιὸ πολλὴ ἐμπιστοσύνη στὸν φίλο του διακονητῆ.

*

Κάποιος ἄλλος ἀδελφὸς κάποτε, ἀπατημένος ἀπὸ τὰ γελοῖα καμώματα τοῦ Γέροντα, συλλογίστηκε: «αὐτὸς εἶναι πὺ ἔχει προφητικὸ καὶ διορατικὸ χάρισμα; Ἔτσι πολὺ τρῶνε ὅσοι ἔχουν αὐτὰ τὰ χαρίσματα;...». Ὁ Γέροντας διέκρινε τοὺς λογισμοὺς του, τὸν κάλεσε κοντά του καὶ τοῦ εἶπε: «Ἐσύ, ἀδελφέ μου, θέλεις νὰ γίνεις καλόγερος, μὰ οἱ λογισμοὶ σου τρέχουν πάντα στὴ Ρωσσία. Σοῦ λέγω, λοιπόν, θὰ πᾶς ἐκεῖ, θὰ ἐκπληρώσεις τὴν ἐπιθυμία σου, κ' ὕστερα θὰ ἐπιστρέψεις πάλι ἐδῶ — καὶ τότε ὁ πνευματικὸς σου θὰ σοῦ ἐπιτρέψει νὰ γίνεις μοναχός». Πράγματι, τὰ λόγια τοῦ Γέροντα πραγματο-

ποιήθηκαν μέ πᾶσαν ἀκρίβεια. Ὁ ἀδελφός αὐτὸς πλανήθηκε ἀπὸ τοὺς λογισμοὺς του κ' ἔφυγε ἀπὸ τὸ μοναστήρι, ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα του τὴ Ρωσσία. Ὅμως, ὕστερ' ἀπὸ ἕνα χρόνο ξαναγύρισε στὸ ἅγιον Ὅρος, κ' ἐκεῖ, στὸ ἴδιο μοναστήρι ποῦ ἦταν δόκιμος, ἀξιώθηκε νὰ καρεῖ μοναχός.

*

Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει, ὁ ρώσος μοναχός, ποῦ ἀγαποῦσε τὸ Γέροντα καὶ εἶχε λάβει ἀπ' τὸν ἡγούμενό του ἐντολὴ νὰ τὸν δέχεται καὶ νὰ τὸν ἀναπαύει στὸ μαγειρεῖο του, τοῦ ἔτρεφε μεγάλο σεβασμό, γιατί τὸν εἶχε γιὰ ἅγιο. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, ὁμως, φοβότανε νὰ τοῦ ἐκφράσει τὴν ἐκτίμησή του καὶ τὸν θαυμασμό του, γιατί ἤξερε πὼς δὲν τοῦ ἄρσαν καθόλου οἱ τιμές καὶ οἱ ἔπαινοι. Μιὰ μέρα, λοιπόν, ποῦ ἦρθε στὸ μαγειρεῖον ὁ Γέροντας, ὁ τραπεζάρης τοῦ ἐτοίμασε νὰ φάει, μὰ ὁ ἴδιος, ἀπὸ σεβασμό κ' εὐλάβεια πολλή, δὲν ἤθελε νὰ καθήσει κοντά του, κι ὅλο πηγαινοερχόταν, μέ διάφορες ἀφορμές, ἐδῶ-κ' ἐκεῖ στὴν τράπεζα. Ὁ Γέροντας ἔτρωγε σιωπηλά καὶ μ' ἕνα λεπτὸ χαμόγελο παρατηροῦσε τὸν ἀδελφό, ποῦ πηγαινοερχότανε. Σὰν τελείωσε τὸ φαγητό, ὁ πατήρ Ἀνθίμος σηκώθηκε ἀπὸ τὴν τράπεζα καὶ τοῦ λέει: «Ἐν τάξει, ἀδελφέ, ἐν τάξει! Στάσου πιά!... Εὐχομαι ὁ Θεὸς νὰ σὲ βοηθᾷει καὶ νὰ σὲ στερεώνει!»

*

Ἐνας ρώσος ἱερομόναχος βρισκόταν στὸ κελλί τοῦ γνωστοῦ μας διακονητοῦ τραπεζάρη καὶ τοῦ ἔλεγε τὸν πόνο του: τὸν εἶχε πιάσει μιὰ ἰσχυρὴ νοσταλγία γιὰ τὴν πατρίδα του, καὶ μιὰ μέρα τοῦ ἦρθε λογισμὸς νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἅγιον Ὅρος καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὴ Ρωσσία. Ξαφνικά, μπαίνει σὰν σίφουνας στὸ κελλί ὁ πατήρ Ἀνθίμος — ποῦ, βέβαια, δὲν εἶχε ἀκούσει τίποτε ἀπὸ τοὺς λογισμοὺς τοῦ ἱερομονάχου — καὶ τοῦ λέει ἐπιτακτικά: «Ἄκουσε, παῖ μου! Ἡ Παναγία, ἡ Μητέρα τοῦ Θεοῦ, μ' ἔστειλε νὰ σοῦ πῶ νὰ μὴν πᾶς στὴ Ρωσσία! Γιατί, ἅμα βγεῖς στὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἔρημον τοῦ Ἄθω, τότε σίγουρα θὰ πέσεις στὴν ἁμαρτία!»

*

Ὁ πατήρ Ἀνθίμος ἠσύχαζε κάποτε στὶς κορυφές τοῦ Ἄθω, κ' ἔμειν' ἐκεῖ γι' ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα. Ὁ φίλος του ὁ τραπεζάρης, συνηθισμένος νὰ τὸν διακονεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ παρηγορεῖται καὶ νὰ οἰκοδομεῖται πνευματικά ἀπὸ τὴν ἀναστροφή μαζί του, στενοχωριότανε κι ἀνησυχούσε. Σήκωσε τὰ χέρια του, λοιπόν, καὶ προσευχήθηκε στὸ Θεὸ νὰ πληροφορήσει τὸν Γέροντα γιὰ τὴν ἀνησυχία του, ὥστε νὰ μὴν ἀργήσει νὰ ἔρθει στὸ Μοναστήρι-

ρι. Ίσως αὐτὴ τὴ στιγμὴ — σκεφτόταν — νὰ ἔχει ἀποκάμει ἀπὸ τὴ νηστεία καὶ τὸν κόπον ὁ Γέροντας. Ὡ, ἂν ἦταν ἐδῶ νὰ τοῦ προσφέρω νὰ φάει κάτι καὶ νὰ τοῦ δώσω νὰ πιεῖ λίγο ζεστὸ τσαΐ!». Τὴν ἄλλη μέρα πρωὶ-πρωὶ, ἰδοὺ ὁ Γέροντας μπροστὰ στὸ μαγειρεῖο τοῦ φίλου του, καὶ στὰ χεῖλη του ν' ἀνθίζει ἓνα χαμόγελο: «Ὅριστε, ἀδελφέ μου, κατὰ τὴν ἐπιθυμία σου, κατέβηκα ἀπ' τὶς κορφές τοῦ Ἄθωνα, καταπονημένος ἀπὸ τὴν τόση κούραση καὶ μὲ τὰ πόδια μου σκισμέν' ἀπὸ τὰγριολίθαρα. Πές μου, λοιπόν, τὸ τσαΐ σου ἀξίζει τόσον κόπο;». Ὁ ἀδελφὸς ἐθαύμασε γι' ἄλλη μιὰ φορά τὸ διορατικὸ τοῦ Γέροντα καὶ τοῦ ζήτησε συγχώρεση, γιὰ τὸν τόσο κόπο ποὺ ἔκανε γιὰ νὰ ῥθει κοντὰ του.

Πρέπει ἀπ' τὸ παραπάνω γεγονὸς νὰ συμπεράνουμε, πὼς ὁ πατὴρ Ἄνθιμος ἀγαποῦσε τὸν φίλο του διακονητὴ καὶ πολὺ συχνὰ τὸν παρηγοροῦσε στὶς θλίψεις του, ἢ τὸν δυνάμωνε μὲ τὶς ἐνθαρρυντικὲς συμβουλές του. Ἐνίοτε, βέβαια, διακρίνοντας κάποια πτώση ἢ κάποιο ἐλάττωμά του, τὸν διόρθωνε μὲ μιὰ στοργικὴ παρατήρηση, ἢ μ' ἓναν αὐστηρὸ ἔλεγχο. Ἀλλὰ κ' ἐκεῖνος, ὅταν βρίσκονταν σὲ κάποια δύσκολη στιγμὴ, ἀναζητοῦσε τὸν π. Ἄνθιμο. Ἔτσι, μιὰ φορά, ὅταν τοῦ ἔτυχε μιὰ βαρεῖα λύπη, ποὺ γινόταν λίγο-λίγο ἀκηδία, μὴν ξέροντας πὼς νὰ λυτρωθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, προσευχήθηκε πάλι στὸ Θεό, νὰ τοῦ στείλει τὴν παρηγορία τοῦ π. Ἄνθιμου. Δὲν πρόλαβαν νὰ περάσουν λίγες ὥρες καὶ νὰ σου, φανερώθηκε μπροστὰ τοῦ ὁ π. Ἄνθιμος. Ὁ θλιμμένος ἀδελφός, βλέποντάς τον ξαφνικὰ ἐμπρός του, καταχάρηκε. Τοῦ ἔβαλε μετάνοια καὶ τὸν ρώτησε: «Πῶς ἔγινε, πάτερ μου, καὶ ἦρθες τῶρ' ἀκριβῶς ποὺ σ' ἔχω τόσην ἀνάγκη;». Κι ὁ Γέροντας τοῦ ἀπαντᾷ χαμογελώντας: «Ἀδελφέ μου, ἐσὺ ἤθελες νὰ μεῖς ἰδεῖς καὶ παρακάλεσες γι' αὐτό: ὀρίστε, λοιπόν, ποὺ ὁ Θεὸς μ' ἔστειλε σὲ σένα!».

*

Μιὰ χρονιά, παραμονὴ τῆς πρώτης Ὀκτωβρίου, ὅπου στὸ ρωσικὸ μοναστήρι γίνεται ὁλονύκτιος ἀγρυπνία καὶ γιορτάζεται ἡ Σκέπη τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἔφτασε, κατάκοπος κ' ἔτοιμος νὰ ξεψυχήσει, ὁ π. Ἄνθιμος. Στὴν ἀνησυχία καὶ στὶς ἐρωτήσεις τοῦ φίλου του τραπεζάρη ἀπάντησε: «Αὐτὴ τὴ νύχτα βρισκόμουν κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ζωγράφου, στὴν ἔρημο, καὶ προσευχοῦμαι ὄρθιος ἐπάνω σὲ μιὰ μεγάλη πέτρα. Τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς μου, εἶδα τὴ Μητέρα τοῦ Θεοῦ νὰ κατεβαίνει ἀπ' τὸν οὐρανὸ στὸ μοναστήρι σας. Μ' αὐτὴ τὴν ὄπτασία γέμισε ἡ ψυχὴ μου χαρὰ καὶ ἀγαλλίαση καὶ βιάστηκα νὰ φτάσω γρήγορα ἐδῶ, νὰ τὴν προλάβω, ὥστε, μαζί μὲ ὅλους τοὺς ἀδελφούς, νὰ σκεπάσει κ' ἐμένα τὸν ἁμαρτωλὸ μὲ τὸ ἅγιο μαφόρι της. Ὅμως, καθὼς ἄρχισα νὰ τρέχω πρὸς τὰ ἐδῶ, ξαφνικὰ καὶ δίχως νὰ τὸ περιμένω, πετάχτηκ' ἐπάνω μου ἓνα μεγάλο φίδι καὶ μὲ δάγκωσε πολὺ δυνατὰ

στό πόδι. Κατάλαβα, ὅτι, κατὰ παραχώρηση Θεοῦ, ὁ πονηρὸς θέλησε νὰ μοῦ στερήσει, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὴν χαρὰ, τὴν πνευματικὴν ὠφέλεια καὶ παραμικρὴν προσοχὴν, ἀντίθετα, μάλιστα, ἄρχισα νὰ τρέχω πιὸ γρήγορα, νὰ φτάσω πιὸ νωρὶς στό μοναστήρι σας». Ἐσκυψε τότε ὁ μοναχὸς φίλος του καὶ εἶδε τὸ δαγκωμένο πόδι: ἡ πληγὴ ἦταν πολὺ σοβαρὴ καὶ ἀπὸ μέσα της ἀνέβλυζε ἀσταμάτητα τὸ αἷμα. Ὁ μοναχὸς σταυροκοπήθηκε καὶ ψιθύρισε κάποια θαυμαστικὰ λόγια. Ἦταν μᾶλλον γιὰ τὴν ἀπειρὴ ἀγάπη τοῦ Γέροντα πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὴ Σκέπη τοῦ ἁγίου Ὁρου, τὴν Παναγία, ἀγάπη ποὺ τὸν εἶχε κάμει ἐντελῶς ἀναίσθητο στοὺς πόνους καὶ στὰ σωματικὰ παθήματα!

*

Τὴ χρονιά τοῦ 1862 τὸ ἅγιον Ὄρος γνώρισε ἓνα χειμῶνα βαρύτερο — καὶ στό κρῦο καὶ στό χιόνι. Τὸν καιρὸν ἐκεῖνο ὁ π. Ἄνθιμος βρισκόταν κοντὰ στὶς κορυφές τοῦ Ἄθω, στὴ βαθεῖα ἔρημο, καὶ ζοῦσε μέσα στὴν κουφάλα ἐνὸς δέντρου. Ἐπесе ἡ βαρυχειμωνιά καὶ τὸ μπόλικο χιόνι σκέπασε τὰ πάντα, κλείνοντας ὅλους τοὺς δρόμους. Ἐκεῖ ἀποκλείστηκε ὁ Γέροντας καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ξεμυτίσει. Πέρασε μέσα στὴν κουφάλα τοῦ δέντρου 46 μέρες καὶ 46 κατάψυχρες νύχτες, δίχως ζεστασιά, καὶ δίχως ψωμί. Ἄλλοτε, τέτοιον καιρὸ, σχεδὸν πάντοτε, βρισκόταν κοντὰ στό ρωσικὸ μοναστήρι. Τώρα, μ' αὐτὴ τὴ βαρυχειμωνιά, ποῦ νὰ βρῖσκεται ὁ Γέροντας; Οἱ φίλοι του ἄρχισαν ν' ἀνησυχοῦν σοβαρά. Φοβοῦνταν μήπως ἔχει ἀποκλειστεί στὴν ἔρημο κ' ἔχει κρεμαστεῖ σάν κρουσταλιασμένο σπαθὶ σὲ κάποιον βράχο ἀπὸ τὸ φοβερὸ κρῦο. Κ' ἐκεῖ ποῦ τὸν εἶχαν σχεδὸν ξεγράψει ἀπὸ τοὺς ζωντανούς, τὴν τεσσαρακοστὴ ἐβδόμη ἡμέρα ἔφτασε ὁ Γέροντας στό ρωσικὸ μοναστήρι σ' ἐλεεινὴν κατάσταση. Ἦταν ἐξαντλημένος φοβερά, καὶ τὸ πρόσωπό του καὶ τὰ χέρια του γεμάτα κρυοπαγήματα. Ὁ φίλος του, ποῦ ἦταν τόσο στενοχωρημένος, μόλις ἀνέλπιστα τὸν εἶδε, ἀνέκραξε, ὄλος χαρὰ: «Ἄχ, πάτερ μου, ἐσὺ εἶσαι; Κ' ἐμεῖς εἶχαμ' ἐντελῶς ἀπελπιστεῖ πὼς θὰ σὲ ξαναβλέπαμε!... Ποῦ ἦσαν ὅλον αὐτὸ τὸν καιρὸ, γέροντά μου;». Κι ὁ γέροντας ἀπαντᾷ μὲ τὸ γνωστὸ του χαμόγελο: «Ἔ, μέσα στὴν κουφάλα ἐνὸς δέντρου καθόμουν». «Μά, καὶ τί εἶχες ἐκεῖ μέσα νὰ τρῶς, πάτερ μου;», τὸν ρώτησε ὁ μοναχός. — «Ἀδελφέ μου, Βίκτωρ, — ἀπαντᾷ τότε ὁ Γέροντας — τὸ τί ἐτράβηξα τόσον καιρὸ, ἀπὸ τοὺς δαίμονες καὶ τὸ κρῦο, ὁ Θεὸς μόνο τὸ γνωρίζει! Ἐρχότανε στιγμές, ποῦ κ' ἐγὼ ἀπελπίζομουν κ' ἔλεγα πὼς ἔφτασε τὸ τέλος μου. Ἀλλὰ ὁ ἅγιος Ἰωάννης, ὁ Βαπτιστὴς τοῦ Κυρίου μας, φανερώθηκε σ' ἐμένα τὸν ἁμαρτωλὸ καὶ μοῦ ἔσωσε τὴ ζωὴ ἀπὸ βέβαιον θάνατο»!

*

Μι' ἄλλη φορά, ὁ π. Ἄνθιμος ἔκαμε πέντε μῆνες νὰ περάσει ἀπ' τὸ ρωσικὸ μοναστήρι. Οἱ μοναχοὶ αὐτοῦ τοῦ μοναστηριοῦ, μὴ γνωρίζοντας τὴν αἰτία, ἄρχισαν νὰ βάζουν χίλια δυὸ μὲ τὸ νοῦ τους καὶ δὲν ἐβρίσκανε ἄκρη στὶς ἀπορίες τους. Τοὺς παίδευαν οἱ λογισμοὶ τους: μήπως κάποιος τὸν εἶχε πικράνει ἢ καὶ προσβάλει; Δὲν ἤξεραν τί νὰ ὑποθέσουν, κι ἀνησυχοῦσαν. Ὁ πνευματικὸς τοῦ ρωσικοῦ γνώριζε κάποιον ἐρημίτην ἡσυχαστή, πού ἦταν τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ π. Ἄνθιμου· τὸν κάλεσε, λοιπόν, καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ ψάξει νὰ βρεῖ τὸν π. Ἄνθιμο καὶ μὲ τρόπο νὰ μάθει γιατί ἔχει τόσον καιρὸ νὰ φανεῖ στὸ ρωσικὸ! Βρῆκε τότε ὁ ἐρημίτης τὸν π. Ἄνθιμο, τὸν ρώτησε γιατί δὲν περνοῦσε πιά ἀπὸ τὸ ρωσικὸ μοναστήρι, κ' ἐκεῖνος τοῦ ἀπάντησε: «Ὡς ὅτου δὲν μ' ἐπαινοῦσαν καὶ δὲν μὲ τιμοῦσαν ἐκεῖ σὰν ἅγιο, ἀγαποῦσα νὰ πηγαίνω πολὺ συχνά· τώρα, ὅμως, δὲν θέλω νὰ πηγαίνω, γιατί ὄχι μονάχα δὲν εἶναι ὠφέλιμο γιὰ τὴν ψυχὴ μου, ἀλλὰ εἶναι κ' ἐπικίνδυνο κιόλας νὰ βλαβῶ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού δὲν πάω. Τὴν τελευταία φορά, πού ἦμουν ἐκεῖ, ἔπεσε στὰ πόδια μου ἕνας ἱερομόναχος, λέγοντάς μου: ' Ἄγιε πάτερ, εὐχεσθε γιὰ μένα τὸν ἁμαρτωλό, νὰ σωθῶ δι' εὐχῶν σας '. Κ' ἐγὼ δὲν τοῦ εἶπα τίποτε, ἀλλ' ἀπομακρύνθηκα ὕστερ' ἀπὸ αὐτά. Βλέπεις, λοιπόν, τώρα: πῶς μπορῶ πιά νὰ πηγαίνω ὅπως πρῶτα ἐκεῖ; Καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἀγαπῶ τόσο πολὺ ἐκεῖνο τὸ μοναστήρι, δὲν μπορῶ πλέον νὰ πηγαίνω τόσο συχνά, ὅσο πρῶτα, μιὰ πού μοῦ ἀποδίδουν τιμὲς πού πρέπουν μονάχα σὲ ἁγίους...». Βέβαια, ὕστερ' ἀπὸ αὐτό, ὁ π. Ἄνθιμος πῆγε κ' ἐπισκέφθηκε — κάπως κρυφά — τὸ ρωσικὸ μοναστήρι καὶ κατέλυσε στὸν φίλο του τραπεζάρη, στὸν ὁποῖον ἐμπιστευότανε, κατὰ καιροὺς, μερικὲς πτυχὲς τοῦ βίου του. Κι ὅταν ὁ ἀδελφὸς διακονητὴς τοῦ ἐτοίμασε νὰ φάει κάτι, ὁ Γέροντας τοῦ λέει: «Ἄδελφέ μου, χθὲς ἐπισκέφθηκε τὸ μοναστήρι σας ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων!» Ὅντως, τὴν προηγούμενη μέρα, πού ἦταν Κυριακὴ, εἶχεν ἔρθει στὸ ρωσικὸ — μεγάλο τότε — μοναστήρι ἕνα πλῆθος ἀπὸ φτωχοὺς ἐρημίτες, ἀπὸ τὶς ἐρημικὲς σκῆτες καὶ τ' ἀπομακρυσμένα κελλιά, ἀκόμα καὶ πολλοὶ κοσμικοὶ, στοὺς ὁποίους ὄχι μονάχα παρέθεσε πλούσια τράπεζα τὸ μοναστήρι, μὰ τοὺς ἐχορήγησε καὶ διάφορες προμήθειες νὰ πάρουν μαζί τους.

*

Ὁ πατὴρ Ἄνθιμος, ὁ νεώτερος «διὰ Χριστὸν σαλὸς» ἅγιος, δὲν εἶχε πουθενά μόνιμη κατοικία καὶ στέγη. Ἡ κάθε γωνιά, τὸ κάθε φαράγγι, ὁ κάθε βράχος κ' ἡ κάθε κουφάλα δέντρου μπορούσε, ἀνάλογα μὲ τὸν καιρὸ, νὰ γίνῃ κελλί του. Περνοῦσε ἀπ' ὅλα τὰ κελλιά, τὶς σκῆτες καὶ τὰ μοναστήρια τοῦ ἁγίου Ὅρους. Λίγο συχνότερα, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ἐπισκέπτονταν τὸ ρωσικὸ μοναστήρι. Τὸν τελευταῖο χρόνον τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς του ἔζησε κάπου κοντὰ στὸ βουλγάρικον μοναστήρι, τοῦ Ζωγράφου, καὶ πολὺ συχνά

δούλευε κεί, βοηθώντας στὸ χτίσιμο τοῦ μοναστηριοῦ, κουβαλώντας μὲ ζήλο πέτρες, νερό κι ἄλλα ὑλικά. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1867, ὁ μεγάλος ἀγιορείτης ἀσκητής, ἐπισκέφθηκε γιὰ τελευταία φορὰ τὸ ρωσικὸ μοναστήρι, ποῦ τόσο τὸν ἀνέπαυε. Μπῆκε στὸ μοναστήρι, προσκύνησε, κ' ὕστερα τράβηξε κατ' εὐθείαν στὸ μαγειρεῖο, ν' ἀνταμώσει τὸ φίλο του. Ἐκεῖ περάσανε πολλὴν ὥρα, συζητώντας ψυχοφελῆ θέματα, καὶ ιδιαίτερα πῶς μπορεῖ ὁ μοναχὸς νὰ νικᾷ τοὺς πονηροὺς λογισμοὺς καὶ τ' ἁμαρτωλά πάθη. Τελειώνοντας, λέγει ὁ π. Ἄνθιμος στὸ φίλο του: «Τώρα, ἀδελφέ μου, πρέπει ν' ἀσπασθοῦμε ἀλλήλους, γιατί δὲν θὰ ξαναἰδωθοῦμε πιά ἐδῶ κάτω. Δὲν θὰ ξανάρθω στὸ μοναστήρι σας, γιατί πολὺ σύντομα φεύγω ἀπὸ τοῦτο τὸν κόσμο»!

Καὶ τοῦτος ὁ λόγος του δὲν ἄργησε νὰ ἐκπληρωθεῖ, ὡσὰν τις ἄλλες προφητεῖες του. Τὴν ἴδια χρονιά, πρὸς τὰ τέλη Νοεμβρίου, ἦρθε στὸ μοναστήρι τοῦ Ζωγράφου, κ' ἐκεῖ ἔπεσε ἄρρωστος. Τὸν ἔβαλαν στὸ νοσοκομεῖο τοῦ μοναστηριοῦ, ὅπου ἔμεινε ἄρρωστος ἐπὶ 12 μέρες. Στις 9 Δεκεμβρίου τοῦ 1867, ὅπως τὸ εἶχε προῖδει, ὁ π. Ἄνθιμος, ἄφηνε τὴν ψυχὴ του στὰ χέρια τῶν ἀγγέλων, καὶ τὸ πολυκουρασμένο καὶ πονεμένο σῶμα του στὴ μάνα γῆ, ν' ἀναπαυθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς κόπους καὶ τοὺς ἀσκητικοὺς ἀγῶνες του. Ἡ πρὸς Κύριον ἐκδημία του ἦταν ἡρεμὴ καὶ εἰρηνικὴ, ὅπως ὁ ὕπνος τῶν νηπίων — τῶν ὁποίων τὴν πολιτεία καὶ τὴν καθαρότητα εἶχε ἀκολουθήσει σ' ὅλο τὸ βίο του, ὁ ἅγιος Ἄνθιμος.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Γ. Θ. Παπαβασιλείου, Καθηγητού Μικροβιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών - Βασιλείου Π. Ρόζου, Υφηγητού της Ιστορίας της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Εγχειρίδιον Ιστορίας της Ιατρικής*, τόμος Α': Από της προϊστορικής εποχής μέχρι της Αναγεννήσεως, Αθήναι 1979, σελ. 324, εικόνες 107.

Πολλάκις μετά την σπουδὴν καὶ μελέτην, τὴν διασάφησιν καὶ ἑρμηνεῖαν κειμένων τῆς κλασσικῆς γραμματείας, ὅπερ θεμελιώδες καὶ κύριον ἔργον τοῦ κλασσικοῦ φιλολόγου ἀποτελεῖ, περιήλθον εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἀσχοληθῶ καὶ περὶ τὴν ἀνάλυσιν κειμένων καὶ τῆς ἱατρικῆς ἐπιγραφματείας τῶν ἀρχαίων χρόνων. Ὑψηλὴν σημασίαν ἔχουσιν τὰ κείμενα ταῦτα οὐ μόνον ἀναφορικῶς πρὸς τὴν πρόοδον καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἱατρικῆς Ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν φιλολογίαν καθόλου, τὰς ἠθικάς, κοινωνικάς καὶ θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις καὶ πεποιθήσεις τῶν ἀσυγκρίτων εἰς σοφίαν καὶ ἀρετὴν προγόνων ἡμῶν. Ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ὅτε ἤκμασεν ὁ περίοδος Ἑλλην ἱατρῶν Ἱπποκράτης, μέχρι σήμερον διὰ μέσου εἴκοσι πέντε περίπου αἰῶνων εὐρύτατα ἀπασχολεῖ ἱατροὺς τε καὶ φιλολόγους τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου τούτου θεράποντος τοῦ Ἀσκληπιοῦ, διότι τοῦτο πλουτίζει, κατευθύνει καὶ προάγει εὐστόχος τε καὶ ἐνδελεχῶς τὴν ἱατρικὴν ἐπιστήμην ἐπ' ἀγαθῇ τῆς υἰείας τῆς ἀνθρωπότητος.

Ὁμολογητέον ἀτυχῶς, ὅτι μεταξὺ τῶν ἐκδοτῶν τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱατρῶν ἢ τις ἢ οὐδεὶς Ἑλλην ἀναγράφεται, εἰ καὶ ὑπὸ τὸν αἴθριον οὐρανὸν τῆς χώρας ἡμῶν συνέστησαν ταῦτα. Ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα ἐκάστοτε παρήγορον ἐπιστημονικὸν ἢ πνευματικὸν καθόλου γεγονός ἢ κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν ἐπιτελουμένη ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ἑκδοσις οἰκείων ἐργασιῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ διασάφησιν τῶν ἔργων ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱατρῶν. Τοιαύτην ἐργασίαν ἀποτελεῖ τὸ καταγραφὴν ἤδη ἀνωτέρω «*Εγχειρίδιον Ἱστορίας τῆς ἱατρικῆς*». Ὁ πρῶτος τόμος αὐτοῦ, ὅστις συνέστη διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς συνεργασίας τοῦ κ. Παπαβασιλείου, Καθηγητοῦ τῆς Μικροβιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Αθηνῶν, καὶ τοῦ κ. Ρόζου, Ὑφηγητοῦ τῷ 1979 τῆς Ἱστορίας τῆς ἱατρικῆς ἐν τῷ αὐτῷ Πανεπιστημίῳ καὶ νῦν Καθηγητοῦ τοῦ αὐτοῦ μαθήματος ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἰωαννίνων.

Κρίνων ἐνταῦθα τὸ ἔργον τοῦτο θὰ ἐπεθύμουν ὅπως ὁμολογήσω, ὅτι τὴν καλλιτέραν καταξίωσιν αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ συμβουλὴ καὶ σύστασις ἐπιμελοῦς αὐτοῦ ἀναγνώσεως ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Οἱ συγγραφεῖς θαρρούντως οὐδαμῶς ἐξήτησαν τὴν συνεργασίαν φιλολόγων. Ἀμφότεροι οὗτοι εἶναι ἀριστοὶ γνόσται τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἱατρικῆς γραμματείας, εἰς ἃ παραπέμπουσι τὸν ἀναγνώστην μετὰ θαυμασίας ὄντως φιλολογικῆς ἀκριβείας, ἣν θὰ ἐξήλευε πᾶς φιλόλογος. Μακρὰ καὶ πολυσημάντος εἶναι ἡ παρεχόμενη βιβλιογραφία· περιέχει αὐτὴ μετὰ σαφηνείας καὶ .ἣς ὀφειλομένης ἐπιμελείας πάντα τὰ σπουδαιότερα ἱατρικὰ ἔργα τῶν νεωτέρων χρόνων, ἅτινα οἱ συγγραφεῖς ἀδιαπτότως ἔχουσι πρὸ ὀφθαλμῶν εὐστόχος τε καὶ εὐμεθόδως ὡς φίλεργοι καὶ ἀκάματοι μέλισσαι ἀναλαμβάνουσιν ἐξ αὐτῶν πᾶν, ὅ,τι σπουδαῖον εἶναι καὶ ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας. Αἱ παρεμβαλλόμεναι ὑπὲρ τὰς ἑκατὸν ἀξιολογῶνται εἰκόνας δεσμεύουσιν τοῦ ἀναγνώστου ἀδιαπτότως διαφέρον τε καὶ προσοχὴν· διευκολύνουσιν αὐτὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ἔργου οὐ μόνον παρὰ τοῖς ἱατροῖς ἢ τοῖς φιλολόγοις, ἀλλὰ καὶ παρὰ παντὶ ἄλλῳ ἀναγνώστῃ οὐχὶ ἀκριβῶς ἐξ ἐπαγγέλ-

ματος άσυχολουμένω περί τήν σπουδήν και μελέτην τών οικείων έν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἱατρικῶν και φιλολογικῶν ἢ επιστημονικῶν καθόλου προβλημάτων.

Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἔργου: «Ἱατρική κατά τήν προϊστορικὴν ἐποχὴν», περιγράφονται τὰ «Στάδια τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς». Ἡ Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ νόσος ὁμως προϋπήρξεν αὐτοῦ. Ἄνευρεθέντα σκελετικά ἀπολιθώματα ζῶων παρέχουσιν ἡμῖν ἐκδηλα σημεῖα διαφόρων νόσων. Ἐν συνεχείᾳ παρέχονται εἰδήσεις ἀναφορικῶς πρὸς τήν «Ἱατρικὴν τῶν πρωτογόνων λαῶν», τήν «Χειρουργικὴν» αὐτῶν, τήν «Παθολογίαν», τήν «Μαιευτικὴν», τήν «Φαρμακολογίαν» και τήν «Θεραπευτικὴν». Ἡ ἐπαγωγὸς περιγραφή τῶν πραγμάτων έν συνδυασμῷ πρὸς παρεμβολὴν σπουδαιοτάτων εἰκόνων συνέχει ἀδιάπτωτον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου, ὅστις νέας ἐκάστοτε γνώσεις κτᾶται ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἱατρικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων τῶν προϊστορικῶν χρόνων.

Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἔργου γίνεται λόγος περί τῆς «Ἱατρικῆς τῶν Μεσοποταμιῶν» κατά τήν προϊστορικὴν ὁμοίως περίοδον και περί τῆς «Ἱατρικῆς τῶν Αἰγυπτίων» ἀπόγως τῶν οικείων πληροφοριῶν βεβαιουμένων δι' εἰκόνων και ἐπιγραφικῶν μνημείων. Περαιτέρω γίνεται λόγος περί τῆς «Ἱατρικῆς τῶν Ἑβραίων», τῆς «Ἱατρικῆς τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λαῶν» (Περσίας, Ἰνδίας, Κίνας και Ἰαπωνίας).

Νῦν ἀναλαμβάνουσιν οἱ συγγραφεῖς μετ' ἐνθέρμου ζήλου και καθαρωτάτου επιστημονικοῦ πάθους τήν ἔρευναν τῆς «Ἱατρικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων και Λατίνων», τῆς «Παλαιολιθικῆς και Νεολιθικῆς περιόδου» και τῆς «Περίοδου τοῦ χαλκοῦ». Ἰδιαίτερα κεφάλαια ἀφιερῶνται εἰς τὸν «Μινωικὸν πολιτισμὸν», τοὺς «Μυκηναϊκοὺς χρόνους», τὸν «Ἀσκληπιόν», τὸν «Μελάμποδα», τὸν «Ἀρισταίον» και τὸν «Ἀμφιάραον». Μετὰ τῆς ὀφειλομένης πληρότητος παρέχονται αἱ οικεῖαι μυθολογικαὶ πηγαι.

Εὐρύν λόγον ποιοῦνται έν συνεχείᾳ οἱ συγγραφεῖς περί τῆς «Ἱατρικῆς τοῦ Ὀμήρου και τοῦ Ἡσιόδου» και τῆς «Ἱατρικῆς τῶν Ἀσκληπιείων». Πανταχοῦ ἐνταῦθα βεβαιῶσιν τὰ πράγματα διὰ τῆς παρεμβολῆς σπουδαιοτάτων εἰκόνων και ἐπιγραφικῶν μνημείων. Αἱ έν σελίσιν 115-125 παρεχόμεναι οικεῖαι παραπομπαι εἰς ἀρχαία κείμενα και εἰς νεώτερα συγγράμματα μαρτυροῦσιν ἐναργῶς τήν κλασσικὴν παιδείαν τῶν συγγραφέων και τήν βιβλιογραφικὴν αὐτῶν βαθεῖαν και ἀκριβῆ γνῶσιν. Διὰ τῶν παραπομπῶν τούτων διασαφῶνται ἐγκύρωμα πολλὰριθμα ζητήματα τοῦ ἱατρικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων. Ἄπόγως καταγράφονται τὰ ἀρχαία κείμενα.

Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου μέρους: «Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱατρική» γίνεται λόγος περί τῆς «Ἱατρικῆς πρὸ τοῦ Ἱπποκράτους» και δὴ και εἰδικώτερον περί τῶν «Προσωκρατικῶν φιλοσόφων», περί τῶν «Σχολῶν» τῆς «Ἰωνίας», τῶν «Πυθαγορείων», τῆς «Ἐλέας», τῆς «Ἐφέσου» (Ἡράκλειτος), τοῦ «Ἀκράγαντος» (Ἐμπεδοκλῆς), περί τοῦ «Ἀναξαγόρου», «Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου», τῶν «Ἀτομικῶν φιλοσόφων», περί τῶν «Ἱατρικῶν Σχολῶν, τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως και ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος», περί τῆς «Ἱπποκρατικῆς Ἱατρικῆς», περί «Ἀνατομίας και Φυσιολογίας», «Παθολογίας και Θεραπευτικῆς», «Χειρουργικῆς», «Μαιευτικῆς και Γυναικολογίας». Πληθῆς εἰκόνων διασαφῶσιν τὸ κείμενον τοῦ ἔργου, ἐναργῆς και εὐληπτον καθιστῶσιν αὐτό. Ἰδιαίτερον τμήμα τῆς έν λόγῳ ἐργασίας ἀναφέρεται εἰς τήν «Περίοδον μετὰ τὸν Ἱπποκράτην» εἰς τοὺς «Διαδόχους τοῦ Ἱπποκράτους», εἰς τὸν «Πλάτωνα και Ἀριστοτέλην» και εἰς «Βασικοὺς χαρακτηρισ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης». Ἡ Ἱατρικὴ ἦτο ἢ κατ' ἐξοχὴν «τέχνη», ἥτις προσεφέρετο διὰ τήν παρατήρησιν και τὸ πείραμα. Ἐν τοῖς Ἱπποκρατικοῖς ἔργοις πλὴν τῆς παρατηρήσεως ἐμφανίζονται ἡμῖν και στοιχεῖα πείθοντα περί τῆς παρά τῶν Κῶων ἐκτελέσεως πειραμάτων ἐπὶ ζῶων ἢ ἀνθρώπων ἔτι. Ἐπιφανεῖς πειραματισταὶ ἦσαν ὁ Λεύκιππος, ὁ Εὐρυτος, μάλιστα δὲ ὁ Στράτων ὁ Λαμψακηνός, δι' οὐ μετηνέχθη ἢ Ἀριστοτελικῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου παραδόσεως εἰς τοὺς φυσιοδίφας τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Βα-

σικόν χαρακτήρα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἀποτελεῖ κυρίως ἡ καθιέρωσις ἐπιστημονικῶν δρων, ἢ σύγχρονος δηλαδή ὀρολογία, ἥτις ζωνῶς ἀπησχόλησε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀργότερον δὲ τὸν Γαληνὸν καὶ πολυαριθμοὺς σχολιαστάς. Αἱ παρεχόμεναι ἐν συνεχείᾳ «Παραπομπαί» μαρτυροῦσιν ἀπαξ ἐτι ἐναργῶς ὅτι οἱ συγγραφεῖς ἔχουσι πλήρη καὶ σαφῆ γνῶσιν τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἥς μετὰ πολλῆς ἀκρίβειας ἐπάγονται κείμενα ἄξια ἰδιαίτερας σπουδῆς καὶ μελέτης, καὶ τῆς νεωτέρας περαιτέρω γραμματείας, ἥς τὰ πολυπληθῆ ἔργα καὶ αἱ σελίδες αὐτῶν καταγράφονται ἐκάστοτε μεθ' ὑφίστης βιβλιογραφικῆς τάξεως καὶ ἐμπειρίας.

Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου μέρους γίνεται λόγος περὶ τῶν «Ἑλληνιστικῶν χρόνων» καὶ τῆς «Ἑλληνορρωμαϊκῆς περιόδου» καὶ δὴ εἰδικώτερον περὶ τῆς «Σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας» (Ἡρόφιλος, Ἐρασίστρατος καὶ ἐμπειρικοὶ ἰατροί). Ἰδιαίτερον τμήμα τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀναφέρεται εἰς τὴν «Ἱατρικὴν εἰς τὴν Ρώμην», εἰς τὴν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ «Υγειονομικὴν ὀργάνωσιν, ἱατρικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἄσκησιν τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος». Πολύτιμοι εἶναι αἱ παρεμβαλλόμεναι εἰκόνες λουτρῶν, νοσοκομείων, χειρουργικῶν ὀργάνων, μαιευτικῶν ἐργαλείων, λαβίδων κ.ο.κ. Κατάλογος Ἑλλήνων ἱατρῶν ἐν Ρώμῃ μετὰ συντόμου βιογραφικοῦ αὐτῶν σημειώματος διδάσκει ἡμᾶς πολλὰ περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως αὐτῶν ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ πόλει τῆς Δύσεως (Ἀσκληπιάδης ὁ Βιθυνός, Θεμίσων ὁ Λαοδικεὺς, Ἀνδρόμαχος ὁ Πρεσβύτερος, Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεὺς, Ἀρεταῖος ὁ Καππαδόκης). Ἰδιαίτερος λόγος γίνεται περὶ τοῦ ἐκ Περγάμου καταγομένου καὶ κατὰ τὸν δεῦτερον μ.Χ. αἰῶνα ἀκμάσαντος ἐξόχου ἱατροῦ Γαληνοῦ, περὶ τοῦ Κέλσου ἐν συνεχείᾳ καὶ Πλινίου τοῦ Πρεσβυτέρου. Πλούσιαι, ὡς πάντοτε, εἶναι αἱ ἀκολουθοῦσαι παραπομπαί εἰς τε τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νεωτέραν γραμματείαν. Ἡ συγκρότησις αὐτῶν μαρτυρεῖ εὐσυνείδητον τῶν συγγραφεῶν μόχθον, ἀμειπτον ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν, καθαρότητα καὶ αἴγλην κατὰ τὸν ἔλεγχον τῶν παντοειδῶν γραμματολογικῶν εἰδήσεων.

Ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου μέρους γίνεται λόγος περὶ «Μεσαιωνικῶν χρόνων» καὶ εἰδικώτερον περὶ τῆς «Ἱατρικῆς εἰς τὸν Ἀνατολικὸν Μεσαίωνα», περὶ τοῦ «Βυζαντίου» καὶ τῆς «Δογματικῆς Ἱατρικῆς», τῆς «Διαλύσεως» δηλαδή τῆς «Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας», τῆς «Ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ», τῶν «Ἱατρῶν τοῦ Βυζαντίου» (Ὁρειβσίου τοῦ Περγαμηνοῦ, Ἀετίου τοῦ Ἀμιδηνοῦ, Ἀλεξάνδρου τοῦ Τραλλιανοῦ, Παύλου τοῦ Αἰγινήτου, Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Νικολάου Μυρεψοῦ, Ἰωάννου Ἀκτουαρίου καὶ πολλῶν ἄλλων), περὶ τῆς «Προνοίας καὶ φιλανθρωπίας εἰς τὸ Βυζάντιον», τῆς «Μερίμνης ὑπὲρ τῶν πτωχῶν», τῆς «ὑπὲρ τῶν προσφύγων, ἐπαιτῶν, φυλακισμένων καὶ αἰχμαλώτων προνοίας», τῆς «ὑπὲρ τῶν δούλων, χηρῶν καὶ ὄρφανῶν μερίμνης», περὶ «Εὐαθῶν ἰδρυμάτων» (ὄρφανοτροφείων, λοσκοκομείων καὶ βρεφοκομείων, πτωχοτροφείων καὶ γηροκομείων, Ξενῶνων, νοσοκομείων καὶ λωβοτροφείων). Ἰδιαίτερα ἐν συνεχείᾳ τμήματα τοῦ ἔργου ἀναφέρονται εἰς τὴν «Ἀραβικὴν Ἱατρικὴν» (Ἀβικέννας, Ἀβερρόης, Μαιμονίδης καὶ ἄλλοι), τὴν «Ἱατρικὴν τῶν Ἑβραίων» καὶ τέλος τὴν «Μεσαιωνικὴν Ἱατρικὴν εἰς τὴν ἅπω Ἀνατολήν» (Κίνα, Ἰνδία, Ἰαπωνία). Πανταχοῦ διακοσμεῖται καὶ διασφαεῖται τὸ κείμενον διὰ τῆς ἐπαγωγῆς σπανιατάτων καὶ πολυτιμοτάτων εἰκόνων. Αἱ ἀκολουθοῦσαι «Παραπομπαί» εἶναι ἄξια ὡς πάντοτε παντὸς ἐπαίνου διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἐμβρίθειαν. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος περὶ τῆς «Ἱατρικῆς εἰς τὸν Δυτικὸν Μεσαίωνα», τῶν «Μοναστηρίων», τῶν «Ἱατρικῶν Σχολῶν», τῆς «Σχολῆς», δηλαδή, τοῦ Σαλέρνου, τῶν «Πανεπιστημίων καὶ τῶν νέων πνευματικῶν ρευμάτων», τῶν «Πανεπιστημίων εἰς Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν». Χρησιμωτάτη εἶναι ἡ ἐν συνεχείᾳ γενομένη «Γενικὴ ἐπισκόπησις τοῦ Μεσαίωου». Αἱ ἐκ χειρογράφων προερχόμεναι κατ' εὐστοχον ἐπιλογὴν εἰκόνες ἱατρικοῦ χαρακτήρος καὶ αἱ οἰκείαι τέλος «Παραπομπαί» εἶναι ὑπέρτεροι παντὸς ἐπαίνου.

Ὁ ἐν τέλει προστιθέμενος «Πίναξ κυρίων ὀνομάτων» διευκολύνει ἐν μεγάλῳ βαθμῷ τὴν ἀνετοκὴν καὶ ἐποφελῆ χρῆσιν τοῦ ἔργου.

Ἐκ τῆς γενομένης συντόμου ἀναλύσεως καὶ περιγραφῆς τοῦ ἐμβριθοῦς καὶ κατὰ πάντα λαμπροῦ περιεχομένου τοῦ «Ἐγχειριδίου Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς», ὅπερ μετὰ πολλῆς ἐπιστημονικῆς ἐδουλειδῆς παρέσχον τῇ Ἑλληνικῇ βιβλιογραφίᾳ οἱ ἐπιφανεῖς καθηγηταὶ Ἱατρικῆς κ.κ. Παπαβασιλείου καὶ Ρόζος, συνάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι χρησιμώτατον παντὶ Ἑλληνι, μάλιστα δὲ τοῖς ἰατροῖς, τοῖς φιλολόγοις καὶ τοῖς σπουδασταῖς κατ' ἐξοχὴν τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς φιλολογίας.

Ἐν τέλει θὰ ἐπεθύμουν, ὅπως ἐντόνωσ ἐξάρω τὸ εὐχαρι γεγονός, ὅτι τὸ ἀναλυθὲν ἐνταῦθα ἔργον εἶναι συντεταγμένον ἐν ὠραιότητι καθαρῶν νεοελληνικῶν λόγων ὅστις μόνος κατάλληλος εἶναι πρὸς σύνταξιν ἀνατέρω τύπου ἐπιστημονικῶν ἔργων. Ἡ ἀπόπειρα εἰσαγωγῆς εἰς ταῦτα τοῦ πτωχοῦ καὶ εὐκατασκευάστου δημοτικοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἄστοχον ἐγγεῖρημα, ὀλίσημα ὅπερ μοιραίως θὰ ἀποτύχη ἐν τῷ χώρῳ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ

Χράτς Μ. Μπαρτικιάν¹, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας*. Ἐμμετρῆ ἀρμενικῆ μετάφραση, μελέτη, σχόλια. Ἐκδόσις τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Σοβιετικῆς Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Ἀρμενίας, Ἐρεβάν 1978, 8ο, σελ. 232.

Ἡ ἔμμετρῆ μετάφραση τοῦ βυζαντινοῦ ἔπους «Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας» δημοσιεύθηκε στὴ σειρά «Λογοτεχνικὰ Μνημεῖα» τῆς Ἀρμενικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἔχουν ἐκδοθεῖ ἡ «Θεῖα Κωμῳδία» τοῦ Δάντη, ἡ «Κύρου Ἀνάβασις» τοῦ Ξενοφάντος, ἔργα τοῦ Σαίξπηρ κ.ά.

Ὁ Ἀρμένιος μεταφραστὴς τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα ἀπὸ τίς πολλῆς διασκευῆς τοῦ βυζαντινοῦ ἔπους διάλεξε ἐκείνη τῆς Ἀνδρου, ὅχι μόνον γιὰ τὴν θεωρήσει τελειότερη, ἀρχαιότερη καὶ πλησιέστερη πρὸς τὸ ἀρχικὸ πρότυπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πιστεῦει ὅτι ὁ συντάκτης τῆς βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν ἱστορία καὶ τὴν πραγματικότητα τῶν ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐχει μάλιστα τὴν ἄποψη ὅτι στὰ κάπως πιὸ ἐκτεταμένα κατορθώματα τοῦ Διγενῆ στὴν Ἀρμενικὴ Μεσοποταμίᾳ τῆς διασκευῆς αὐτῆς ὑπάρχουν ἀπλήρεις ἀρχαίων ἀρμενικῶν ἐπικῶν τραγουδιῶν, πού καὶ γι' αὐτὸ παρουσιάζει, ἡ διασκευὴ αὐτὴ, περισσότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἀρμένιο ἀναγνώστη. Ἡ ἔμμετρῆ μετάφραση, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 4778 στίχους, πιάνει καὶ τὸ σημαντικώτερο μέρος τοῦ βιβλίου πού παρουσιάζουμε (σελ. 7-160). Στὸ κείμενο ὑπάρχουν καὶ 265 ἐπεξηγηματικῆς ὑποσημειώσεις, πού δυστυχῶς δὲν δημοσιεύονται στὸ κάτω μέρος τῆς κάθε σελίδας, ἀλλ' ἔχουν τοποθετηθεῖ στὶς σελίδες 191-214, ἀναμφισβήτητα δυσχεραίνοντας τὴν ἀνάγνωση.

Μέχρι σήμερον ὁ μόνος ἐπιστῆμων πού μελέτησε τὸν Διγενῆ Ἀκρίτα ἀπὸ ἀρμενικῆ

1. Ὁ Χράτς Μπαρτικιάν γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὁ πατέρας του Μιχαὴλ κατέφυγε τὸ 1922, μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν. Ὁ πατέρας Μπαρτικιάν ἦταν δημοσιογράφος, ἐκδότης τῆς ἀρμενικῆς ἐφημερίδας «Ἀμρότς» (Ἀθῆναι 1935-37), ἀλλὰ καὶ φιλόλογος, ἔγραψε μάλιστα μιὰ ἀξιόλογη «Μυθολογία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1936), στὰ ἀρμενικά, πού προλόγισε ὁ τότε καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀδ. Ἀδαμαντίου. Τὸ 1946 ἡ οἰκογένεια Μπαρτικιάν ἐγκαταστάθηκε στὸ Ἐρεβάν ὅπου ὁ Χράτς συνέχισε τίς σπουδῆς του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς πόλεως. Μετὰ τὸ δίπλωμά του συνέχισε μεταπτυχιακῆς σπουδῆς στὸ Λένινγκραντ, ὅπου καὶ ὀνομάστηκε ὕφηγος. Ἡδὴ εἶναι Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Μεσαιωνικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀρμενικῆς

σκοπία ήταν ο N. Adonz¹, που κυρίως ασχολήθηκε με το πρόβλημα της ιστορικότητας των προσώπων, της εθνικότητός των, καθώς και του ρόλου που διαδραμάτισαν οι Παυλικιανοί στην δημιουργία αυτού του ίδιου του έπους. Τέλος ο Adonz προχώρησε και σε συγκρίσεις του Διγενή Ἀκρίτα με το αρμενικό έπος David de Sasoun (ή David et Meher), που οι διάφορες παραλλαγές και διασκευές του άρχισαν να συγκεντρώνονται σχεδόν σύγχρονα με τις παραλλαγές του Διγενή Ἀκρίτα. Τις απόψεις του Adonz προχώρησε στη συνέχεια ο πολυς Henri Grégoire², που όπως είναι γνωστό αφιέρωσε και πολλές άλλες μελέτες στον Διγενή³.

Ἡ μελέτη του βυζαντινού έπους από τον Μπαρτικιάν (σελ. 161-190), τον δόηξε στο συμπέρασμα ότι όχι μόνον ο ήρωας του έπους είναι διγενής, αλλά διγενές είναι και το έπος: στη δημιουργία του δηλαδή συνέβαλαν τόσο οι αίρετικοί Παυλικιανοί, όσο και η τοπική άριστοκρατία των ανατολικών επαρχιών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έχει όμως την γνώμη ότι οι Παυλικιανοί αυτοί δεν είναι οι σκληροί επαναστάτες των μέσων του Θ' αιώνα που τελικά βρήκαν καταφύγιο κοντά στους Ἀραβες, αλλά οι απόγονοί των, οι όποιοι μετά τον θάνατο του Βασίλειου του Α' και επί Λέοντος ΣΤ' συνηκολογώντας επέστρεψαν στην Αυτοκρατορία.

Όσον αφορά τον ίδιο τον Διγενή Ἀκρίτα, αυτός —κατά τον Μπαρτικιάν— δεν είναι εκ πατρός άραβας, αλλά παυλικιανός και έγγονός του γνωστού Χρυσόχειρος, ή δέ σχετική παρανόηση οφείλεται στο ότι τόσο στο Βυζάντιο, όσο και στο Χαλιφάτο οι Παυλικιανοί άρχηγοί Καρβέας και Χρυσόχειρ έθεωρούντο μουσουλμάνοι. Στην μελέτη του ο συγγραφέας έρευνά και το θέμα των άπελατών και πιστεύει ότι ή δράση τους άντανακλά την δράση των Παυλικιανών.

Κατά τον Μπαρτικιάν, ο χώρος, όπου διαδραματίζονται τα γεγονότα του βυζαντινού έπους, είναι ή Βυζαντινή Ἀρμενία, προχωρεί μάλιστα και σε τοπογραφικές συσχετίσεις (Χαρζιανή = Χορτζεάν, Χώρα του Ἡρακλέους = Ἀγγέλ Τούν κ.λπ.). Ἰδιαίτερα άπασχόλησε τον συγγραφέα και το θέμα του ήρωα Ἀγκύλα (της διασκευής Ἀνδρου και Τραπεζοδντος) και άποδεικνύει ότι στο βυζαντινό έπος υπάρχουν πυρηνές από τον κύκλο των τραγουδιών που αναφέρονται στον Ἀρμένιο ήρωα Ἀγγελιά, και που γιά πρώτη φορά καταγράφηκαν τον Ε' αιώνα, υπό Μωσσεώς του Χωρηνοῦ.

Στο βιβλίο υπάρχει και έπιμετρον. Μετάφραση και μελέτη του «Ἄσματος του Ἀρμούρη» (σελ. 215-227). Ὁ συγγραφέας έπισημαίνει τον ιδιαίτερα αντίαραβικό χαρακτήρα του έργου, χαρακτήρα που έχει και το αρμενικό έπος David de Sasoun, καθώς και άλλες όμοιότητες που υπάρχουν στα δύο έργα. Τέλος ή μελέτη κλείνει μ' ένα σύντομο εύρητήριο (σελ. 228-230).

Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν κι' έχει δημοσιεύσει περί τις 150 μελέτες, αὐτοτελείς ή σε περιοδικά της Σοβιετικής Ἐνώσεως και της Δυτικής Εὐρώπης. Ὅλες του σχεδόν οι μελέτες έχουν σάν θέμα τον αρμενικό μεσαίωνα και τις αρμενοβυζαντινές σχέσεις.

Ὁ Μπαρτικιάν διακρίνεται γιά τά φιλικά του αἰσθήματα πρὸς τὴν χώρα ὅπου γεννήθηκε, εἶναι παντρεμένος με ἑλληνίδα τοῦ Πόντου και ξανάρθε σὴν Ἀθήνα τὸ 1976, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ΙΕ' Διεθοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου. Πρόσφατα ἔγινε ἐπίτιμος ἑταῖρος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (τῶν Ἀθηνῶν) και ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

1. Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digénis Akritas, «Byzantinische Zeitschrift», Band XXIX (1929-30), SS. 198-227.

2. Ὁ Διγενής Ἀκρίτας. Ἡ Βυζαντινὴ Ἐποποιία σὴν Ἱστορία και σὴν Ποίηση, New York 1942' τὸ ἔργο γράφτηκε με τὴν συνεργασία τοῦ Π. Μορφόπουλου.

3. Οι σπουδαιότερες γύρω από τον Διγενή Ἀκρίτα μελέτες του Grégoire, με πρό-

Θά ήταν για τήν Ἑλληνική Ἐπιστήμη χρήσιμο — καί γι' αὐτό τό εὐχόμεστε — τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἔργου ποῦ ἀναφέρεται στήν σύγκριση τοῦ βυζαντινοῦ ἔπους μέ τήν ἀρμενική ἐπική ποίηση νά μεταφραζόταν καί νά δημοσιευόταν στά ἑλληνικά, εἴτε ἀπό τόν ἴδιο, εἴτε ἀπό ἕνα Ἀρμένιο φιλόλογο, ἀπό τοὺς τόσους, Μικρασιάτες κι' αὐτοὺς πρόσφυγες, ποῦ φιλοξενεῖ ἡ χώρα μας. Ἔτσι θά κερδίσαμε πολλὰ πράγματα, χρήσιμα ἀπό κάθε ἄποψη. Ὁ Διγενής ἔχει ἀναμφισβήτητα ξεπεράσει τὰ σύνορα τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ, παραλλαγές καί παράλληλά του ὑπάρχουν στοὺς Σλάβους, στοὺς Κούρδους, στοὺς Τούρκους, ἀλλά δυστυχῶς ἡ Ἑλληνική Ἐπιστήμη δλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς τοὺς ἀγνοεῖ¹.

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ - ΑΛ. ΚΑΛΦΑΓΙΑΝ

λογο τοῦ Α. Leroy-Molingen καί γενικό τίτλο *Autour de l'Épopée byzantine*, τοπώθησαν πρόσφατα στήν σειρά τῶν *Variorum Reprints* (London 1975).

1. Ἄπ' ὅτι ξέρομε μόνο μέ τὸν Τούρκο Κιόρογλου ἔχουν γίνει μέχρι σήμερα κάποιες σχετικὲς συγκρίσεις· σχετ. βλ. Ἰ. Παμπούκη, Διγενής ὁ Κιόρογλου, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. ΙΘ' (1949), σελ. 315-322. Στ. Κυριακίδου, Τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ καί τὸ τουρκικὸν λαϊκὸν μυθιστόρημα τοῦ Κιόρογλου, «Ἑλληνικά», τόμ. ΙΖ' (1962), σελ. 252-261.

Χ ρ ο ν ι κ ά

ΜΝΗΜΗ ΛΙΝΑΣ Π. ΤΣΑΛΔΑΡΗ

Στις 20 Νοεμβρίου 1981, ημέρα Παρασκευή και ώρα 7.30 μ.μ., ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» ὀργάνωσε στη μεγάλη του αίθουσα ἀναμνηστική ἐκδήλωση γιὰ τὴν ἀείμνηστη Δέσποινα τῶν Ἀθηνῶν Λίνα Παναγὴ Τσαλδάρη, Ἐπίτιμο μέλος του. Ἡ κ. ΑΛΕΚΑ Δ. ΜΑΝΤΖΟΥΓΙΝΟΥ ἐξεφώνησε τὴν κατωτέρω ὁμιλία:

Κύριε Πρόεδρε,

Σὰς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν τιμὴ νὰ με ἐπιλέξετε ὁμιλήτρια τῆς σημερινῆς ἐκδηλώσεως τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» μὲ θέμα, «Μνήμη Λίνας Τσαλδάρη» μίς ἀπὸ τὶς λίγες πού ὀνομάσθηκαν ἐπίτιμα μέλη του, ὡς ἀνταξίας κόρης τοῦ ἴδρυτοῦ του, τὸ 1865, διαπρεποῦς καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας στοῦ Παν/μιο Ἀθηνῶν, ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου.

Ἡ συγκίνηση, πού με κατέχει λόγω τῆς στενῆς συνεργασίας μου μαζί της, ἀπὸ τοῦ 1948, τῆς προσωπικῆς φιλίας καὶ ἐμπιστοσύνης, μὲ τὶς ὁποῖες με ἐτίμησε, εἶναι τόσο βαθειά, πού δὲν θὰ ἤθελα μέσα στὰ πλαίσια πραγματικῶν γεγονότων μίς φωτεινῆς σελίδας τῆς ἱστορίας μας πού ἔγραψε μὲ τὸ ἔργο της νὰ με παρασύρει σὲ ἐξάρσεις.

Ἄλλωστε, «τοσοῦτου ἀξιος ἕκαστός ἐστιν ὅσο ἀξιά ἐστι ταῦτα, περὶ ἃ ἐσπούδακεν» (Μάρκος Αὐρήλιος).

Ἄς ἀφήσωμε λοιπὸν ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐκοπίασε νὰ μιλήσουν κι ἄς καλέσουμε νῆρθον κοντὰ μας μνήμες ἀπὸ ἀφηγήσεις της σὲ φίλους καὶ συνεργάτες, ἐπιστολὲς καὶ ἔντυπα, κοινὲς ἀναμνήσεις, πληροφορίες ἀπὸ τὸ δίτομο ἔργο της πού σεμνὰ τιτλοφόρησε «Ἐθνικαί, Κοινωνικαί, Πολιτικαί Προσπάθειαι» κι ἀκόμα ἀπὸ τὴ συμβουλή τοῦ πατέρα της, γραμμῆν τὸν Μάρτιο τοῦ 1913, στοῦ νεανικοῦ της λεύκωμα: «Μὴ μιμοῦ κανένα. Προσπάθησε νὰ γίνης σὺ ἀφ' ἑαυτῆς ἀξία νὰ σὲ μιμοῦνται οἱ ἄλλοι».

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εἴμαστε στὸν πρῶτο Βαλκανικὸ Πόλεμο καὶ ἐν ὄψει τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Κυανοῦς Σταυρὸς ἀνέθεσε στὴν σύμβουλό του καὶ ἀδελφῆ, Ἄννα Σπυρίδωνος Λάμπρου, τὸ γένος Μπαλάνου, νὰ καλέσει νέες ἐθελόντριες, γιὰ νὰ περιθάλψουν τοὺς τραυματίες μας. Ἀνάμεσα στὶς νέες Ἀθηναῖες πού προσήλθαν μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ ἡ κόρη της Λίνα, εἰκοσιπέντε τότε χρονῶν.

Οἱ νέες ἐθελόντριες θὰ ἦταν βοηθοὶ μόνο, γιατί δὲν ἤξεραν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ κάμουν ἐπιδέσμους στοῦ μικροῦ Νοσοκομείου, ἀλλὰ καλὰ ὀργανωμένο, πού ὡς τότε ἦταν οἶκημα ἰδιωτικὸ καὶ εἶχε προσφερθεῖ γιὰ τὸν σκοπὸ.

Ἡ μεταφορὰ τῶν ἀδελφῶν ἔγινε μὲ ἀντιτορπιλικὸ ρωσσικὸ πού διέθεσε ἡ Πριγκήπισσα Ἑλένη τοῦ Νικολάου, ὑπὸ τὴν ὕψηλὴ προστασία τῆς ὁποίας τελοῦσε ὁ Κυανοῦς Σταυρὸς.

Καὶ φθάσανε ἀνήμερα τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, γιὰ ν' ἀντικρύσουν μὲ δάκρυα στὰ μάτια τὴν κυανόλευκὴ νὰ κοματίζει στοῦ Λευκοῦ Πύργου. Κι ἦταν:

«Γεμάτα τὰ παράθυρα
Γεμάτα τὰ μπαλκόνια
Στεφάνια σ' ὅλες τὶς γωνιές
Εἰς τὶς πλατεῖες κανόνια
Παρμένα ἀπὸ τὸ Βούλγαρο

ἀπ' τὴν Τουρκία παρμένα.
Καὶ μὲ τῆς νίκης τὸ σταυρὸ
μυριοστεφανωμένα»

(Στίχοι Σπυρ. Λάμπρου).

Ἡ Λίνα Λάμπρου, πού μὲ τίς ἄλλες νέες ἐθελόντριες ἐκπαιδεύτηκαν, ἑμέσως μετὰ, ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Μαρίνο Γερούλιανο καὶ Σπύρο Λιβιεράτο, θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ, πῆρε τὸ 1915 τὸ πτυχίον τῆς ἀδελφῆς τοῦ Κυανοῦ Σταυροῦ — πού συγχωνεύθηκε ἀργότερα μὲ τὸν Ἑλληνικὸ Ἐρυθρὸ Σταυρὸ— γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ στοὺς πολέμους πού ἀκολοῦθησαν: στὸν Πρῶτο Παγκόσμιον, τὸ 1917, στὸν Μικρασιατικὸ τὸ 1921, — στὸ διάστημα τοῦ ὁποίου τὸ Ἀρσάκειο εἶχε μετατραπῆ εἰς νοσοκομεῖον— καὶ στὸν Ἀλβανικόν, 1940-41.

Τὸ 1939 μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου στὴν Εὐρώπῃ καὶ ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἐπακτάσεώς του τῆς ἀνατίθεται ἡ ἐπείγουσα ὀργάνωσις ἐκπαιδεύσεως Σώματος Ἐπικούρων Ἐθελοντῶν τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου ἡ «Ἐλπίς», στὴν ἀεράμυνα καὶ τίς πρῶτες βοήθειες.

Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ «Λευκὴ Στρατιά», ὅπως τὴν ἔλεγαν, πού ἡ μὲν ἐκπαιδευσὴ τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐγίνε συμφῶνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ε.Ε.Σ. καὶ τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Προνοίας, ἡ δὲ πολὺπλευρῆ βοήθεια στοὺς ἀμάχους, στὸν πόλεμον πού ἀκολοῦθησε, τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Λίνας Τσαλδάρη, σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸν Γενικὸ Ἀρχίατρο καὶ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ. Τὸ 1945, σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν αἴθουσα, σὲ ἐπίσημη τελετῇ, οἱ ἀδελφὲς τῆς «Λευκῆς Στρατιᾶς» ἐνσωματώθηκαν, καὶ αὐτές, στὸν Ε.Ε.Σ.

Τὴν ἴδια ἐποχῇ, 1940-41, τῆς εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ Προεδρία τῆς Κρατικῆς Σχολῆς Ἐπισκεπτριῶν Ἀδελφῶν Νοσοκόμων, πού διατήρησε ὡς τὸ 1956, ὅταν ὑπέβαλε παραίτησιν προκειμένου νὰ πολιτευθῆ.

Στὰ πικρὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς, χρόνια πείνας καὶ ἐξαθλιώσεως μὲ ἰδιαίτερες ἐπιπτώσεις στὰ παιδιά, στοργικὴ μέριμνα γι' αὐτὰ εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τὰ ὕπουργεῖα Προεδρίας καὶ Παιδείας μὲ τὴν ἰδρυση Ἐφορίας μαθητικῆς ἀντιλήψεως. Στὴ Λίνα Τσαλδάρη ἀνετέθη ἡ Προεδρία καὶ ἡ εὐθὴν γιὰ τὴν λειτουργίαν 176 μαθητικῶν συσσιτίων πού προσπαθοῦσαν νὰ σιτίσουν 74.445 πεινασμένα καὶ ἐξαντλημένα παιδιά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ σκορβοῦτον, πελάγρα καὶ ἄλλα δεινὰ, συνεπεία ἀποβιταμίνωσεως. Ἡ ἀπάντησις τοῦ γερμανοῦ ἀρμοδίου, τὸν ὁποῖον εἶχε ἐπισκεφθεῖ ἡ Πρόεδρος γιὰ νὰ τοῦ ἐκθέσῃ τὸ ἀδιέξοδον, ἦταν, ὅπως ἡ ἴδια τὴν χαρακτήρισε, στεγνὴ καὶ τυπικὴ: «Θὰ τὸ ἐξω ὑπόψη μου μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν λαδιοῦ γιὰ τὸν στρατὸ κατοχῆς».

Γι' αὐτὸ ἦταν μεγάλη ἀνακούφισις ἡ βοήθεια τοῦ Διεθνoῦς Κομιτάτου καὶ τῶν Συλλόγων Ἐρυθροῦ Σταυροῦ μὲ γάλα, ἄλλα τρῶφιμα καὶ ἐφόδια πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ Λίνα Τσαλδάρη ἐξέφρασε τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς χώρας μας γιὰ τὴν συμπαράστασίν τους στὰ χρόνια τῶν δοκιμασιῶν μας, ὅταν ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Ε.Ε.Σ. μετέσχε στὴν α' μετὰ τὸν πόλεμον Διεθνή Διάσκεψιν Ἐρυθρῶν Σταυρῶν στὴν Στοκχόλμη, τὸ 1948.

Τὸ 1947 ἐκλέγεται Πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου τῶν Φίλων τοῦ Στρατοῦ. Μία ὀργάνωσις πού ἀπέβλεπε στὴν ψυχαγωγίαν τῶν νοσηλευομένων στρατιωτῶν μας, τὴν ἐπίλυσιν ἀτομικῶν τους ὑποθέσεων καὶ τὴν μέριμναν γιὰ τίς οἰκογένειάς τους. Ἦταν ἕνας νέος χώρος ἐθελοντικῶν ὑπηρεσιῶν στοὺς ἥρωικούς πολεμιστὰς μας — πέρα ἀπὸ τὸ πρωταρχικὸ καθῆκον τῆς νοσηλείας τους— ἀλλὰ τέτοιας σημασίας σὲ ἀνθρωπιά καὶ φροντίδα γιὰ τὸν ἄνθρωπον, τίς ψυχικὰς του ἀνάγκας, τὰ βάρσανά του καὶ τίς ἐνιες του, ὥστε ἡ προσφορὰ τοῦ Συνδέσμου νὰ τιμηθεῖ τὸ 1949 μὲ τὸ Μετάλλιον Ἐξαιρέτων Πράξεων.

Ἀπὸ τὸ 1950-56 ἡ Λίνα Τσαλδάρη διετέλεσε Πρόεδρος τοῦ Π.Ι.Κ.Π.Α. Ἦταν τὸ ἴδρυμα στὸ ὁποῖον εἶχε ἐργασθεῖ ἐθελοντικὰ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του, τὸ 1914, μὲ τὸν τίτλον «Πατριωτικὸς Σύνδεσμος Ἑλληνίδων» καὶ ἦταν ἐνήμερη τῶν σκοπῶν του καὶ τῶν εὐθυνῶν του,

* * *

Οι έξουθενωμένοι από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο λαοί, νικημένοι και νικητές, θέλησαν, με τον Καταστατικό Χάρτη του 'Αγ. Φραγκίσκου το 1945 και την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 'Ανθρώπου το 1948, να θεμελιώσουν μία νέα διεθνή τάξη. Βασισμένη σε ανθρωπιστικές αρχές, σε θεμελιώδεις ελευθερίες, σε άποκήρυξη της βίας.

Και υποσχέθηκαν να συνεργασθούν, να αλληλοβοηθηθούν για ένα καλλίτερο, ειρηνικό αύριο, και για μία δίκαιη μεταχείριση του ανθρώπου, χωρίς καμιά διάκριση, και με ιδιαίτερη αναφορά στην καθιέρωση ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Με την εφαρμογή της αρχής αυτής ή γυναίκα θα είχε συμμετοχή στη διοίκηση των κοινών, στη διεθνή εκπροσώπηση της χώρας της και στις αναπτυξιακές διαδικασίες. Θα είχε ίση άμοιβη για ίση εργασία με τον άνδρα και θα είχε προπαντός ίσες εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες.

Για την προώθηση των σκοπών αυτών τα 'Ην. Έθνη συνέστησαν στα πλαίσια αρμοδιότητας του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου την Έπιτροπή για τη θέση της Γυναίκας. Μέλη της έπιτροπής θα ήσαν αντιπρόσωποι των κρατών-μελών του Ο.Η.Ε., εκ περιτροπής, πλην των μονίμων αντιπροσώπων των πέντε μεγάλων δυνάμεων.

'Η Χώρα μας, που εξελέγη για πρώτη φορά για την τριετία 1949-51, όρισε ως αντιπρόσωπό της τη Λίνα Τσαλδάρη. Στην ήμερησία διάταξη της Έπιτροπής, που συνήλθε στο Λίβανο το 1949, πρώτες θέσεις είχαν τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, ή είσοδο ή στις δημόσιες υπηρεσίες, ή άσκηση δημοσίων λειτουργημάτων.

'Αν τα θέματα αυτά φαίνονται σήμερα ξεπερασμένα σε όλες τις χώρες, ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες — όσο και αν ή εφαρμογή στην πράξη δεν μάς ικανοποιεί αριθμητικά — όμως την εποχή εκείνη ήταν θέματα βασικά, με δυσκολίες για τις περισσότερες χώρες και εκείνες ακόμα που είχαν να παρουσιάσουν νέα προοδευτικά Συντάγματα και μεταπολεμική συγχρονισμένη νομοθεσία.

'Η ελληνίδα αντιπρόσωπος έπεβλήθη με τις πρώτες της παρεμβάσεις, την ενημέρωση και την ετοιμότητά της αλλά και το πνεύμα συνεργασίας με τις αντιπροσώπους των άλλων Κυβερνήσεων. Και εκεί που πολιτικές αντιθέσεις θα μπορούσαν να δημιουργήσουν οξύτητες, υπήρξε άμεμπτος, προς όφελος της χώρας μας, ο διπλωματικός της χειρισμός.

Γιατί, ως μη το ξεχνούμε, τα 'Ην. Έθνη είναι διεθνής πολιτικός οργανισμός και κατά τη συζήτηση όλων των θεμάτων υπάρχουν πάντα περιθώρια για νύξεις, αντεγκλήσεις και πολεμική. Οι γυναίκες αντιπρόσωποι στην έπιτροπή αυτή ανέλαβαν να μελετήσουν τα θέματα των συζητήσεων με τα προβλήματα που παρουσιάζονται στη χώρα τους, να τα προωθήσουν για επίλυση στα κρατικά όργανα, συνεργαζόμενες με την Κυβέρνησή τους.

Τότε ή Λίνα Τσαλδάρη ίδρυσε την Έλληνική Όμοσπονδία Γυναικείων Σωματείων που θ' ανταποκρινετο άμέσως στα ενδιαφέροντα και τα καθήκοντα της αντιπρόσωπου στην Έπιτροπή 'Ην. Έθνών, ενώ παράλληλα ή στενή συνεργασία με άλλες παλαιότερες γυναικείες οργανώσεις με γνωστή δράση και αγωνιστικές έμπειρίες αλλά και διεθνή συνεργασία με αντίστοιχες ξένες οργανώσεις στον τομέα των γυναικείων αίτημάτων ήταν απαραίτητη στην προώθηση και επίλυσή τους.

'Ετσι δημιουργήθηκε ή ομάδα των Συνεργαζόμενων Γυναικείων Σωματείων, από το Έθνικό Συμβούλιο Έλληνίδων, το Λύκειο Έλληνίδων, την Χ.Ε.Ν. Έλλάδος, τον Σύνδεσμο για τα δικαιώματα της γυναίκας, τον Σύνδεσμο Έλληνίδων Έπιστημόνων, τον Σύνδεσμο διανοουμένων γυναικών και την Έλληνική Όμοσπονδία Γυναικείων Σωματείων.

Και ως σήμερα, με διευρυμένη συνεργασία, τα Συνεργαζόμενα Γυναικεία Σωματεία κρατούν τη χρυσή τομή στις γυναικείες διεκδικήσεις. Το μέτρον.

'Αλλά τότε, ήταν ή εποχή που το «εκάστος έφ' ω' έτάχθη» ήταν αρχή. Τα ιδιωτικά

Σωματεία είχαν τους κοινωφελείς σκοπούς τους. Τα διδακτήρια την παιδεία. Τα Πανεπιστήμια την 'Επιστήμη. 'Όχι την Πολιτική και την κομματικοποίηση. Γι' αυτό και στά Συνεργαζόμενα Γυναικεία Σωματεία που άνεφερα, των οποίων τα στελέχη της συνεργασίας ήταν φυσικό να βρίσκονται μοιρασμένα στην κομματική τους τοποθέτηση σε μία περίοδο με έναλλαγές κυβερνητικές και κομματικούς ανταγωνισμούς όπως τότε, δέν δημιουργήθηκε ποτέ θέμα.

Με απόλυτη σύμπνοια και συνέπεια στις θέσεις τους για την επιτυχία κοινών στόχων, αλλά με επισκέψεις σε αρχηγούς κομμάτων, με πειστικά υπομνήματα και δημοσιογραφική καμπάνια επέτυχαν ως τό 1955 την ισότητα των 'Ελληνίδων στο δημόσιο βίο: Πολιτικά δικαιώματα — δημόσια λειτουργήματα.

'Η αλήθεια είναι ότι και τα ψηφίσματα και οι ενστάσεις της Γυναικείας 'Επιτροπής 'Ηνωμένων 'Εθνών, που άπευθύνοντο στις Κυβερνήσεις και διεβιβάζοντο άρμοδίως, δημιουργούσαν και στην κοινή γνώμη αλλά πρό παντός στους παράγοντες της πολιτικής ζωής ένα κλίμα, με άπηχήσεις από τη νέα διεθνή τάξη.

Και παράδειγμα ή Διεθνής Σύμβαση «περί πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών», που έψηφισε ή Αίνα Τσαλδάρη στην 'Επιτροπή κατά την άνοιξιάτικη σύνοδο του 1951, στο Lake Success, βοήθησε στην ψήφιση του νόμου που μās έδωσε πολιτικά δικαιώματα τό 1952, ενώ ή ίδια ή Διεθνής Σύμβαση με τις διαδικασίες του Διεθνούς 'Όργανισμού κυρώθηκε από την Βουλή, άργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1953.

Κι έδώ θά μου επιτρέψετε μία προσωπική άνάμνηση. Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή, την 28η Μαΐου 1952, ή Αίνα Τσαλδάρη —πράγμα πολύ σπάνιο— ήταν άρωστη με πυρετό και δέν μπορούσε να είναι μαζί μας. Μου ζήτησε όμως να της τηλεφωνήσω τα νέα όποια ώρα και άν τελειώναμε.

Και όταν, άργά μετά τα μεσάνυχτα, ό Πρόεδρος έκήρυξε «πραιωμένη» τη συζήτηση και οι βουλευτές έφώναζαν «δεκτόν», στο υπερπλήρες γυναικείο θεωρείο ξέσπασαν ένθουσιώδη χειροκροτήματα.

Και τότε ό Πρόεδρος όχι μόνο δέν διέταξε να κενωθεί τό θεωρείο που θορυβούσε, όπως γίνεται συνήθως, αλλά έστρεψε τό βλέμμα του με χαμόγελο επιδοκμασίας, όπως και όλοι οι βουλευτές, προς τις ισότιμες συμπαλιτίδες του θεωρείου.

'Ετήρησα την ύπόσχεσή μου και ή ξάφνιασα τη μεγάλη μου φίλη στον ύπνο του πυρετού, για να πληροφορηθεί με άσυγκρίτη χαρά ότι, επιτέλους, ό δρόμος της πολιτικής ήταν άνοιχτός για την 'Ελληνίδα. 'Ηταν μία είδηση που είχε, για τη Αίνα Τσαλδάρη, ιδιαίτερη σημασία.

Γιατί άκολουθώντας, τό 1918, τον έξοριστο πατέρα της στη Σκόπελο, έγνώρισε τον επίσης έξοριστο κορίνθιο πολιτικό Παναγή Τσαλδάρη, και παντρεύτηκαν τό 1919.

Μπαίνοντας έτσι στο χώρο της πολιτικής ζωής, με περισσότερα μάλιστα προβλήματα κι εύθυνες, άφ' ής ό άείμνηστος Παναγής Τσαλδάρης, λίγα χρόνια άργότερα, έγινε αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος και Πρωθυπουργός της 'Ελλάδας, ή Αίνα Τσαλδάρη είδε την πολιτική σαν μία έθνική άποστολή. 'Ενα καθήκον έναντι του τόπου και του λαού μας.

Και τη συνείδηση αυτή την μοιράστηκε με τον σύντροφό της, βοηθώντας, παραστέκοντας στο έργο του με την άσύλληπτη εύφυα της, την εύρυμάθεια και την εύθυκρία της, σ' όλες τις φάσεις και τις κρίσιμες ώρες της πολιτικής του ζωής.

Κι όταν μετά τό 1936 έμεινε μόνη στη ζωή και στις έμπειρίες του πολέμου, και τα διεθνή μεταπολεμικά ρεύματα την απέσπασαν από την άποκλειστική δράση στα κοινωνικά έργα για να την άναδείξουν στέλεχος σημαντικό του γυναικείου κινήματος, την πολιτική την είδε και σαν καθήκον έναντι του φύλου της.

Με τη διπλή της ιδιότητα, της έλληνίδας άντιπροσώπου στα 'Ην. 'Εθνη και της Προέδρου της 'Ελληνικής 'Ομοσπονδίας Γυναικείων Σωματείων, έκαλείτο συχνά να δώσει

συνεντεύξεις σε ελληνικά και ξένα περιοδικά, να μιλήσει σε Συλλόγους και συγκεντρώσεις όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στην έπαρχία, όπως στα Χανιά της Κρήτης το 1952 και στην Πάτρα το 1953, που της επιφύλαξαν πάντα ένθουσιώδη υποδοχή.

Στους λόγους της, έτόνιζε, ότι: «πρέπει η Έλληνις να αντιληφθή ότι έγινε πλέον σημαντικώτατος παράγων της πολιτικής, κοινωνικής και έθνικης υποστάσεως της Ελλάδος... και ότι πρέπει να ενειδητοποιούμε συνεχώς την έκτασιν των καθηκόντων μας».

Γι' αυτό, ακριβώς, και η επικοινωνία των Σωματείων μας με τις ξένες οργανώσεις δεν έπρεπε να έχει μοναδικό σκοπό τα γυναικεία θέματα, αλλά και τα έθνικά μας δίκαια, στα όποια η γυναικεία συμπαράσταση ήταν παράδοση στην ιστορία μας, και ανάγκη. Η ενημέρωση, λοιπόν, ή διαφώτιση των ξένων γυναικών την εποχή εκείνη θα μπορούσε να μάς προσφέρει θετικές υπηρεσίες.

Κρίσιμα έθνικά θέματα, στα χρόνια 1948-1955, ήταν: το Παιδομάζωμα, ή προσφυγή της Ελλάδος για την Κύπρο και οι ανήκουστοι βανδαλισμοί των Τούρκων σε βάρος των ελληνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, το 1955, για τους όποιους τα Συνεργαζόμενα Γυναικεία Σωματεία έκαναν δριμυτάτη κοινή διαμαρτυρία προς τις γυναίκες όλου του κόσμου, ενώ για τα έκκρεμη έθνικά μας θέματα εκδηλώθηκαν με άλυσι-δα ενεργειών προς όλες τις δυνατές κατευθύνσεις, ζητώντας τη δικαία ρύθμισή τους.

Η Λίνα Τσαλδάρη, ειδικότερα:

α) Ως Πρόεδρος του Π.Ι.Κ.Π.Α. και μέλος της Έπιτροπής Προνοίας Βορείων Έπαρχιών, που περιελήφθη στη Συντονιστική Έπιτροπή για την Προστασία των Παραμεθορίων Περιοχών από το Παιδομάζωμα, το 1948, και είδε από κοντά τα δραματικά περιστατικά του, κατάγγειλε το έγκλημα αυτό της γενοκτονίας στη Διεθνή Ένωση Προστασίας Παιδιού, ή όποια και αίτησε από τα 'Ην. Έθνη να λάβουν μέτρα ασφαλείας κατά της βίαιας μεταφοράς των παιδιών.

β) Ως αντιπρόσωπος στην Έπιτροπή για τη θέση της γυναίκας των 'Ην. Έθνών ένεγράψε το έθνικό μας θέμα στην ήμερησία της διάταξη ως: «το ζήτημα των Έλληνίδων μητέρων των όποιων τα τέκνα δεν επαναπατρίστησαν» και έπέτυχε ψηφίσματα της Έπιτροπής στις συνόδους του 1950 και του 1951, για τον επαναπατρισμό τους, με τη συνεργασία του Έρυθρου Σταυρού, ενώ

γ) Ως πρόεδρος της Έλληνικής Όμοσπονδίας Γυναικείων Σωματείων, στη Συνέλευση της Αμερικανικής Όμοσπονδίας Γυναικείων Λεσχών, στη Βοστώνη, το 1950, έπέτυχε όμόφωνο ψήφισμα προς τη Γεν. Συνέλευση 'Ην. Έθνών για την άμεση επιστροφή των παιδιών μας.

Σημειώνω, με την ευκαιρία αυτή, ότι οι αποφάσεις της Γενικής Συνελεύσεως και του Συμβουλίου Ασφαλείας για τον επαναπατρισμό των παιδιών μας με τη συνεργασία του Έρυθρου Σταυρού στηρίχθηκαν βασικά στις καταγγελίες της Έλληνικής Κυβερνήσεως, στις εκθέσεις της Ειδικής Έπιτροπής Ο.Η.Ε. για τα Βαλκάνια και στα ψηφίσματα και διαμαρτυρίες που ανέφερα.

Σχετικά με το Κυπριακό, που θα συζητητέο για πρώτη φορά στη Γεν. Συνέλευση του 1954 με βάση το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως του Κυπριακού λαού, η Λίνα Τσαλδάρη θα μετέσχε σ' αυτήν, όπως και το 1953, ως μέλος της Έλληνικής αντιπροσωπείας.

Για να ένισχυθούν οι προσπάθειες της αντιπροσωπείας μας είχε κριθεί σκόπιμη ή σύσταση, ενωρίτερα, Έπιτροπής Διαφώτισεως, από πολιτικά πρόσωπα, με σκοπό τη σωστή πληροφόρηση της δημοσίας γνώμης στις Η.Π.Α., των Έλλήνων όμογενών και των ιδιωτικών οργανώσεων.

Ός μέλος της έπιτροπής αυτής, η Λίνα Τσαλδάρη είχε συχνή επικοινωνία με τις γυναικείες οργανώσεις των Η.Π.Α. και της λατινικής Αμερικής, δεδομένου ότι μέλη της Έλληνικής Όμοσπονδίας ήσαν και Κυπριακά Γυναικεία Σωματεία.

Οί συντονισμένες προσπάθειες της Έπιτροπής Διαφωτίσεως επέτυχαν με τη συνεργασία διακεκριμένων όμογενών μας τη συγκρότηση της μεγάλης Αμερικανικής Έπιτροπής «Δικαιοσύνη για την Κύπρο» με εξέχουσες προσωπικότητες του δημοσίου βίου των Η.Π.Α.

Αναφέρθηκα, άπλως, σε υπεύθυνες δραστηριότητες της Λίνας Τσαλδάρη, στα πλαίσια των έθνικων μας θεμάτων και δοκιμασιών και άσχετως προς τά έπιτευχθέντα άποτελέσματα, τά όποία πάντοτε, δυστυχώς, συνδέονται με τις ευρύτερες πολιτικές σκοπιμότητες του διεθνούς στίβου.

Στά πλαίσια της έλληνικής γυναικείας συνεργασίας δέν θά έπρεπε νά παραλείψω την άξιόλογη συμβολή της στην έκδοση του περιοδικού Hellenia, τή «φωνή των Έλληνίδων». Χάρis στις προσωπικές της ενέργειες τό περιοδικό αυτό, με κρατική ένίσχυση και τυπωμένο στο Έθνικό Τυπογραφείο, κυκλοφορούσε σε άγγλική γλώσσα, κάθε μήνα, από τό 1948-68 σε χιλιάδες αντίτυπα στο έξωτερικό, για νά διαφωτίσει τις ξένες, νά τις πληροφορεί για χιλια δυό έλληνικά θέματα: ιστορικά, κοινωνικά, καλλιτεχνικά, άρχαιολογικά, έθνικά, από την άρχαιότητα ως τή σύγχρονη έπικαιρότητα.

Σταχυολογώ μερικά από τά άρθρα της Λίνας Τσαλδάρη: «Οί Έλληνίδες διά μέσου των αίωνων», «Ηνωμένα Έθνη και Αμφικτιονίες», «Η άποκατάσταση άναπήρων παιδιών», «Η έξέλιξη των γυναικων στη σύγχρονη κοινωνία», «Τά παιδιά της Έλλάδος», κ.ά.

Στις έκλογές του Φεβρουαρίου του 1956 οί Έλληνίδες ψηφίζουν, για πρώτη φορά σε όλη την Έλλάδα. Η Λίνα Τσαλδάρη εκλέγεται βουλευτής της Ε.Ρ.Ε. στην α΄ Αθηνών και της ανατίθεται τό Υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας.

Με τή σεμνότητα πού διακρίνει τους μεγάλους ή Λίνα Τσαλδάρη είδε τή συμμετοχή της στην Κυβέρνηση σαν άναγνώριση της άνόνημης γυναικείας προσφοράς στην Πατρίδα, την οικογένεια και τον συνάνθρωπο, τόσο κατά τους σκληρούς άγώνες της επιβιώσεως του έθνους και τους κατατρεγμούς πού σπάραξαν τον έλληνισμό, όσο και, στα χρόνια της ειρήνης, για νά άποκατασταθούν ζημιές, νά έπουλωθούν πληγές, νά άναπτυχθεί ό τόπος μας.

Τά Συνεργαζόμενα Γυναικεία Σωματεία πού σε φιλικό πρόγευμα της πρόσφεραν ώραία άναμνηστική πλάκα και Ψήφισμα, με βαθειά εκτίμηση των όσων πρόσφερε και είχε τή δυνατότητα νά προσφέρει στην όλότητα, ανταπέδωσαν τά φιλόφρονα αισθήματά της διαδηλώνοντας τή βαθειά τους πίστη ότι: «έν τῷ προσώπῳ της κ. Λίνας Τσαλδάρη ή γυναικεία συμμετοχή εις τήν διακυβέρνησιν της χώρας θά άποβῆ πολλαπλώς ώφέλιμος διά τό σύνολον».

Τό ίδιο και οί Γυναικείες Όργανώσεις Πειραιώς σε πανηγυρικό τους ψήφισμα χαιρέτισαν με συγκίνηση τήν πρώτη γυναίκα ύπουργό και έτέθησαν στο πλευρό της για νά συνεργασθουν στα προβλήματα της περιφέρειας τους.

Στό ύψηλό της λειτουργήμα άνταποκρίθηκε κατά τρόπο πού υπερέβαλε τις προσδοκίες μας σε εύσυνειδησία, συνέπεια και άπόδοση.

Θά μακρηγορούσα άν παρέθετα όλη τή δραστηριότητά της στα πλαίσια των ύπουργικών καθηκόντων σε έγκαίνια Νοσοκομείων, Σανατορίων, Παιδικών Σταθμών, άγροτικών νηπιότροφείων και παραδόσεις κατοικιών. Έπισκέψεις σε ιδρύματα σε όλη τήν Έλλάδα, ραδιοφωνικά μηνύματα έπ' ευκαιρία διεθνών έορτασμών κ.λπ.

Θά περιορισθώ νά αναφέρω, ένδεικτικά, νομοθετικά μέτρα πού ψηφίσθηκαν προτάσει της: για τήν έξασφάλιση και λειτουργία ιδρυμάτων, όπως τό Κέντρον Βρεφών «Μητέρα», τό Ίδρυμα Άπροσαρμόστων Παίδων ή «Θεοτόκος», τό Ίδρυμα άποκαταστάσεως λεπρών ή «Θεία Χάρis». Κι ακόμα για τή διάθεση κλινών Φιλανθρωπικών ιδρυμάτων για άπόρους, με δαπάνες του Κράτους, ένα από τά σοβαρότερα προβλήματα πού είχε ν' αντιμεταπίσει ως ύπουργός, όπως επίσης σοβαρό ήταν και ή σύσταση επιθεωρήσεως Κοινων. Ασφαλίσεως Άγροτών και ή στέρηση άναπήρων και θυμάτων πολέμου. Η γυναίκα άξιοποιήθηκε ευρύ-

τατα, επί ύπουργίας της, στη διοίκηση τών κρατικών νοσηλευτικών ιδρυμάτων της χώρας, ενώ, για πρώτη φορά, τὰ καθήκοντα νομιάτρου Ἀττικής ἀσκήθηκαν ἀπό γυναίκα.

Στις ἐκλογές τοῦ 1958 ἐπανεκλέγεται βουλευτής καί τῆς δίδεται ἡ εὐκαιρία νά βοηθήσει στήν ψήφιση κοινωνικῶν μέτρων ὡς εἰσηγητής νομοσχεδίων στή Βουλή: Καί ἀναφέρω ἐνδεικτικά, περί: Σχολῆς Βρεφοκόμων Κοινωνικῶν Λειτουργῶν, Στεγάσεως Παραπηγμάτων, Σώματος Στρατιωτικῶν ἀδελφῶν νοσοκόμων, Σχολῆς Νηπιαγωγῶν, Εἰδικῆς ὑπηρεσίας Προστασίας πνευματικῶς καθυστερημένων παιδιῶν.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου χρόνου, εἶναι πάλι μέλος τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στή Γενική Συνέλευση Ἡν. Ἐθνῶν καί ἐκλέγεται ὁμόφωνα Πρόεδρος τῆς Τρίτης Ἐπιτροπῆς: Μορφωτικῆς, Κοινωνικῆς καί Ἀνθρωπιστικῆς, ἀρμοδίας, μεταξύ ἄλλων, γιά τὴν ἐπεξεργασία τῶν κωδίκων Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, ποὺ ὀλοκληρώθηκαν τὸ 1966.

Ἡ Τρίτη Ἐπιτροπὴ ἐψήφισε τότε καί τὴν προκήρυξη τοῦ 1959 ὡς Διεθνoῦς Ἐτους Προσφύγων, τοῦ ὁποῖου ἡ Αἴνα Τσαλδάρη ἔγινε πρόεδρος τῆς Ἐκτελεστικῆς τοῦ Ἐπιτροπῆς στήν Ἑλλάδα.

Ὡς βουλευτής, μεταξύ ἄλλων, ὑπῆρξε πρόεδρος τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς Διεθνῶν Σχέσεων τῆς Βουλῆς, ἐκπρόσωπος στό Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης στό Στρασβούργο, ὅπου ἔλαβε μέρος στήν ἐπεξεργασία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Χάρτου, στήν Διακοινοβουλευτικὴ Συνέλευση τοῦ Τόκιο τὸ 1960.

Μετέσχε ἐπίσης, τὸ 1962, στήν Ἀτλαντικὴ Διάσκεψη τῶν πολιτῶν τοῦ ΝΑΤΟ στό Παρίσι.

Ὁπαδὸς τῆς ιδέας μιᾶς Ἡνωμένης Εὐρώπης ἡ Αἴνα Τσαλδάρη ὑποστήριξε τὴν Ἑλληνικὴ Εὐρωπαϊκὴ Κίνηση, τῆς ὁποίας ἐ χρημάτισε ἀντιπρόεδρος, καί πρόεδρος μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ κ. Γ. Πεσμαζόγλου, γιά ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα.

Ὅταν μετὰ τὴν μεταπολίτευση ἡ Κυβερνητικὴ πολιτικὴ θέλησε νά εὐθυγραμμισθεῖ μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν προηγμένων κρατῶν στὰ κοινωνικά, ἐργατικά καί ἀνθρωπιστικά θέματα καί προχώρησε στήν ἐφαρμογὴ προγραμμάτων ἐξισώσεως γυναικειῶν καί ἀνδρικών ἡμερομισθίων καί ἄλλων ἀποδοχῶν, ἐνῶ τὸ νέο Σύνταγμα τοῦ 1975 καθιέρωνε ρητὰ τὴν ἰσότητα Ἑλλήνων καί Ἑλληνίδων, ἡ Αἴνα Τσαλδάρη ἐπανελάβε τὴ δραστηριότητά της στήν πορεία γιά τὴν ὀλοκλήρωση τῆς γυναικειᾶς ἰσοτιμίας, καί συλλογικά μὲ τὰ Συνεργαζόμενα Γυναικεῖα Σωματεῖα ἀλλὰ καί μὲ προσωπικὲς πρωτοβουλίες πρὸς ἀρμόδια μέλη τῆς Κυβερνήσεως γιά νά ἐπισπευθοῦν τὰ ἀναγκαῖα, γιά τὴν γυναικεῖα ἰσοτιμία, νομοθετικά μέτρα.

Ἐτσι ὡς τὸν τελευταῖο καιρὸ παρακολοῦθοῦσε ὅλες τὶς φάσεις τῶν ἐργασιῶν γιά τὴν τροποποίηση τοῦ Οἰκογενειακοῦ δικαίου μὲ πάθος καί ἴσως σήμερα θά ἔλεγα μὲ εὐεξήγητη ἀνυπομονησία, νά προφθάσει νά δεῖ τὶς Ἑλληνίδες ἰσότιμες συζύγους καί ἰσότιμες μὲ τὸν πατέρα, μητέρες.

Γι' αὐτὸ δοκίμασε μεγάλη ἀπογοήτευση, ὅταν ἡ Κυβέρνηση, ποὺ διέθετε πλειοψηφία στή διαλυθεῖσα Βουλὴ, δὲν κατανόησε τὴν ἀνάγκη νά ἰκανοποιήσῃ τὰ δίκαια αἰτήματα τῶν Ἑλληνίδων, μὲ ἀποτέλεσμα νά ματαιωθεῖ, τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ὀλομελείας τῆς Βουλῆς, ἡ ψήφιση τοῦ Νέου Κώδικος Οἰκογενειακοῦ δικαίου, ποὺ εἶχε ἦδη συζητηθεῖ διακομματικά καί διὰ μακρῶν, στήν Κοινοβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ Δικαιοσύνης.

Κάποτε θά γίνῃ κι αὐτὸ, μόνο ὅτι Ἐκεῖνη θά λείπει...

Με βαθύτατη συγκίνηση καί θλίψη χτύπησα τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ της. Τὸ διαμέρισμά της στήν ὁδὸ Νεοφύτου Βάμβα ἔμενε ὅπως τὸ εἶχε ἀφήσει στὶς 8 Σεπτεμβρίου ποὺ τὴν μετέφεραν στὸ θεραπευτήριο «Ἀλεξάνδρα».

Μόνο πού τὰ ἄψυχα, ἓνα γύρο, μοιάζαν τόσο πονεμένα. *Lacrimae Regum.*

Δακρυσμένες ἦταν καί οἱ τρεῖς πανέμορφες κοῦκλες. Οἱ τρεῖς κόρες της, ὅπως τῆς ἔλεγε, στητές μέσα στήν κρυστάλλινη προθήκη τους μέ τῆς γιορτινές τους φορεσιές, τὰ ξόμπλια καί τὰ χρυσαφικά τους. Ἡ Ἡπειρώτισσα, ἡ Ἀμαλία καί ἡ Λευκαδίτισσα. Τό κάθε τι ἐκεῖ, καί ὅλα μαζί ἦταν γιά νά συνθέτουν τήν πληρότητα τῆς προσωπικότητας μιᾶς ξεχωριστῆς γυναίκας. Μαξιλάρια κι ἐργόχειρα πάνω στά ἐπιπλα, πού εἶχε κεντήσει ἡ ἴδια. Ἐνα τετράδιο μέ χειρόγραφες συνταγές φαγητῶν καί γλυκισμάτων γιά τὰ φιλικά της γεύματα πού δεχόταν τοὺς καλεσμένους της μέ τήν εὐγένεια καί κείνη τήν ἰδιαίτερη ἄνεση πού δίνει ἡ ἀληθινὴ ἀρχοντιά.

Τό κλειστό πιάνο μέ τοὺς ξεχασμένους ἤχους του, καί κοντά του συνθέσεις καί μελωδίες πού εἶχε ἀγαπήσει καί τραγουδήσει σάν ἦταν νέα: Τοῦ Henry Duparc, τοῦ Gabriel Faure, τῆς Ἀγάπης τοῦ ποιητῆ καί τήν Ἀγάπη μιᾶς Γυναίκας τοῦ Schumann καί τόσα ἄλλα...

Στά ράφια καί κλειστά ντουλάπια τὰ Ἀρχεῖα της. Φάκελλοι μέ πρακτικά διεθνῶν συνεδρίων καί διασκέψεων. Μέ νομοσχέδια, εἰσηγήσεις, παρεμβάσεις καί τροπολογίες. Μέ ἀποκόμματα ἐφημερίδων ἀπὸ συνεντεύξεις, ὁμιλίες καί πολιτικά σχόλια. Μέ συνοπτικά βιογραφικά σημεῖωματα.

Σταματῶ στὶς τιμητικὲς διακρίσεις. Τὸν τιμητικὸ ἀπολογισμὸ ἑνὸς ἔργου προσφορᾶς, ἀγῶνων καί εὐθύνης. Σᾶς τὸν διαβάζω:

- Σιδηροῦς Πολεμικὸς Σταυρὸς τοῦ Βορειο-Ἡπειρωτικοῦ Ἀγῶνος 1914.
- Ἀνώτατος Ταξιάρχης Εὐποιίας τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως Παύλου.
- Χρυσοῦς Σταυρὸς τοῦ Βασιλέως Γεωργίου.
- Πολεμικὰ Μετάλλια 1912-13 καί 1940-41.
- Μετάλλιον Ἐξαιρέτων Πράξεων 1940-41.
- Ἀργυροῦς Σταυρὸς Ε.Ε.Σ.
- Μετάλλιον τοῦ 1940-41 καί ὁ Σταυρὸς καί Χρυσοῦς Ἀστὴρ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀγῶνος τοῦ Ε.Ε.Σ.
- Δίπλωμα διακεκριμένων πολεμικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Βρετανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.
- Παράσημον Ἀξιωματικοῦ τῆς Γαλλικῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς.
- Χαλκοῦν Μετάλλιον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πάνω στὶς βιβλιοθήκες τοῦ ἀειμνηστοῦ Παναγῆ Τσαλδάρη, ὅπως καί στοὺς τοίχους τοῦ γραφείου του, φωτογραφίες προσωπικοτήτων, Ἑλλήνων καί ξένων, μέ ἐνυπόγραφες ἀφιερώσεις, ξεδιπλώνουν σελίδες τῆς νεώτερης ἱστορίας μας.

Τὸ σπίτι πού γεννήθηκε στήν Κόρινθο, πάνω στὴ θάλασσα, μέ τήν προτομή του στὸν περίβολο, πού τὸ ἔχει δωρήσει Ἐκείνη, πρὶν λίγα χρόνια στὸ Κράτος, χρησιμοποιεῖται σήμερα ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας γιά ἐκπαιδευτικούς σκοποὺς.

Στὸ προσωπικὸ του γραφεῖο, πού χρησιμοποιοῦσε ἡ ἴδια, ἀφ' ὅτου ἔμεινε μόνη, τὸ κάθε τι, καί τὸ πιὸ μικρὸ, μιὰ θύμησή του.

Μιὰ μικρὴ κρυστάλλινη πρέσσα κρατᾶ σφικτὰ ἓνα οἰκογενειακὸ τῆς κειμήλιο. Ἐνα ἀφιέρωμα τοῦ πατέρα της. Τὰ χρόνια καί τὸ φῶς ἔχουν τόσο ξεθωριάσει τὴ γραφὴ του πού μόνο μέ φακὸ μπόρεσα ν' ἀντιγράψω λίγες φράσεις του. Εἶναι γραμμμένο στὴ Σκόπελο τὴν 26ῆ Σεπτεμβρίου 1918, καί λέει:

«Πατρικὴν δὲ ἀποτίνων ὀφειλὴν θεωρῶ καθήκον μου νὰ ἀφιερῶσω τὸ βιβλίον τοῦτο εἰς τὴν θυγατέρα μου Λίαν, τὴν τρυφεράν καί παρήγορον συνοδὸν τοῦ πρεσβύτου πατρὸς ἐν ταῖς πικραῖς ἡμέραις ἀδίκου ἐξορίας, τὴν γλυκεῖαν σύντροφον ἐκείνην ἥτις παρηκολούθει μέ ἀγάπην τὰς πρώτας μου ἐμπνεύσεις... χύνουσα τὸ βάλαμον καί τὸ μειδίημα τῆς στοργῆς της εἰς τὰς σελίδας τοῦ ἐξοστρακισμένου...».

Τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ πατέρα της μέ 11.497 βιβλία, πού περιλαμβάνουν ἓναν ἀπίστευτο

ἀριθμὸ δημοσιευμάτων καὶ μελετῶν τοῦ ἴδιου, ἡ Λίνα Τσαλδάρη ἐδώρησε τὸ 1972 στὴ Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη τῶν Ἰωαννίνων, ἀφοῦ ἡ «Μπαλαναία» βιβλιοθήκη τοῦ 18ου αἰώνα ὅπως καὶ ἡ σχολὴ ποὺ ἱδρυσαν τὸ 1676 οἱ ἐμπνευσμένοι δάσκαλοι τοῦ Γένους, Μπαλάνοι, εἶχε καταστραφεί ἀπὸ τὴ φοβερὴ φωτιά τῶν Ἰωαννίνων, κατὰ διαταγὴ τοῦ Ἄλφ-πασᾶ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1813.

Τὸ δεσμὸ τῆς καταγωγῆς της μὲ τὴν Ἠπειρο τὸν κράτησαν πάντα ζεστὸ καὶ περήφανο ὄχι μόνον τὰ Γιάννενα ἀλλὰ καὶ οἱ θρύλοι μιᾶς ἀετοφωλιάς, τῆς ὄρεινῆς κωμοπόλεως Καλαρρῦτες, ὅπου τὸ 1820 γεννήθηκε ὁ πατέρας τοῦ Σπυριδωνοῦ Λάμπρου, Παῦλος. Μικρὸ παιδί στὴν ἀγκαλιά τῆς μάνας του ἀναγκάστηκε νὰ φύγει στὴν Κέρκυρα μετὰ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατέρα του ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Θέλοντας νὰ τιμήσουν τὴ μνήμη τοῦ διαπρεποῦς ἱστορικοῦ Σπυριδωνοῦ Λάμπρου, Καλαρρῦτῃ στὴν καρδιά καὶ τὴν καταγωγὴ, Πρόεδρο τῆς Ἐπικούρου Ἐπιτροπῆς Ἠπειρωτῶν στὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας καὶ συγγραφέα πολλῶν μελετῶν γιὰ τὴν Ἠπειρο, οἱ συμπατριῶτες του ἀποφάσισαν νὰ ἀναγεῖρουν, ἐφέτος, τὴν μαρμάρινη προτομὴ του στὴν πλατεία τῆς κωμοπόλεως.

Περισσότερο κουρασμένη ἀπ' ὅ,τι τὸ ὁμολογοῦσε στοὺς δικούς της, ἡ Λίνα Τσαλδάρη δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ λείπει ἀπὸ τὰ ἀποκαλυπτήρια στὶς 16 Αὐγούστου.

Τὸ εἰδικὸ ἐλικόπτερο ἀπὸ τὰ Γιάννενα ποὺ τῆς εἶχε διατεθεῖ καὶ ἡ συνοδεία τῆς ἀγαπημένης ἀνεψιᾶς της κ. Ἐλλης Βασ. Μαλάμου τὴν ἐνθάρρουναν νὰ μὴ ματαιώσει τὸ ταξίδι της.

Ἴσως ἡ κόπωση, μὲ τὴ μεγάλη συγκίνηση ποὺ δοκίμασε καὶ μὲ τὴν ἐκφώνηση λόγου, νὰ ἐπιδεινώσε τὴν κατάσταση τῆς υγείας της. Ἴσως... Ἄξιζε ὅμως νὰ νιώσει ἀκόμα μιὰ φορὰ περήφανη γιὰ τὸν πατέρα της, ὅπως μᾶς τὸ δίδαξαν τὰ λόγια τοῦ Εὐριπίδη: «Οὐκ ἔστι τοῦδε παισὶ κάλλιον γέρας ἢ πατρός ἐσθλοῦ κάγαθοῦ πεφυκέναι».

Ἡ προεκλογικὴ κίνηση τὴν βρῆκε στὸ κρεβάτι, κι ἦταν ἀπερίγραπτη ἡ λύπη της, ποὺ μᾶς εἶχε ἄλλωστε, ἀπὸ καιρὸ ἐμπιστευθεῖ, πὼς δὲν θὰ τῆς ἦταν ἴσως δυνατό νὰ λάβει μέρος στὸν κομματικὸ ἀγῶνᾶ ὅπως ἄλλοτε, ὡς τὸ 1977. Ἐνα βίωμα ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸ ἀπαρνηθεῖ. Ὡστόσο, τὸ ζωνρὸ της ἐνδιαφέρον σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς ἀσθενείας της ἔμενε ἀδιάπτωτο, ὅπως τὸ ἐκδήλωνε, σὲ στιγμὲς ἀνακάμψεως τῆς υγείας της, στοὺς φίλους της ποὺ τὴν ἐπισκέπτοντο καθημερινά.

Ἦς τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφυγε... Σαββάτο, παραμονὴ τῶν ἐκλογῶν...

Ἡ πολιτικὴ παράταξη, στὴν ὁποία ἀνήκε, δὲν ἔχασε τὴν Κυριακὴ τῆς 18ης Ὀκτωβρίου μιὰ ψήφο. Ἐχασε ἓνα στρατιῶτη τῆς καλῆς, παληᾶς φρουρᾶς. Καὶ ἡ κοινωνία ἐπένθησε γιὰ τὸ θάνατο τῆς πρώτης κυρίας τῆς Ἑλλάδος, ὅσο ζοῦσε, γιὰ τὴν μεγάλη καὶ ἀνεπανάληπτη Ἑλληνίδα, Λίνα Τσαλδάρη.

Χειροκροτήματα συνόδευσαν τὴν ἐκφορά καὶ τὴν ταφὴ της. Ἦταν γιὰ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τελειώνει καθὼς πέφτει ἡ αὐλαία. Ἦταν γιὰ τὸ ἔργο μιᾶς ζωῆς στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἐθνους καὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ κατὰ Πλάτωνα: «ἐν εὐφρομῇ χρει τελευτᾶν». Ἄς ὑποκλιθοῦμε στὴ μνήμη της.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΓ' ΤΟΜΟΥ (1981)

	Σελ.
Ἀθανασιάδης Νίκος, Κάτοπτρο ἰδεῶν. Ἀντί δάφνης	379
Ἀντωνίου Ἰω. Ἀθανάσιος, Ἡ καταστροφή τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου στοῦς Αἰγὸς ποταμοὺς (405 π.Χ.)	576
Γεωργαλά-Πριόβολου Στέλλα, Ἡ Ὀδύσσεια στὴ λατινικὴ ἀπὸ λό- γιους τῆς Ἀναγέννησης	464
D'Elia Saïnaτογε, Ἡ Ἰδρυση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ κρίση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος	395
Δεμπόνος Ἀγγελο-Διονύσης, Μιά οἰκογενειακὴ τραγωδία μέσα στὸ κλίμα τῶν πολιτικῶν ἀντιθέσεων τῆς Κεφαλονιάς τοῦ 1850-1852	285
Δημητρακόπουλος Φ. Μιχαήλ, Ἡ Ἑγελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ ὁ «Σο- φιστὴς» τοῦ Πλάτωνος	161
Δημητρακόπουλος Γ. Σπυρίδων, Ἄδοξον τέλος Τριφυλιῶν ὀπλαρ- χηγῶν Μέλιου, Ντούφα, Παπαναστάση (1821)	75
Ζεγκίνης Ἐρ. Ἰωάννης, Ὁ Παναγιώτης Ἀναγνωστόπουλος. Μιά μορφή τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας	376
Κατσάνης Β. Μιχαήλ, Ἡ ἀεροπορικὴ ἰδέα στὰ κλασσικὰ καὶ βυζαντινὰ κείμενα	57
Κελεσιδου-Γαλανοῦ Ἄννα, Ἡ φίλια. Πανηγυρικός ἢ φιλοσοφικὸ μνημόσυνο;	524
Κονδύλης Παναγιώτης, Ἡ παρουσία τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας στὴ σκέψη τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ	534
Κορίνθιος Γιάννης, Ἀνέκδοτα ἐγγράφα σχετικά μὲ τὴν ἀποστολὴ τῶν Ἄρμοστῶν στὴ Νάξο στὰ 1822	200
Κουμάκης Γεώργιος, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη	69
Κουμάκης Γεώργιος, Ντετερμινισμὸς καὶ Ἱστορία στὸν Ἀνόνομο τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας»	414
Κυράνης Εὐ. Βασίλειος, Τὸ Βορειοηπειρωτικὸν ζήτημα	422
Λαζογεώργος-Ἑλληνικός Δημήτρης, Ἐναλλασσόμενες τύχες τῶν καταλοίπων φιλέλληνας γερμανοφώνου φιλόλογου (ιδιωτικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ)	121
Μαράτου-Ἀργυράκη Ἰσαβέλλα, Ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος ἔφυγε	472

Μελανίτης Ν. Γεώργιος, Τά μέσα μαζικής επικοινωνίας και τὸ ἔγκλη- μα	97
Μεταλληνός Δ. Γεώργιος, Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία (Κριτική παρουσίαση τοῦ ὁμώνυμου βιβλίου τοῦ G.P. Henderson)	121
Νίκας Κωνσταντῖνος, Ἐγνωστὴ ἰταλικὴ περιγραφή τῆς ναυμαχίας τοῦ Γέροντα	181
Πανέρης Ρ. Ἰωάννης, Ἡ ἔννοια «ρυθμός» στὴν ἀρχαία ἀτομικὴ φιλο- σοφία	154
Πάσχος Β. Παντελεήμων, Ὁ ἅγιος Ἀνθίμος ὁ Σιμωνοπετρίτης ὁ διὰ Χριστὸν σαλός († 9.12.1867)	110
Περάνθης Μιχαήλ, Ἡ ποίηση σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση	88
Πουρναρόπουλος Κ. Γεώργιος, Ἡ Ἱατρικὴ στὴ Μινωικὴ Κρήτη	41
Πουρναρόπουλος Γ. Κωνσταντῖνος, Ἀλέξανδρος Νικ. Μαυροκορ- δάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων. Εἰς ἑλληὴν ἰατρός τοῦ 17ου αἰῶνος διακονήσας τὴν Ἱατρικὴν, τὰ γράμματα καὶ τὴν πολιτικὴν	85
Πουρναρόπουλος Γ. Κωνσταντῖνος, Ἡ «Ἱστορία τῆς Ἀνατομικῆς» τοῦ Δημητρίου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (1811-1839)	04
Ροζάκης Ι. Φοῖβος, Ἡ Ἐπιστῆμη στὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ	25
Rotolo Vincenzo, Ρίτσος, Ἐλύτης, Βρεττάκος: Τρεῖς διαφορετικὲς ἀντιλή- ψεις γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ποίησης	19
Σταθάτος Γ. Νικόλαος, Ἀστικὴ καὶ ποινικὴ εὐθύνη τοῦ Τύπου. Ὁ νέος νόμος 1178/1981	43
Τζουγανάτος Δ. Νικόλαος, Ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου καὶ ἡ συμμε- τοχὴ τῶν Ἑπτανησίων	36
Τζουγανάτος Δ. Νικόλαος, Οἱ Ἑπτανήσιοι ἀγωνιστὲς στὴ μάχη τοῦ Λάλα	55
Τσουκνίδας Ι. Γεώργιος, Ἀποκρυπτικά μέσα στὴ συνθηματικὴ γλῶσσα τῶν τεχνιτῶν τῆς Στεφανίτσας Γορτυνίας	58
Τωμαδάκης Β. Νικόλαος, Ὁφέλησεν ἢ ἐβλάπεν ἢ καθαρεύουσα; ...	3
Wintrobe M. Maxwell, Ἡ ἀνθήση τῆς Ἱατρικῆς	94
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ ὑπὸ Κ. Ι. Μερεντίτου, Γ. Δημητροκάλλη - Ἀλ. Καλφαγιάν ...	25

ΧΡΟΝΙΚΑ

Ψηφίσματα	35
Διακήρυξις ἀληθειῶν διὰ τὸ Κυπριακὸν σήμερον	36
Δραστηριότητες τοῦ Προέδρου τοῦ «Παρνασσού»	38
Μήνυμα πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Κύπρου	17
Εἰσαγωγικὸν ἔγγραφο διὰ τὸ ψήφισμα «Περὶ ἰδρύσεως Οἰκουμενικοῦ Πολιτιστικοῦ Ὄργανισμοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Κοινὸν τῶν Πανελλήνων»	18

Ἐκκλησίαι ΦΣΠ πρὸς τὸν πεπολιτισμένον κόσμον διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν Πλα- ταιῶν καὶ τῶν Λευκτρῶν	320
Προσλαλιά τοῦ Προέδρου τοῦ ΦΣΠ ἐπὶ τῇ καταθέσει στεφάνου εἰς τὴν σορὸν τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἰωαν. Θεοδωρακοπούλου	320
Ὁ Γεώργιος Καφαντάρης	480
Μνήμη Λίνας Π. Τσαλδάρη	628

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Α'. «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Φιλολογικόν περιοδικόν κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον
Ἐκαστος τόμος σελ. 640 — Ἐτησία συνδρομή: δρχ. 500.

Β'. ΣΕΙΡΑ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

Ἐξεδόθησαν:

1. Κωστή Παλαμά, Ἀνδρέας Κάλβος, Ἀθήναι 1969.
2. Κωστή Παλαμά, Ἰούλιος Τυπάλδος, Ἀθήναι 1970.
3. Γ. Τσκοκοπούλου, Οἱ ἀδελφοὶ Σοδτσοὶ καὶ ἡ πολιτικὴ ποίησις ἐπὶ Ὀθωνος, Ἀθήναι 1970.
4. Θ. Βελλιανίτου, Πολυλάς, Μαρκοράς καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κερκύρας, Ἀθήναι 1970.
5. Ἰωάννου Ζερβού, Ἀνδρέας Λασκαρίτος, Ἀθήναι 1970.
6. Διονυσίου Στεφάνου, Γεώργιος Τερτσάτης, Ἀθήναι 1971.
7. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ διηγηματοῦ καὶ μυθιστορηματοῦ μέχρι τῆς ἐκναστάσεως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ὡς διηγηματογράφος, Ἀθήναι 1972.
8. Ἀρίστου Καμπάνη, Καλλιγῆς καὶ Ζαμπέλιος, Ἀθήναι 1972.
9. Κ. Παλαμά, Βιζυηνὸς καὶ Κρουσιώτης, Ἀθήναι 1973.
10. Ἀ. Μάτση, Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ Ζάκυνθος, Ἀθήναι 1976.

Ἐκαστον τεύχος δρχ. 20

Γ'. ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

1. Μ. Μαντουβάλου, Τὰ ἐν Ἑλλάδι πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ τὰ ἐν τῷ «Παρνασσῷ» κατάλοιπα τοῦ Δ. Βούλγαρη, Ἀθήναι 1971, σελ. 196. Δρχ. 100.
2. Ἀρ. Στεργέλλη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, Ἀθήναι 1970, σελ. 266. Δρχ. 100.
3. Ἐπαμ. Βρανοπούλου, Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων τῆς Χαλκίδος, Ἀθήναι 1972, σελ. 80. Δρχ. 100.
4. Εὐγ. Δαλαζεζίου, Καραμανλίδικα, Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τουρκοφάνων ἔργων τοκοθέντων μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, Γ', 1866-1900. Ἔργον βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 350. Δρχ. 200.
5. Ἐπαμ. Βρανοπούλου, Ἡ κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1974, σελ. 110. Δρχ. 100.
6. Χρίστου Θεοδωράτου, Βιογραφία Ἡλία Ζερβού Ἰακωβάτου συντεθείσα παρ' αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, Ἀθήναι 1974 σελ. κς' + 154, Δρχ. 150.
7. Δεσμὸς, Ἀφιέρωμα στὸν Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, Ἀθήναι 1975, σελ. 554. Δρχ. 350.
8. Γραμματικῆς Ἀλατζόγλου-Θέμελη, Πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπου. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, Ἀθήναι 1976, σελ. 102. Δρχ. 100.